

821(477)'06

3-41

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ПОБІГ ТАЛІ

ЮРІЙ
ЗБАНАЦЬКИЙ

ПООБІЧ ТАЛІ

Повісті, оповідання, спогади

Київ
Видавництво
ЦК ЛКСМУ «Молодь»
1984

Повести и рассказы, вошедшие в новую книгу известного украинского советского писателя, лауреата Государственной премии УССР имени Т. Г. Шевченко, Героя Советского Союза Юрия Збанацкого, привлекают своеобразием тематики, глубиной художественного проникновения в сложнейшие проблемы воспитания и гражданского становления нашей молодежи.

В них и беспокойное время планеты, и незабываемые страницы из жизни страны.

Рецензент Г. М. СИВОКИНЬ

ЗАВЖДИ МОЛОДИЙ

Одразу по війні, зимового дня, до видавництва «Молодь» зайшов ставний чорнявий чоловік, з усього видно — людина бувала. У руках він тримав досить товстий рукопис. На той час це вже не було дивиною. Багато з тих, хто пережив тяжкі часи воєнного лихоліття, намагався художнім словом передати на папері свої болі й переживання, осягнути все, що сталося. Не в усіх це виходило. Декому бракувало знання мови, влучності спостережень, розуміння завдань красного письменства, а декому й просто елементарної грамотності.

Рукопис, що його припіс юнак, був і справді буквально рукописом, написаним від руки чітким, хоч і не дуже розбірливим почерком. Старанно виведена назва, «Таємниця Соколиного бору», інтригувала. Та що назва! Працівники видавництва знали багато випадків, коли за цікавою, загадковою назвою крилося безпорадне пустослів'я.

Але незабаром у видавництві всі заговорили про літературну подію. «Таємниця Соколиного бору» виявилася цікавою повістю про партизанське життя, про героїчні пригоди юних партизанів, тобто твором, якого уже довгенько чекали юні читачі.

Повість просто дихала самим життям. Її герої були плоттю від плоті тих живих чудових хлоп'ят, з якими так недавно розлучився автор — командир партизанського з'єднання Герой Радянського Союзу Юрій Збанацький. Це був перший твір в українській літературі для юнацтва, який так правдиво і переконливо показував народну боротьбу в тилу у ворога в дні Великої Вітчизняної війни.

З «Таємницею Соколиного бору» познайомились Олесь Гончар, Олександр Корнійчук, інші майстри слова. Оцінка була одноставною — в літературу прийшов талановитий митець, багатообіцяючий прозаїк. Дехто, правда, казав: давайте зачекаємо з висновками, а може, це автор однієї книги? Це ж часто буває: учасник великих подій свої враження викладає одразу, так би мовити, залпом, і в результаті з'яв-

ляється непогана книга, а письменника, власпе, нема — він увесь вичерпався. Але цього разу оцінка виявилася абсолютно правильною і виправдала себе часом.

І довго чекати не довелося. Незабаром з'явилися «Літо в Соколиному», «Лісова красуня». За ними прийшли «Морська чайка», «Курилові острови», «Героподвія». Усі ці твори, різні своїм матеріалом, своєю художньою інтонацією, свідчили про одне: в особі Юрія Збанацького українська література збагатилася письменником широкого плану, здатним глибоко осмислювати дійсність, відтворювати її в яскравій літературній формі.

Тепер уже важко перелічити всі твори письменника, написані ним за більш як тридцять років літературної діяльності. Та й сам перелік навряд чи що сказав би, адже світ його мистецьких сягань не обмежений якимсь колом персонажів, якоюсь певною хронологією чи просто навіть географією, папками, саме в цій необмеженості, нескончатості, в цьому вільному польоті творчого погляду і криється його письменницька суть, секрет володіння умами читачів, а відтак і особливість його літературного хисту.

Справді, почавши з партизанської повісті «Тавмниця Соколиного бору» і ще не раз повертаючись до цієї теми, Юрій Збанацький раз у раз ніби розсуває часові заповні і повертає нас то в жовтневі й пожовтневі напружені дні («Полікарп», «Лепінка», «Сеспель»), то яскраво змальовує події повесні, нічні («Хвилі», «Жують зозулі»), то вдається до часів тепер уже давноминутих, коли жив і творив великий Маркс, жили і діяли прекрасні російські письменники Л. М. Толстой, І. С. Тургенєв («Знайомство через вулицю», «Шукайте і знайдете»).

І це не просто тематична різнобарвність, не просто багаття письменника потішити свого читача новизною матеріалу. В усьому цьому сяганні через часи і світи яскраво проглядає певне ідейне спрямування художника, звернене насамперед до молоді і продиктоване її інтересами. Коротко його можна було б визначити так: дивіться, як важко і як складно творився наш сьогоднішній світ, у якому ми живемо і який нам будувати далі.

В цього погляду творчість письменника є своєрідною галереєю характерів самовідданих, образів, наділених почуттям високого обов'язку, героїв-трудоарів і воїнів, палких патріотів, інтернаціоналістів. Ведучи мову про характер, не слід забувати й про те, що письменник малює нам характер ще однієї людини, майже ніде не названої, але завжди присутньої на сторінках його книжок. Характер широкий і

дуже місткий. Характер лагідний і добрий, але часом і нищівно гострий (там, де заходить річ про ворога). Характер міцний і випробуваний. Мовиться про характер самого письменника, який прямо проявляється у тих творах, де автор веде розповідь від власного імені, і який виразно проступає майже в кожному рядку. Ліричний герой Юрія Збанацького не байдуже фіксує події, не просто висвітлює ту чи іншу тему, а веде читача за собою, хоч здебільшого і непомітно, невимушено, але переконливо і захоплююче підводить його до свого висновку, підготовленого всією художньою логікою образів. Нічого й говорити, що цей висновок лежить у сфері оптимістичних рішень, у сфері позитивної людської діяльності, у сфері творчої праці і мужнього подвигу. Взяти хоча б шлях Харитона в романі «Кують зозулі». Шлях не простий і не проторений долею. Шлях ускладнений перешкодами. Одначе він увінчується відкриттям величної трудової перспективи.

Наступність поколінь і спадкоємність справи батьків їхніми дітьми — одна з найбільш виразних і наскрізних ліній усієї творчості письменника. Вона проходить і через його великі романи, і через твори менші своїм розміром, зокрема через публіковані в цій книжці повісті «Пообіч Талі» і «Полікар». Революційні і трудові подвиги старших залишають по собі не тільки пам'ять, а й живих продовжувачів. Брати приклад з батьків було завжди найхарактернішою рисою радянської молоді, і Юрій Збанацький це добре художньо осмислив і відобразив.

Сказане зовсім не означає, що твори Юрія Збанацького переважно повчальні, дидактичні. Навпаки. Читача вчить не автор, а саме життя, яке автор добре знає і діалектику якого ґрунтовно досліджує у своїх творах. Робить він це художніми засобами, якими досконало володіє.

Найсильнішим художнім засобом Юрія Збанацького є авторська інтонація, яка свідчить про широкий діапазон таланту письменника. Вона — то спокійна, лагідна, то глибоко лірична аж до хвилюючої зворушливості, то добродушно гумористична, то саркастично вбивча — по-різному проявляється, з різною силою, в різній дозі. Ї у Юрія Збанацького цілі твори і навіть цикли творів, у яких гумористична барва проступає в кожному виразі (наприклад, цикл поліських билиць Каленика Стратоновича Переплигнігонченка), тонкий гумор взагалі відчувається в багатьох його оповіданнях і повістях. Письменник часто вдається також і до гострої сатири, як, наприклад, в оповіданні «Феномен». А якої ліричної прозорості і барвистої конкретності він дося-

гає у змалюванні пейзажів, зокрема картин чудесної предсянської природи, рідної для нього, бо саме там він виріс, жив, працював і звершив свій головний подвиг, ставши на героїчний захист Батьківщини.

Юрій Збанацький є неперевершеним майстром діалогу. Його діалоги — це часто дуже влучні характеристики двох протилежних своїми рисами співрозмовників. Інколи вже й не потрібні слова, які могли б щось додати до людських характерів, що проявилися в короткому діалозі.

Краса і багатство мови Юрія Збанацького іде від її джерела — від мови народної. Він рідко цитує народну пісню, спеціально не вдається до просторіччя древніх дідусів та бабусь, але слово бере в народі таким, яким воно є — живим, співучим, значущим, з усіма його барвами і відтінками. Слово Юрія Збанацького — активне, діюче, сучасне. Тому його твори читаються так легко й невимушено.

Читачів у Юрія Збанацького багато. Але найбільше любить його твори молодь. І це не дивно, адже Збанацький в основному їй адресує свою творчість. І його герої — переважно молоді люди, що живуть ділами і думами всієї нашої країни.

Свого часу Юрій Збанацький першу свою книжку приніс у «Молодь». І рукопис нової, завершеної ним напередодні свого сімдесятиріччя книги він також подав у молодіжне видавництво, бо й сам завжди молодий у своїй творчості.

ВАЛЕНТИН БИЧКО.

ПОБІГ ТАЛІ

У другій половині червня сонце прокидається раніше за все живе на планеті. Ще дерева дрімають в рахманнім розслабленні, ще вітер спить і пташки ліниво потягаються, масажують затерплі лапки та крильця, звір сторожко пімує, шкодуючи залишати вигріту за ніч постіль, а про людей то й говорити нічого. Хто не знає, який то солодкий та глибокий сон ранковий, отой, що полонить людину десь після третіх півнів і тримає її до несподіваних позивних усіх радіопристроїв, щедро розкиданих невтомними служителями радіозв'язку по всіх зручних та незручних стовпах, по кухнях та інших так званих місцях громадського користування.

Спить люд патомлений, дрімає люд на повній законній підставі, і тільки сонце прокидається десь рівно за чверть до п'ятої, безцеремонно заглядає в усі куточки і закутки, дивиться на безвідповідальних сплюхів і сміється, сміється, аж заливається, так по-батьківському, так по-материнському, отакою теплою і ласкавою посмішкою, якою може сміятися одне тільки єдине для всіх нас сущих сонце.

У другій половині червня випадає, правда, кілька таких святкових днів, а вірніше ночей, які певною категорією люду проводяться в безсонні. Подібно до того, як ото в давні-предавні часи богомільні люди справляли по ранній весні всеношну, без надії сподіваючись діждатись дива, побачити в небі ясних та непорочних янголів, які в отакий день щорічно веселяться, стрічаючи воскресіння не когонебудь, а самого бога. У наші часи в подібну, хоч і дуже романтичну та сюжетно досконалу історію як воскресіння мертвих, навіть найвідсталіші бабусі вірять лише по мерції. Сьогодні з'явилась нова чисельна аудиторія людей, що один раз у рік одну з ночей оголошують своєрідною всеношною — це випускники середніх шкіл.

Стала ця ніч неповторною подією, бо не щорічно ця подія для молодої людини відбувається, а всього-на-всього один

раз у житті. Як дитинство, як молодість, як легендарні вісімнадцять літ. А як відомо, подія велична і прекрасна, що стрічається тільки раз у житті, не забудеться ніколи. Як свій весільний день, хоч, правда, в значній частині з тих чи інших причин цей день може бути лише пробним, як день... але про той останній краще помовчимо.

Школярська безсонна ніч у наш час стала святом серед найрадісніших, найромантичніших, найнезабутніших свят...

Так уже трапилось, що випадає воно на одну з найкоротших ночей. Ніч найкоротша, а пісня найдовша, бо то юна пісня, пісня прощання людини з дитинством, із солюдкою залежністю від батька-матері, від учительства, бо то стріча з волею-волецькою дівочою, з парубочою незалежністю. Прощай, солодка коліско, прощай, тепле гніздечко, прощай, школо паша, прощайте, дні незабутні, неповторні.

Всеньку ніч колобродить вчорашня школярська молодь, хороводить по містах і селах, полохас спокій на вулицях, будить сонні поля, тривожить замріяні ріки, кидає виклик пригаслому небу, розбуркує своїми замріями-чарами сонце, підневіжує його прокинутись найрадіше в той день та показати свій ясний лик зачудованому світові.

Гей, пісні-думи школярські, гей, дні весняні неповторні, молодосте швидкоплинна. Як то радісно тебе стрічати, як важко прощатися-проводжати...

Рано-поранесеньку стає на обрії сонце. Летять його пвидкі гінці-промені золотими стрілами по світу, ловлять їх, перших-найперших у ранковій, туманцем прибитій задумі, молоді очі. Того ранку, незвичайного ранку, новітні язичники-сонцепоклонники визбирають те золото широко відкритими очима, стоячи на берегах морів і океанів, рік і озер, на бортах пароплавів і високих узгір'ях, на пагорбах і узліссях, у степових і напівпустельних безмежжях, у лісах і пралісах, всюди-повсюди, де тільки хороводиться веселою ватагою школярська братія, яка вже цього дня стане школярською...

— Здрастуй, сонце! Добрий день, сонце! — вітають його різними, але однаково дзвінкими і однаково співучими, однаково прекрасними і улюбленими мовами, вітають сьогодні його, свого нового учителя і наставника, бо вже ніколи не вітатимуть у своєму класі наставників-людей.

І зринає в такий зачарований ранок пісня, найдзвінкіша і найулюбленіша пісня, усіма мовами і наріччями, але

про спільну радість для всіх — пісня про Вітчизну. Скільки їх співалося-переспівалося в житті кожного. В одній з них запитується і відповідається на питання: що таке Вітчизна. Ще вчора їм, школярам, здавалося, що та відповідь найповніша і найяскравіша. Сьогодні їм здається — правильно здається! — що навіть найкраща пісня не може вичерпно відповісти на простеньке питання, звідкіля починається і де закінчується наша нескходима та безмежна Вітчизна.

Вітчизно наша! Яка ж ти широка і яка безкрая. Коли на суворому Сахаліні випускники першими стрічають сонце, то їхні побратими на Балтиці та Чорному морі ще тільки вислуховують від своїх учителів прощальні настанови та поради, отримують документи людського дозріння — шкільні атестати. Вітчизно наша! Яка ж ти мальовнича, яка різнобарвна і яка привітна. І починаєшся ти для кожного з нас від вичовганого порога рідної школи, від своєї вулиці, поблизу якої живе і дихає могутніми грудьми наш завод, наше поле, де протікає непомітно аричок-річечка або велично котить хвилі матіпка-Волга а чи батенько-Амур, де Дніпро-Славута вологою живить степи, а Єнісей-богатыр прориває гори, де тихий Дунай єднає до гурту слов'янські народи, де Сирдар'я з Амудар'єю воскрешають мертві піски пустелі. Та не кожному з нас випадає на долю жити біля морів-океанів, біля велетів-рік. Є на просторах нашої нескходимої Вітчизни тисячі і тисячі рік менших, річок малельних, річечок зовсім-зовсім мініатюрних, отаких, як наша Таль, річусенька-річечка, якій не знайшлося місця на жодній із шкільних карт, яку не позначили і на карті республіки та навіть області, бо дуже вона вже коротка рядова річечка, ніби людина рядова, якої ніхто не знає, окрім рідні та ближніх сусідів, але без якої немає нашого суспільства, немає Вітчизни...

А тим часом сонце йде вгору та вгору, стає у всій своїй величі над горизонтом, вітається щиро з учорашньою школярською братією, а Москва тим часом розносить над безмежжям полів і лісів, річок і морів та океанів слова пайвеличнійшої пісні нашої держави — Гімну, уяснюючи кожному, якою є наша Вітчизна, нагадуючи, що починається в нашому житті ще один прекрасний трудовий день...

Учорашні школярі невміло прощаються, можливо, хтось комусь тисне руку і востаннє розходяться і, можливо, розходяться на все життя. Романтика... Романтика, що вистискує з очей сентиментальну сльозу.

Інок зупиняється біля ліфта, протягує руку до кнопки і завмирає. Не наважується натиснути. Це ж така рань, вона ніколи в такий час не поверталася додому, не турбувала рідні невчасним дзвінком. Не буде турбувати ліфта, хай він спить, а вона й пішаком вихопиться на п'ятий, тим часом, викинувши з голови чад останнього прощання з однокласниками, подумає над життям, над майбутнім. Наобіцяли їм стільки щастя, багато побажань висловлено було наостанку, а як то воно буде?

Інок... Це так в школі її називали. Взагалі ж найменш мала досить. Підросла дівчинка, мінялась непомітно, якимсь непомітно змінювалось і її ймення. Ще року не було, як повторюючи за бабусею своє, запозичене в добрих людей ймення Інеса, вона вводила до простого — Но. Це так сподобалось, що не лише бабуся, а й мама довгенько ззивала цим односкладовим іменем. А коли, підрісши, трапила в ясельки, то виховательки нарекли по-своєму — Інуля. Домашні, після того як дівчинка звичне Но розширила до двоскладового Несе, прозвали її Несею. В садочку подружки кликали Неською, і вже тільки в школі викристалізувалося зменшувальне Інок, хоч офіційно в журналі тепер стояло повнозначне — Інеса. Їй особисто цей Інок подобався, вона принципово не відгукувалась ні на Но, ні на Несе, їх швидко було викорінено і забуто, батьки теж звикли до цього імені, всі її тепер зивали тільки так, навіть не задумуючись над тим, що воно значило тепер, в наш час, бо не те що школярі, а навіть дорослі не запідозрювали, що в давні часи це слово мало зовсім інше значення.

У її модерній сумочці лежав ще тепленький атестат зрілості, в якому писалося її ім'я згідно з узаконеним переліком чоловічих та жіночих імен, яким керуються працівники органів по запису актів громадянського стану.

До сьогодні і лише для шкільної братії вона була Інок. Від сьогодні — прощай дитяче найменнячко, прощай дитинство. Може, ще вдома під хорошию настрій назвуть по-старому, може, при випадковій стрічі хто-небудь з однокласників радісно вигукне улюблене ім'я найкращих днів її життя, але офіційно — будьте ласкаві! — вона Інеса. Інеса Іванівна...

Спинається перед знайомими дверима. Над головою ще мигтить нічне світило, сорокаватна лампочка, обвита повашнованою металевою сіткою, прозвана якимсь Інком арештантською, а у вікно косячком розсіває ніжні промені світла денне.

Ще йшла перша доба, власне, проминула одна ніч, а скільки змінилося в світі. З Інка вона стала Інесою, в сумочці з'явився отакий важливий документ, який в сукупності з посвідченням про набуту спеціальність стенографістки-друкарки дає їй право відчувати себе цілком незалежною людиною, котра може безбоязно повертатися додому о будь-якій порі, навіть тоді, коли ще двірники не погасили нічного світла, а денне вже давно встигло заволодіти світом.

Усе ж вона не відразу зважилась натиснути на чорного гудзика. Кожною клітинкою тіла інтуїтивно відчуває, що жодний документ про освіту не порятує її від неприємності. Матері вона не боїться, а от Іосиф Прекрасний!

Ох, цей Іосиф, цей Йосип Іванович. Цей маестро і композитор Йосип Касалум!

«Де не взявся Касалум, Касалум, Касалум. Він підняв мене на глум, та на глум, та на глум...» — ніби аж долетіла звідкілясь грайлива пісенька, скомпонована композитором Касалумом на власні ж слова, пісенька-автопісенька, яку так полюбили при нагоді і під час певного настрою просинувати в честь автора його лестві друзі.

Йосип Іванович, як спромоглася визначити Інесса, перебуваючи у восьмому а чи дев'ятому класі, належав до тих діячів культури, які самі про себе складають громадську думку і самі ж визначають своє місце в загально-культурному процесі. Він, правда, майстерно акомпанував на акордеоні, баяні і навіть на звичайній гармошці-тулці співакам і тому з незапам'ятних часів належав до складу виконавського колективу концертного бюро. Окрім того, він десь, колись, за якихось обставин склав кілька пісеньок, які невідомо ким і де, за яких обставин виконувались прилюдно. Це й дало йому підставу, не позичаючи очей в сірка, представлятися під дзвінким титулом композитора-концертмейстера.

Інесса жодного разу не чула пісень композитора Касалума ані по радіо, ані у виконанні когось із співаків, окрім однієї, досить, треба сказати, небезталанної пісеньки, яка, на жаль, зоставалася популярною лише у їхньому домі. У Йосипа Івановича було чимало друзів з того гурту, що його оточував; вони, так само, як і композитор, були дуже славолюбні і не проминали нагоди замочувати кожний більш-менш удалий концерт, а оскільки, на їхній власний погляд, усі концерти, які вони влаштовували, були шедеврами, то рідко коли випадав такий день, щоб не приносив їм перемоги. Йосип Іванович, як усякпй гостинний госпо-

дар, затаїв своїх соратників по культурній ниві до власної хати. Відзначення тріумфу, власне, починалося до цього в якійсь із так званих забігайлівок, але для розгортання його в помітну подію не вистачало дрібниці, «капіталовкладень», як влучно визначав цю ситуацію сам Йосип Іванович.

Мама стрічала і чоловіка, і гостей без особливого ентузіазму, так мружила очі і кривила уста, що презирство і гнів не лише з них випромінювались, а відверто кричали, але це не помічалось. Навпаки, хитрючі і розвеселені дружки Касалумові робили вигляд, що не на тернову загорожу натикались у дверях, а навпаки, ніби під їхні ноги стелилися розкішні троянди та лаврові вінки.

— Світ-Ольго Павлівно! — вигукували вони ще не до кінця прохмелілим хором. — Хоч бийте, хоч лайте, хоч повішенню передайте, хоч зверште усікновення голів преклонно-повинних при допомозі сікача-гілльйотини, але не зачіняйте дверей, не вислухавши...

Скільки й пам'ятає Інеса, саме цією тирадою починали неофіційний концерт Касалумові колеги, і хоч навіть дурневі не важко було збагнути нустодзвонність та банальність відвертого блазнювання, але мати поступово розпогоджувалась, відступала вбік, крізь завойовані двері протискались митці, зривали з голів капелюхи, прилипали по черзі мокрими губами до безвільної матеріної руки и хвальковито гукали в унісон:

— Славна-преславна наша княгине Оленько Павлівно! Коли б ви тільки могли нас чути сьогодні! Як божественно звучав оксамитний голосило нашого майбутнього заслуженого... Як перевершив сам себе наш незмінний і незамінний маестро композитор Йосип Касалум!

Йосип Іванович вважав за можливе й собі озватися простудженим басом:

— Що правда, Оленько, то правда, мої друзі хоч дещо й перебільшують, але не брешуть... Звучав! Так, Касалум звучав сьогодні як ніколи... Тому не могли не зайти...

Кажуть, що лестоці ніби й сонце випогоджують, але що людині лід на серці від них плавиться — безсумнівно. Мати й зовсім випогоджується, починає посміхатися, потім вже й регочеться, награно дорікає й шпетить лестуна Касалума. Відчувши зміну в настрої дружини, Касалум підморгує поплічникам. І ті швиденько імпровізують хатній хоровад. Зчепившись за руки, вони створюють галасливе коло, кружляють і старанно виводять пісеньку композитора Йосипа Касалума, на слова Йосипа Касалума.

Сякий-такий Касалум, Касалум, Касалум,
Полюбив мене на глум, та на глум, та на глум.
Касалума любила, любила, любила,
Йому чарку налила, налила, налила.
Випив чарку Касалум, Касалум,—
Завжди б йому такий глум, такий глум.

Ставши дорослішою, Інеса збагнула просту істину — Йосип Іванович заявлявся зі своїми друзями водити хоровада саме в ті дні, коли в них катма було за що випити, у них таких днів було чимало, а мати в той час отримувала гроші — аліменти, переказані їй за доньку.

Рідного батька Інеса не знала, батьки розлучилися ще в той час, коли дитині було всього кілька місяців, тож зміна одного батька на іншого обійшлася для неї безболісно. Йосип Іванович ввійшов у її життя ледь почала щось розуміти, тож звала його татусем, довгий час не могла тільки збагнути, чому вона не Йосипівною пишеться в шкільних списках, а Йванівною, і чому прізвище в неї ані таткове, ані мамине. Мама легко її переконала, що буває й таке, коли кожному з членів сім'ї дають не лише різні імена, а й різні прізвища, адже ж і сама мама теж пишеться Буржипською, і нічого в тому дивного, навіть красиво виходить — в одній хаті стільки різноманітних прізвищ.

Про те, що Йосип Іванович їй нерідний, довідалась випадково, коли підслухала материні докори сп'янілому чоловікові, який безсовісно зазіхав на доньчині аліменти. Й до цього не любила Касалума, а відтоді він став їй просто огидний. Коли ж запитала про рідного батька, мати на неї визвірилась: не смій такого говорити, в тебе немає іншого батька! І тільки з часом все ж вимушена була зізнатися: у Інеси був інший батько. Не лише був, а десь і живе собі, але він не вартий того, щоб про нього думати і його згадувати. Він виявився недоброю людиною, звіром у людській подобі, навіть страшнішим за звіра, бо ж навіть дикий звір не цурається власних дітей, до кінця за них б'ється, а він відцурався. Безжально відкинув малу доньку, проміняв її на власні забаганки, закопався у своїй глухомані, мов ведмідь у барлозі, не побажав кріпити сім'ю, не захотів пнячитися з малою донькою...

Інеса з того часу знала: немає у світі добрих татусів. Рідний — звір, а вітчим недалеко відстав від тієї породи.

Так і жила. Від того, рідного, акуратно надходили аліменти на її виховання. Вона нічого про нього не знала, і скидалось на те, що й не хотіла знати, а мама не згадувала про нього навіть тієї хвилини, коли ставила підпис на

грошовому переказі. Подарованого долею вітчима бачила весь час, але мовчазно приховувала бажання не бачити ніколи. «Сякий-такий Касалум...»

Від сьогодні ставала ні від кого незалежна. Вона доросла, дякувати долі, вже давно з паспортом, а відтепер і з атестатом, щойно їй виповнилось вісімнадцять, тих самих, які тільки один раз бувають у житті. Так що тепер вона «мала на увазі» і Іосифа Прекрасного... Тепер уже годі гнути кирпу перед нею композиторові і митцеві Касалуму. Вона тепер якоюсь мірою сама митець власної долі. Отож сміливіше, Інесо, настали свою волю, утверди руку, міцніше тисни на чорний гудзик, хай голосніше пробренькав свою композицію електродзвінок, хай прокидається мама, хай пролупляє очі композитор Касалум, хай швидше здоровлять доньку з атестатом, бо вчора в них забракло часу прийти на випускний вечір, так само як не вицало нагоди невтомному митцеві протягом десяти років, поки вона вчилася, побувати в школі.

Йосип Іванович прокинувся, як завжди, рано. Ще до схід сонця куйовдився та вештався по кімнаті й кухні, час від часу забуваючи ставати навшпицьки, щоб не розбудити домашніх. Ні, то не від безсоння, то від індивідуальності характеру. Ще в юності привчився до короткосоння, бо вважав, що довгий сон ворог не лише генія, а навіть просто творчо обдарованої людини. Оскільки власну персону беззастережно зачисляв до категорії людей надобдарованих, то й повадився відповідно до цього. Таланту людині не досить, людина ще повинна бути працелюбною, вона покликана у світ не для сну та байдикування, а для певтотної праці. Безумовно, праці розумової, для думання, пошуків, для знахідок і втрат. Так завжди говорив Йосип Іванович і схоже, що саме так і думав. Те, що в його розумовій, а звідсіля, вважай, духовній, мистецько-музикальній діяльності майже не було здобутків, а траплялись одні-однісінькі втрати, його хоч і засмучувало, проте разом з тим і надихало на нові міркування і пошуки, бо вважав, що тернистість шляху нікого не принижувала, а навпаки, виводила у вищу сферу, ріднила з геніями, яким, як то по-свідчує великий досвід людства, завжди частіше не фортунило, ніж слалося під ноги заслуженими лаврами; чомусь до великих майже завжди слава приходила вже тоді, коли їм особисто вона була вже пі до чого. Побоювався цього, як не дивно, і Касалум — а що коли справжня велика слава

не йде поруч з ним, а плентається десь позаду? Вона йому ой-ой як необхідна була вчора, сьогодні, ще й завтра стала б у пригоді, а вона, клята, десь повзе непомітно задвірками та й приплентає вже тоді, коли Йосип Іванович спочиватиме глибоким і легким сном людини, яка чесно робила все те, що повинна була робити, а то вже не її вина, що невдячні сучасники не збагнули содіяного нею.

Кожного ранку Йосип Іванович перш за все ревізував усі закапелки, перебирав порожній скляний посуд, навіть приплюхувався, із задоволенням і жалем констатуючи, які наной зберігала в собі кожна посудина до часу, поки стала порожньою. І тяжко-важко зітхав, так зітхав, як, видно, вміють зітхати тільки генії. Жорстока дійсність обділяла його з самого ранку, це залишала й краплини для поштовху, для пробудження геніальних думок, що безсовісно дрімали в джунглях мозкових клітин, не підкорялись невсипному господареві. Сердився на власну забудькуватість: міг передбачити це вчора, як усі геніальні, простодушно забувши одну просту деталь — вчора він про це потурбувався, але ж підвела довга вечорова пора, наповнена роздумами та творчим екстазом, вона, клята, її осушила посудину, призначену для ранкового допінгу.

Готував каву, свою улюблену каву, варив випробуваним методом, запозиченим в одночасні в турків, мадраських індусів, гангських акапів і ще в когось — уже й не пам'ятає, бо ж Йосип Іванович хоч насправді в далеких світах бував рідко та й не так уже й далеко, але похвалитись своїми уявними мандрями дуже любив, при чому хвалився ними ніби між іншим, принагідно вставляючи десь у розмові й своє слово: мовляв, коли випадково приземлився в пустелі Сахарі, то там місцеві аборигени, ці самі... що в білих башликах, бедуїнами їх звуть, хоч вони самі, власне, про ту назву ані тельнь...

Пив каву — дьогтеподібний, такий густий, як патока, напій — пив не як звичайні п'ють люди, а виповнював ним мініатюрні металеві наперстки, схожі на мініатюрні ливарні ковші, хукав на них самою горлянкою, ніби намагався не остудити, а навпаки, ще більше розігріти, довести чорну каву до білого кипіння. Втягував у себе зі страшним шипінням, тим нестерпним шипінням, яке було гострішим за ніж в уявленні його дружини. Вже п'ятнадцять років на їхньому подружньому шляху пузирилось те шипіння, так само як і кавоварка, і удосконалювалось, і відшліфовувалось, але все одно вона до нього не могла ані звикнути, ані визнати, що воно є нічим іншим, як найви-

щим і найвишуканішим проявом культурного трапезування, яке так високо цінується на дипломатичних та аристократичних прийомах, безумовно там, подалі, десь за морями та океанами, в тому далекому світі, куди не всякому із нас, смертних, відкрита дорога.

— Йосиф, не сьорбай! — просила, прокинувшись, дружина. — Я тебе молю і благаю: не сьорбай так по-дикунському...

Йосип Іванович або вдавав, що не чує тієї мольби, або, виждавши, як йому здавалось, допустиму всіма законами музикальності паузу, крізь зуби отвітував:

— Примітивно... Хоч, власне... з арифметичного кореня...

Він прагнув вивести в цій фразі високу філософську думку про те, що примітив здатний народити лише такий же точнісінький примітив, але, оскільки в його голові ще не прокинулись клітини-генієносители, то не доводив думки до кінця. Дружина, хоч і не володіла задатками геніальності, але безпомилково розвивала далі хід чоловікової думки і на те тільки скрушно зітхала і думала про себе: «І як я могла отак помилитись? І де були мої очі? Блиску-чу, дешеву іграшку прийняла за діамант...»

Цього ранку Йосип Іванович прокинувся в тривозі, переляканий, певно, власного стану і поспішно став шукати засобів, щоб розбудити високоорганізовані клітини мозку, а клітини низькопробні якимось приглушити. У хаті не відшукалось навіть ознак ані в пляшках, ані в кольорових баночках тих речовин, з яких варять каву, приправлену якщо не коньяком, то хоч би поганеньким ромом. Мимохіть пригадав, що він, Йосип Касалум, не лише вмільний кавовар, а й не менш здібний музикант, що, власне, і є характерним для сутності його індивідуума. Розкрив шафу, видобув з купи макулатури важку теку з нотами, заглибився у створене ним же самим. Вилловлюючи неслухняним оком всілякі значки та позначки, хрипло замуликав. І відразу ж замовк. Чортзна-що... Все недовершене, все невикінчене... Ось тут, здається, щось є... оригінальне навіть... ну, не геніальне, але не без ознак, здається, цей мотивчик можна розвинути, удосконалити. А тут... рука механічно ловила за шийку порожню пляшку з-під «Курвуаз'є», в якій у свій час, понад десять літ тому, мав честь золотитись омріяний геніями всіх епох божественний напій, що зігрів був якимось і його нутрощі, а тепер лише зродив в уяві приємний спогад, такий яскравий, як спогади про незабутню молодість. Порожня пляшка навечно зосталась невід'ємним атрибутом

Його творчого кабінету як сувенір, як нагода для похвальби перед довірливими гостями: ото коли вояжив у свій час до французького Провансу, то мені їх подарували цілий стос, дюжину дюжин... Зосталась однісінька, на згадку... як сон...

Око тим часом бігало по нотах, видивлялось знак генія. Ага, ось тут, здається, щось... мг... гм... мм... Так, тут явна прикмета сили і творчого повнокров'я... На це треба зважити... Але... знову схоже на мотиви Мусоргського... Забути треба... всіх геніїв забути, бо вони...

Тут йому згадався один незначний, навіть гумористичний випадок з їхнього сімейного життя, один з тих, які забуваються швидко і якщо згадуються, то лише при нагоді і дуже рідко. Інок саме була в тому віці, коли школяр прискіпливо допитливий і до примітиву відвертий. Тоді вони були дружними, то були безхмарні часи, коли падчерка не лише безмежно вірила, а навіть обожнювала свого «татуся», як усі діти, беззастережно пишалася його винятковістю. Яюсь вона з чисто дитячою відвертістю, але з проникливістю дорослого запитала:

— Татку, а чому все Чайковський та Чайковський?

— Щось трапилось з твоїм Чайковським? — як завжди скерував свої слова у русло легковажного гумору Йосип Іванович, не відчуваючи будь-якої небезпеки.

— Все його та його...

Як усі діти, Інок демонструвала лише верхню частину айсберга своєї мислі, гадаючи, що слухач бачить його в усьому об'ємі.

— Висловлюйсь по-людському, вчись будувати фрази повно, — менторським тоном зверхності повелів вітчим.

— От іще. Кажу ж ясно: чому радіо та телевізор все Чайковського та Чайковського?.. Ну й інших... А чому?..

Йосип Іванович тоді безпричинно сторопів і навіть перелякався. Ніколи в житті не відчував подібного страху, більше того — жаху, який пройняв його наскрізь, починаючи від клітин грубих, загальнолюдських, сказати б, і завершуючи клітинами найорганізованішими. Вони всі водночас у ньому прокинулись і запротестували так дико, стривожились так дружно, обурились так активно, рішуче до тої межі, що мало не порушили основи життєвих підвалин організму, мало не обірвали певтомного стучу серця та не зупинили бігу крові по судинах, не погасили ясного мислення мозку. То був момент, перший, можна сказати, дзвінок в його здоровому тілі, який сповістив, що все на світі перехідне, що, власне, у розпорядженні людини не так уже

й багато запасів. На щастя, швидко оговтався, навіть розвеселився, і сміх його розібрав, коли збагнув, за кого, обійденого телевізором та радіорепродукторами, була ображена його названа донька. Насильно гнув дубові губи, а вони не хотіли гнутися і кривитись, і, мабуть, на його лиці в той час поселилась неймовірно потворна маска, бо Інок з острахом прикувала до нього свій погляд, перелякано розкрила ротика і промовчала, не діждавшись на своє питання відповіді. І більше ніколи в житті не ставила подібних питань, що, власне, згодом найбільше і гнітило Йосипа Івановича: дівчинка інтуїтивно збагнула його пустопорожність, його творче пустоцвіття.

За вікном розгулявся рожевий, такий прекрасний червений ранок, а композитор і митець Касалум його не бачив і не хотів бачити, а коли б і придивився, то він його зовсім би не порадував, а навпаки, обурих би і образив. Уже не раз так бувало, що, запримітивши збоку щось довершене, прекрасне, Йосип Іванович безпричинно проймався до нього лютою зненавистю: чому дика, нікому не підвладна стихія може бути такою неповторною і чому досконалий, всевладний розум людини виявляється таким безсилим у творенні чогось прекраснішого, осмисленішого, ніж те може творити бездушна природа?

Згадавши давніший діалог з Інок про Чайковського, Йосип Іванович гірко посміхнувся задубілими устами, відсунув убік теку з нотами і став обдумувати предмет далекий від художнього komponування. Його вже який час муляло питання: як бути, як поведеться з падчеркою? Він зник до неї, так зник, як звикають до будь-якої речі у власному домі, але ж Інок не безсловесна річ, вона людина вже цілком сформована і дозріла. Їй потрібен простір і місце під сонцем, причому багато місця і навіть чільного. Квартира в них не гумова, вже ось скільки років відчувається невідповідність між потребами і можливостями самого Йосипа Івановича, композитора і митця, якому теж необхідні умови і простір... Йосипа Івановича просто бісила позиція дружини, яка нічого не помічала, здається, навіть не задумувалась над тим, що в їхньому побуті, у їхніх сімейних стосунках назріли кардинальні зміни, необхідний, так би мовити, діалектичний стрибок... Але яким він буде? В науку податися дівчині, так, здається, у неї шанси невеликі... На роботу влаштувати, але ж житлоплоща не гумова... Заміж її? Дівчина на порі і, здається, таку можна взяти, але де тепер знайдеш хлопця із житлоплощею? Взяти його до хати — зяті тепер на це йдуть охоче і радо,—

але в що це вилетіться пізніше? Безумовно ж, у пекельні муки для усіх пожилців і в першу чергу, безумовно, для нього, Йосипа Івановича. Але хіба він примириться з чимось подібним, хіба він в тих умовах спроможеться здійснити те, що все ж... попри все... незалежно від тимчасових невдач мусить здійснити, не зробити чого просто не має права ні перед власним сумлінням, ні перед людством...

Треба говорити з дружиною. Вона, що не кажи, а в хаті голова і управа над своєю ж таки донькою. Правда, він би не дуже й церемонився з ними обома, але цейтнот... У нього проклятий одвічний цейтнот із грошима. Просто не може собі уявити, як ото умудряються жити люди, що в них цілком і повністю вистачає на прожиття. Він піби й варобляє непогано, хоч, правда, в нього і не сталий заробіток, але не вистачає його навіть на тиждень. Дружина теж щось має, але то дрібниця, на які-такі вдяганки їй ледь-ледь вимелюється, і коли б... Хоч як неприємно згадувати Йосипу Івановичу про ті аліменти, що йдуть на Ілєсу, але... Згадки згадками, а гроші грошима, то більше, що непогані гроші, видно, такі її той... колишній вибрався в люди, на перших порах якісь десятки приносив листоноша, а це вже, гляди, далеко за сотню сягнуло. Дружина мовчить, а певно, про себе вже лікті кусає, шкодує, що ловила журавля в небі, а впіймала синицю...

Йосипу Івановичу стає марудно на душі. І головне, боляче за самого себе, лютиться він на весь світ за своє незаслужене безталання. Адже ж не бездара він, на баяні грає, як Орфей, на всю філармонію один такий, і компонувати любить, а головне — дуже хоче бути композитором, так гляди ж ти... Усе, геть усе, що скомпонував, не подобається... Всім не подобається... І головне, кому не подобається? Отим бездарам, що позасідали в установах, від безділля крутять носами, самі особисто незугарні двох нот звести до купи, а вони вже редактори, цінителі... Усе їм не так, усе не те, все вони огудять... «Не відтіля, каже, сходить та не так і світить...» А композиторам справжнім хіба ж хочеться мати конкурентів? От і пустили поговор — графоман, графоман... А що воно таке за графоман, хіба ж хто знає?

Марудно на душі Йосипу Івановичу. Ще раз перенюхує порожні пляшки, заглядає в баночки з-під кави. Порожньо... Не дім, а порожнє черево китове... А все тому, що не відчувається справжньої господині... В іншій, в другій... все було б в ажурі. Коньячок би не виводився, а ту-

рецька кава вже б відстоювалася біля вогню, ждала б, поки володар зволить відірватись від спочивання... А все помилки людські, чоловічі... Сказано-бо: не бери жінку, яка вже побувала в руках у іншого... Путню жінку так просто не випустять...

Важкі, як хмари, самокритичні думки обступили з усіх боків Йосипа Івановича. Все минуле, все сьогоднішнє, все завтрашнє вимальовувалось в його озлобленій уяві таким паскудним і безнадійним, що в пору вовком завити, тигром загарчати. І він починає гарчати. На злість дружині нарешті, з єдиною метою — щоб відірвати від ліжка сплюх, нічого ніжитись, хай прокидаються і мамуся, і донька, хай дивляться на порожню хату, на пустелю аравійську, в якій не те що чарки не знайдеться для поважного господаря, а навіть поганого вивару для склянки гарячої кави... Сердито розводить Йосип Іванович не стулені міхи баяну, що теж п'яно спав, розвалившись на кривобокому кріслі і вже не грас, а справді гарчить тигрюкою, вміє Йосип Іванович видобути з нього те, що хоче...

Ольга Павлівна з'являється на порозі в ту ж мить, сердито, спросоння кидас на автора тигрячого гарчання такий погляд, який здатна кинути на неслухняного звіра хіба що рішуча і безкомпромісна приборкувачка.

— Йосифе, не будь свинею...— сишлим безбарвним голосом пробує приборкати звіра.

Йосипу Івановичу в свій час дуже подобалось саме це звернення дружини: Йосиф, Йосиф... Якось воно так значуще в неї звучало. Модест... Йосиф... Модест Мусоргський, Мілій Балакирев, Йосиф Касалум... Велика трійця...

Йосиф.. До чортової матері! Врешті-решт у нього є чесне людське ім'я, звичайне селянське ім'я, без отих викрутасів, без Йосифів. Знає він, куди хилить — Йосиф Прекрасний... Глумиться тихцем, насміхається...

— Прошу без скандалів хоч на світанні...— зводить сердито міхи баяна Йосип Іванович.— Ще сонце не встало, а тебе вже свинячать...

Ольга Павлівна видно остаточно прокидається від сну, збагнувши власний промах, здригається, по всьому видно, вона теж не прихильниця скандалів.

— Йосифе, любий, пробач, я ж полюбовно...

— А полюбовниць мені не треба... Мені потрібна дружина, хазяйка в дім... На кухні порожньо, хоч м'ячі гавай...

Дружина мерзлякувато стинає плечима:

— Бо таки ж порожньо. У мене — ні шеляга... Може, в тебе... То я піду... Хоч в крамницю чи на ринок...

Йосипові Івановичу відразу потягло язика, образа відступила в один мент кудись за стіну, розпач заповз у душу.

— А що в мене? Ти ж знаєш: аванс коли був?.. А потім у цьому місяці... На бобах ми... Та ще палець болів...

Ольга Павлівна суворо і осудливо супить брови, тепер уже вона тут суддя і господар становища.

— То й нічого казатись... Образили його... Скандалами задушили... Набридло!

Винувато полізли на лоб композиторські брови, біля серця так заскімлило, чарочку б... хоч манюсінку, бо інакше...

— А хіба ти... А хіба вчора не було...— слабівільно, як всі його побратими по чарці, заводить Йосип Іванович.

— Чого не було? — жорстоко зводить на чоловіка пещадні очі Ольга Павлівна.

— Ну цих... ну ж... аліментів...— белькоче зічено.

Не сміх, а істеричний гик, схожий на регіт, виривається з грудей жінки.

— Аліментів! Забувай як звали...

— Це ж як?

— А так. Сповнилось вісімнадцять...

Йосип Іванович був дуже простецькою в життєвих ділах, непрактичною людиною. За рахунок аліментів міг живитись, а що воно таке ті аліменти — до пуття не знав.

— А хіба вони... Хіба тільки до вісімнадцяти?

— Та не все ж життя! Ти що, маленький?

Як у всіх його побратимів по чаркуванню, в ньому, особливо коли виникала загроза зостатись без частування, блискавично могли прокинутись і залізна воля, і почуття гумору, і навіть сарказм.

— А я їх нікому ніколи не платив,— жорстоко, голосом голодного лева прогарчав Касалум, прагнучи одного — понизити дружину.

— То маєш щастя...— не розгубилась жінка.

Йосип Іванович в одну мить знову розслабився і радий би сердитись, рвати й метати, але останні фізичні сили облишили його. Тільки взявся за голову, тільки вистачило кипути в світ безнадійне:

— З чого ж ми житимемо?

Дружина не відповіла, окинула презирливим поглядом його зсутулену розпливчасту постать, пішла на кухню, видно, теж шукала того, чого там не було.

У такі часи вона не лише зневажала, вона ненавиділа свого Іосифа Прекрасного. Ненавиділа весь світ. Проклинала все на світі, тільки не вголос, а подумки. Була досить

практичною, до того, ж стриманою і розсудливою, прекрасно розуміла, що ніякі протести, ніякий крик та сльози ні в чому не зарадять, не допоможуть. Поставила чайник на плиту, майже механічно щось робила, бо звикла кожного ранку в першу чергу братися за кухонні справи, а сама проклинала свою долю, нелегку жіночу долю.

Належала вона до тих дівчат, що перебирали хлопцями, бо мали на те право, користалися своєю природною красою і зваблівістю. Як то в пісні співається: вона нікого не любила, тільки Грицька, Стецька та Данила, Петра, Павла та Степана, вийшла заміж за Івана...

Так, саме за Івана вона вискочила у своїй не такій уже далекій юності. Вчилися разом в сільгоспакадемії. Він по лісотехнічній лінії, а вона захоплювалась хімізацією. Могли б і не знатися, бо академія є академія, тут стільки студентства, як у маленькому місті людей, але звела їх доля через комсомольські справи — обое були комсоргами, тож і зустрічалися. І подобався він їй більше всіх отих грицьків-стецьків та іванів, які то багатозначно, то допитливо поглядали, а то й сміливо заговорювали, пропонуючи свою чеспу руку разом із палким серцем. Може, тому, що був деццю старший за неї та за інших залицяльників, мав бойову нагороду, підлітком партизанів, і, видно ж, непогано, що був відзначений урядом. Окрім того, відзначався серйозністю цілком зрілої людини, був урівноважений і, як їй здавалося, надзвичайно мудрий.

Остаточно прихилилась до нього на останньому курсі, під весну. Це такий час особливий для студенток на виданні — знайти вигідного жениха або не впустити того, кого судила сама доля. Їй доля висудила Івана. Але, видно, старою, підсліпуватою вона в неї була, а може, й тією ледащицею, що лежала під копою, не бажаючи збирати для неї золотих колосочків.

Закінчував Іван академію круглим відмінником, керівник кафедри запропонував йому zostатися при кафедрі, видно, покладав на випускника надії, бо, як відомо, керівники кафедр задовго до того, коли вихованець розгорнеться на повну силу, впізнають у ньому потенціальні можливості. Довідавшись про Іванове призначення, юна випускниця зробила все залежне, щоб її ледачківата доля не лише заприязнилася, а й увійшла в супругу з Івановою тяговитою долею.

Райдужно сіяв той день, коли вони йшли до загсу, щастям світилися в Олюньки золотаві, такі ж прекрасні, як і в нього, очі, раділо серце — адже й вона тепер мала право на Київ золотoverхий, вона тепер та нитка, яка

тягнутиметься лише за голкою. Доля виявилась лукавою. Недовго вони побули столичними мешканцями. Окрім бойової нагороди, мав Іван ще й осколок від ворожої міни в легенях, цією нагородою він не хизувався, про те чи й записано де було в його особовій справі, видно, він не хотів про нього й думати, а може, й зовсім забув за роботою та щоденними клопотами. Не забув про Івана осколок...

Операція виявилась не з легких, довелося хірургам відтяти не то частку, не то півлегені, довгі місяці молодик валявся в лікарняному ліжку, потім послали його до санаторію, а в кінці порадили: їдь, хлопче, подалі з міста, куди-небудь на лоно природи, в яку-небудь лісову пустиню, на озон, на першосортний кисень, бо поки що не випадає сидіти на кафедрі в прокуреному і тісному аспірантському закапелку.

Ольга Павлівна в той час жила в матері, колихала маленьку Інесу, тихцем сльозувала, жаль було перспективного Івана, проклинала свою ледачу долю — не підстелила завчасу соломки, щоб м'якше було падать.

Іван одержав призначення, виїхав на роботу, не відрагу облаштувався так, щоб можна було й сім'ю взяти, але з часом все ж послав щасливу звістку: їдь, Оленько, хата знайшлася простора і тепла.

Видно, прокинулась від сну і доля, взялася за розум, вилізла з-під копи, заснувала по життєвому полю, відшпукала золотий колосок. Її господиня, Ольга Павлівна, підштовхнула нею, опинилася в аеропорту поблизу великого міста, яке було її рідним обласним центром. Доньки не взяла — воно вже приловчилось сумирно сидіти в бабусі на руках, сміятися і навіть пробувало витинати гопки. То чи варто брати з собою в далеку дорогу, везти туди, не знаєш куди...

Загиснула в куточок людного буфету, не їлось їй і не пилось, погода була нельотна, саме, видно, в одну з останніх серпневих ночей зустрівся літо з осінню, побитися навкулачки, постріляли одне в одного золотими стрілами, гримали одне на одного так, що в декого від того і волосся сторчака ставало; небо затягнулось хмарами, раяк запізнівся, прийшов до людей якийсь заспаний, набурмосений, замжичений. Авіатори стали на прикол, рейсові польоти в усі напрямки відклалися і відклалися, наступав той час, коли швидкісний транспорт безсовісно підводив тих, кому хотілося пересуватися за принципом — одна нога тут, а друга там...

Вперше у житті вона ризикнула знятись у повітря. Тож її не дуже смутили відкладини, все одно, думала собі, й

на залізничному вокзалі довелося би сидіти, то яка різниця, де марнувати час, навіть вдоволенна була, що те невідоме, перед чим тремтиш уперше, відкладається надалі. Замовила собі чаю гаряченького до домашніх, материного виробу пундиків та й не поспішала залишати насидженого місця.

От саме тоді він і впав біля неї. Чомусь здалося, що не підплив, а саме впав, як падають з неба коршаки а чи шуліки. Та не коршаком чи шулікою видався їй з першого погляду, а ясним соколом. Серце так і стрепенулося, так і завмерло, але то не тому, що відчула себе куріпкою, яку впольовують пернаті хижаки, а від того, що відразу ж впала їй в око його розкішна, небаченого мідяво-сталевого кольору шевелюра, така розкішна, що вона відразу пригадала: в Бетховена таку бачила на портреті. Обличчя ніжнорожеве, ніби трояндовим цвітом нашмарувався, очі палючі і такі пронизливі, що відразу так і просвічували рентгенівським променем. Зодягнений в добротний костюм, білосніжну сорочку, галстук-метелик. Артист, видпо, один з тих великих, кого невблаганна доля, у даному випадку доля авіапасажира, примусила снілкуватись з простими смертними, попросив дозволу присісти на вільне місце біля її столу.

Поспішати було нікуди, сусід виявився дуже простим, дуже симпатичним, дуже галантним і таким ерудитом, таким приступним, що невдовзі втягнув її у невимушену розмову, повів її так, ніби зустрілись вони як давні знайомі або ті, що тільки вчора розстались десь на іншому аеродромі.

— Йосиф Касалум, композитор з вашого дозволу, — вже за якусь хвилину-дві рекомендувався він схвильованій незнайомці.

«Йосиф Прекрасний», — подумалось їй, бо саме зпичев'я читала в маленькому селі «Йосипових братів» Цвейга. І все те враження, а особливо образ композитора не облишали її ні в час чекання вльоту, ні в літаку, ні по дорозі на місце роботи чоловіка, ні навіть опісля стрічі з ним. Безумовно, Йосип Касалум ні словом не обмовився про те враження, яке вона на нього справила. Але вона добре вміла читати людські почуття в їхніх очах. На згадку він поклав їй в руки візитку, на якій справді значилося: «Й. І. Касалум — композитор і артист», і не однією, а навіть трьома мовами. Вона була не якоюсь там простачкою — розуміла, що значив такий презент. При розставанні він довго і ніжно тиснув їй обидві ручки, цілував їх якось особливо, тож вона, хоч і вперше приймала ті поцілунки, не сміла вирва-

тись з його рук, червоніла, палала і мов крізь сон фіксувала слова: «Коли я вам буду дуже потрібний, коли відчуєте, що несила забути нещасного самотнього музику — згадайте Йосипа Касалума, напишіть йому двоє, ба! — навіть одне слово. І він впаде біля ваших ніг».

Підвела її доля. Знову, видно, залягла десь під копою, розніжилась, розіспалась а чи, може, хто украв у неї той один-єдиний золотий колосок, який вона знайшла була для своєї володарки. Сумно і важко стало жити обездоленій Оленці. Гляне на Івана — не той Іван: худючий, жалюгідний, видно ж, що на легені хворий, може, й небезпечно хворий. І чужий якийсь... А головне — безперспективний... Розледаціла і його доля, видно, змагалася з долею дружини, теж давала хropaка десь під полукипком. Хіба йому тепер до дисертацій, хіба ж світить йому кафедра, визолучується Київ...

Стояв перед очима величний, густочубий красень Іосиф Прекрасний, великий музика, що носить в маленькій кишеньці вишуканого піджака з невиданої, видно, найдорогоціннішої матерії візитні карточки: композитор і артист! Не відпускав її від себе ні на хвилину, вавив гарячим зором, обпалював її руки гарячим цілунок, твердив владно: колп згадаєш нещасного, самотнього...

І вона не змогла встояти, не мала сили опиратись. Нишком написала листа, мов у воду пірнула, сказала все: не може без нього жити, не має сили дихати тим повітрям, яким не дихав він, готова бути на правах кого завгодно: дружини, коли одинак і потрібна йому така, полюбовницею, коли він хоче бути вільним художником, служкою, коли нікому в нього варити каву, прати білосніжні сорочки та прасувати диво-фраки. Чесно призналась: у неї маленька дошка, але вона не зв'яже їм руки, бо в неї є надійна вихователька і заступниця, а вона сама, внаслідок обставин, тепер вільна птаха і вважатиме за найбільше щастя ошчасливити того, хто, мов міфічний Ерос, спалив її всю і втягнув у свою орбіту, втягнув з такою силою, що вона безсила їй протистояти...

Три довгих дні вона то горіла вогнем, то тремтіла в лихоманці. Принишклий, зовсім обезкровлений, що аж світився, Іван тільки зітхав та допитувався, що з нею, а вона лепетала у відповідь щось невиразне, навіть не дуже турбуючись про те, що значила її відповідь.

На четвертий день прийшла коротка, але така красномовно виразна телеграма: «Жду, як сонця. Касалум». І вказував координати, на яких вони мали зійтися, як двоє

небесних світил. Мовчки почала вона збиратись. Поки Іван не повернувся до хати, вона спішила зникнути з поля його зору. Зникнути назавжди. Навіть сповіщати його про те не збиралась. І вже тільки в останній момент подумала: «Буде шукати її, турбуватиме, себе зводитиме, а це йому на шкоду при такому стані здоров'я». Нервовим почерком начертала коротко: «Їду назавжди, не шукай, не турбуйся. Шляхи наші розходяться. Я прагну висоти — з тебе ж ні вченого, ні міністра не буде. Отож яка в мене перспектива? Пробач мені і не переживай, хай все забудеться...»

Тоді вона вірила, що більше ніколи, ні за яких обставин не перетнуться їхні шляхи. Була певна: якщо й не помре скоро Іван, то людиною ніколи не стане. Навіть про доньку не думалось — мати догляне і виростить. Поспішала жити — доля її виповзла з-під полукіпка, прочумалась, протерла очі і взялась за пошуки золотих колосочків.

...Чайник закипів, заплигала на пьому покривка, а Ольга Павлівна не чує — полонили невеселі спогади. Не назбирала їй доля чарівних колосків. Хіба, може, один-сдиний, якого вистачило на ті медові місяці, справді ні з чим не зрівняні, які пропеслись мов у сні, піби в чаду ефірних випарів, так швидко і непомітно, що опісля вже не вірилось — були вони чи їх і не було.

Несподівано померла мама — єдина найближча їй людина. Маленьку довелося взяти до себе. Невдовзі мусила згадати про Івана — донечці належать аліменти. Про те їй розтлумачили численні друзі Іосифа Прекрасного. Спочатку їй було дещо не по собі, навіть не радувалась тим першим десяткам, що надходили щомісячно, а потім, коли трапилось диво і сума почала з кожним роком все збільшуватись і збільшуватись, була задоволена тим, що послухалась і не знехтувала справжнім даром божим.

Ольга Павлівна за спогадами не почула, як озався неспівливий дзвінок. Двері відчинив «татко» Касалум. Побачив падчерицю і високо скинув кошлаті брови, а шкіра в лоба полізла мало не на голе тім'я — від колишньої бетховенської шевелюри zostались в нього лише за вухами та низу потилиці сірі лямці непевного кольору.

— Звідкіля це, добродійко? — проскрипів їдко.

— Та звідтіля ж, добродію, — загравально відповіла Інеса.

Йосип Іванович, видно, прокинувшись, став не на ту ногу. Посірів лицем, кошлаті брови, мов собачі вуха, впали

на глибокі очиці, на одутлому обличчі зарухались м'язи, губи тігнулись образливо.

— Безсоромниця! Рано, шановна, дуже рано... Так, так, я не боюся повторитися, рано ви втратили дівочу цноту!

Інеса сміхотливо закотила очі, сплеснула в долоньки.
Схаменіться, Касалум, Касалум, Касалум,
За що мені такий глум, такий глум.

Старанно вивела всі композиційні рулади, бо знала, що ніщо так не розм'якшувало серця вітчимові, як прилюдна данина його авторському самолюбству.

Проте цього разу Йосип Іванович ніби й не почув пісеньки, ніби й не помітив, що було так старанно виконане його єдине, але не менш від того улюблене творіння. Гукнув на всю хату:

— Мати! Іди, матінко, полюбуйся донечкою!

З кухні виглянула Ольга Павлівна, запитала очима: що трапилось?

— Нічого, мамуню. Тато Іосиф вітають улюблену дочку з атестатом...

Йосип Іванович так і спалахнув — він справді забув про той атестат. Як людина порядна, мусив би був сказати дівчині в першу чергу слово привіту, а вже потім... Але як спалахнув, так швидко й погас: а яке, власне, значення має те для суті справи?

— Не з атестатом вітати доводиться вас, свавільне дівчисько... І не вас вітати... Маму вашу слід привітати... Так, так, саме привітати!

— З чим, чоловіче, мене вітати?

— З святом першої панелі... — відчайдушно зойкнув Касалум.

— До чого тут панель? Яка панель?

— Запитайте, любя, у свої донечки!

Ольга Павлівна нарешті збагнула, про що торочить чоловік, і спалахнула в такому гніві, що вже не мала сили ні протестувати, ні сердитись, ні вичавити з себе слово. Інеса ж тільки презирливо знизала плечима, кинула вживно:

— Що ж, тепер можу й панелі монтувати — робота будівельника така ж почесна, як і всі інші.

Йосип Іванович казався. Чому саме так на нього вплинула ця розмова, вже опісля й сам того не міг пояснити. Видно, багато було об'єктивних, а головне, суб'єктивних причин. Майже не володіючи собою, горланив на всю квартиру, на всі поверхи, бо їхній дім зводився з тими архітектурними допущеннями, які дають можливість чути голосну

розмову на першому поверсі тим, хто мешкав на верхньому, а то й на протилежному крилі.

— А так, так, я вас вітаю, шановна, з атестатом... Так, так, ви одержали високу кваліфікацію. Але запам'ятайте одне... одне запам'ятайте, шановна...

У голосі Йосипа Івановича задзвенів артистичний метал і пафос, йому завжди в час збудження подобалося повторювати суттєве, основне, і він, вирячивши помутнілі від гніву очі, трусив залишками колишньої бетховенської шевелюри і по кілька разів повторював найвразливіші слова в своїй глибоко емоційній і досить жорсткій по змісту промові:

— ...одне запам'ятайте, ще раз кажу, що я вас годувати не буду, утриманців мені подібної категорії... так, так, саме подібної категорії, мені не треба. Матері вашій теж не дозволю... так, так, от саме не дозволю на вас тратитись, запам'ятайте, шановна, так, так, і твердо запам'ятайте, що я вам аліментів платити не зобов'язаний по закону, а законний платник... так, так, ваш творець, так би мовити, зачинив перед вами свого гаманця... так, так, закрив, як кажуть урочисто, і забажав поглянути на вираз обличчя улюбленої допі...

— Замовч! Йосифе, замовч!

Вже скільки разів наказово-благально зойкала Ольга Павлівна — не чув. І тоді вона з відчаєм впилася довгими пальцями в його плечі, прошипіла:

— Замовч, тварюка!

Інесі нараз вдалося, що вітчим аж здригнувся, почувши таке образливе слово. Рот розтягнувся мало не до вух, повіки очей майже склеїлись, тільки щілинка зосталась, можна було б подумати, що його душить глухий сміх, коли б не так затрусилися люто губи.

— Ага, ага! — скрикнув він. — Я — тварюка! Я — осел! Бегемот я! Нарешті я — в'ючний мерин, на якого запрагло всістися вам, шановна моя крулево, опісля того, як вам було вказано на двері.

— Не смій при дитині мене ображати! Я — жінка! — відчайдушно наступала Ольга Павлівна.

Йосип Іванович всівся на облюбованого орловця — він любив іронізувати, іронізував часто задля самої іронії, щоб почути похвалу: який в нього гострий розум!

— Ні, ні, моя крулево, моя ля фам, яка ж ви жінка? Ви теж відноситеся до розряду четвероногих, щоб ще раз і ще підкреслити: ви — дружина тварюки, а звідсіля логічний

висновок... так, так, висновок... самі подумайте, хто ж ви така?

Інеса збагнула, що інцидент, який несподівано виник на самому початку дня, в таку золоту пору, в оту невловну мить, коли сонце задумало розбудити все живе, покликало всіх сущих до дружнього споглядання і радості, до неї цю радість повернув протилежним боком. І сонце їй враз потьмарилось, і ранок втратив усяку привабу, і саме життя стало сірим і навіть чорним, світлі надії, грайливість і відчуття всесилля, того самого, яке притаманне лише натурам цілним і лише у юному віці, коли людина, вважає себе безсмертною і владною над всім тим, що її оточує, коли їй здається, що все і всі, неживі і живі, тільки задля того її існують на світі, щоб робити їй приємність, щоб радуватися, дивлячись на неї, маючи можливість із нею спілкуватися — усе це померкло і закотилося за непроглядні чорні гори.

Вона прочувгала ватяними погами в кімнату, де стояло її вузьке ліжечко, поблизу від материного, хотіла було впасти на нього, але думалось їй враз, що тепер і це тепле ліжечко стало їй ворожим, чужим стало те гніздо, яке люди звуть батьківським, бо немає в неї батька, є в неї лиш матінка, але вона безсила і нещасна, обійдена долею. Присіла на старе кріселко, схилила голову на полицю трельяжа і стріпнулася від нервової напруги, відчула, що не сльози безсилля здавили їй горло, а гнів, справжній гнів, такий сильний і жагучий, на який здатні лише сильні, але такі подосвідчені юнки, як вона. Вона непавиділа чоловіків. Усе їхнє поріддя. Однокласників, хоч вони були неповинні в будь-яких гріхах, хіба що інколи чинили, хай і не значні, але дошкульні прикроці дівчаткам; на чоловіків, які можуть ображати власних дружин; на батьків, які здатні лишати безбатченками, кидати на гру лихий долі або на наругу вітчимам власних дітей, відкупляючись від них ганебними аліментами, міряними сухим процентом. О, як вона їх непавиділа! І того, невідомого, жодного разу навіть на фото нею небаченого, і вітчима, який відмовляє їй навіть у материнській опіці тільки тому, що рідний батько діждався радісного дня, коли виплата процентів на законній основі припинилася.

Затиснула долоньками вуха, щоб не чути словесного турніру мами зі своїм Іосифом, галасу, який, до речі, все спадав і спадав, набираючи різнотоння, як це й повинно бути в музикальному творі, аж поки нарешті і зовсім сварка припинилася. Ніби крізь сон почулось, як Йосип Іва-

нович вивоював собі в тому словесному поєдинку кілька-надцять карбованців, належних йому на прожиття, і відразу ж зник, радісно хрюснувши за собою дверима.

Ось-ось мала зайти мама. Вона, видно, вагалася, збиралась в думками, а можливо, й чепурилася, бо любила бути завжди внутрішньо спокійною і зосередженою, а зовнішньо красивою за будь-яких життєвських обставин. Тим часом Інеса вже визначила свій майбутній шлях. І хай він сумнівний, не продуманий до подробиць, але вона почне своє життя саме з такого самостійного вчинку.

Коли нарешті несміливо і винувато Ольга Павлівна прохилила двері і вже наважувалась озватись до доньки, то мусила закрити рота, бо донька першою заговорила до неї:

— Мамунько! Я їду. Не затримуй мене, мамо! Не затримуй, я тебе прошу, я тебе благаю...

Ольга Павлівна не лише не затримувала її, а, вражена, й слова сказати була незугарна, а Інеса все умовляла:

— Я поїду! У Москву. В Ленінград... Я вступлю... Я вчитимусь, не затримуй тільки... Більше тут не можу...

Ольга Павлівна мовчала. Хилилась перед ударом долі. Її хирлява доля знову хропла десь під коною, знову їй було до всього байдуже. А коли доля розледащила і розіспалася, діяти було нічого. Ольга Павлівна добре розуміла: її нещасливиці-доці і справді треба їхати світ за очі, шукати власної ласкавішої і роботячої долі...

Інок, тепер уже атестована Інеса, відразу ж кинулась збирати свої речі. Мати тільки снувала за нею, одне знай приказувала:

— Донечко... Моя безталанна донечко...

Аж набридла донечці тим квилінням, і, видно, щоб позбутися материнської опіки, Інеса раптом об'явила:

— Мамочко, не квили! Дай мені хвилину поспати, я так стомилась... Ми прощалися з школою... з дитиством... Це було так урочисто... І так важко... А тепер і зовсім...

— Поспи, дитинко, поспи, аякже...— пораділа Ольга Павлівна, допомогла Інесі влягтись, обережно, ніби донька вже й заснула, причинила скрипучі двері.

За хвилину натомлена, а швидше приголомшена несподіваним поворотом у своїй особистій долі, Інеса провалилась у якесь підземелля, ніби почала занурюватись у підводне царство. І що їй там встигло привидітись, то це сніг, а чи, може, онук морського царя в особі випускника їхньої ж школи Борки Савченка, прозваного однокласниками кня-

зем Болконським за те, що танцював краще від усіх хлопців та й статурою такий же був і личком — як молодий місяць. Натягнув на довгі ноги вузенькі білі-білісінькі штани, взувся в довгохалаві лискучі ботфорти, стояв струнко, ледь подавшись корпусом вперед, простягнув до неї руку, просив-молив, щоб фото його взяла на згадку. Нічого робити, взяла Інеса, бо хто ж з дівчат від фото коли відмовився, а він ще й підморгнув по-змовницькому:

— Адреска там на звороті...

Інеса спросоння іронічно повторює: «адреска»... а сама думає: потрібні мені ці адрески... Всі ви однакові... всі касалуми...

І засинає молодим здоровим сном, тим самим, про який сказано: мертвий сон. Не чує, як навшпиньках снувала по квартирі мати, то сніданок готувала, а то, наготувавши, все прислухалась, чи не прокинулась донька, погодувати ж дитину треба. Снувала і думала думу: як воно все в житті повторюється... Отак колись і вона — ледь школу закінчила, так і посипались на її голову біда за бідою. Поки вдома жила при матері, то вже хоч як було, хоч що траплялося, і їли, і вдягалися невибагливо, бо всі так невдовзі після війни виряджались, гріла себе надією: от виросту... зустріну свого... виберу такого, що на руках носитиме... Носили... Вже хтозна-як було б з Іваном, так знову лиха доля обдурила. Здалося їй тоді, що не жилець він, безперспективна особина, а він, схоже, що викарабкався... Ніколи не стрічала його більше, словом не перемовилась навіть листовно, лише з аліментів здогадувалась, що не бідує її Іван... Її Іван... Випустила з рук, видать журавлика, добровільно, завдяки власній недосвідченості... Касалума впіймала, бодай було не ловити...

Інеса ніби виринула з-під води. Здалось їй, що й зовсім не спала, що лише була заплющила очі та на хвилину задумалась про морського царевича. А ледь розімкнула очі — і вже на віях зачепився живий-здоровий Борка Савченко, не який-небудь там морський царевич, а звичайний, рядовий виходець із звичайної, трудової і досить-таки чисельної, як казали дівчатка, а вони все знають! — дуже галасливої сімейки.

Підхопилась і механічним рухом кинулась шукати свою сумочку — вчора перший раз у житті хизувалася на випускному вечері, перечепивши її на довгому ремінці через плече. Аякже, треба, щоб у дівчини була власна сумочка, треба ж ховати кудись атестати та посвідчення... Ну й даровані фото, безумовно, теж.

Скрадливо озираючись, відкрила сумочку, і до неї роблено посміхнувся Борка. Неприємно стало від тієї посмішки. Вчора вона їй макітрила голову — дивився пронизливо у очі хлопець, посміхався якось так незвичайно, не то хитрувато, не то загадково, не то винувато, а вона ніяковіла, ловлячи ті посмішечки. Бо дурна була, бо не розуміла того, що вони означали. Тепер вона грамотна, тепер її наївною не назовеш. Знає вона ціну і всім чоловікам, і всім їхнім посмішечкам. І хитреньким, і ніжненьким, і загадковим. І ніякі адрески їхні їй не потрібні. І фотокартки теж. Ось візьме зараз і пошматує на дрібні клаптики. Знищить, все знищить: посмішечку, очі, лоба, зачіску — з князя Болконського тільки ключця полетить.

Взяла до рук, але рвати сили не вистачило, піднесла до очей, довго розглядала. Ні, таки ж гарний цей Борка, справді дуже схожий і на Болконського, і на Штірліца, а найбільш на актора Тихонова, фотокартки якого носили в підручниках дівчатка всього класу. А може, таки не всі чоловіки підлотні, подумалось їй, і ця думка примусила завагатись, а завагавшись, вона пом'якшилась, серце їй підказало, що не варто бути жорстокою до всіх чоловіків, а розум схвалив той висповідок, і вона вирішила реабілітувати серед них хоч одного-однісінького, а коли вже так, то хай ним буде Борка Савченко, жартома возведений у княже кодро.

Тихенько прочинила двері мама. Інеса одним рухом вкинула реабілітоване фото до сумочки, заворушилась у ліжку.

— Снідати, доню...

— Буду збиратись, мамуню...

Мамуня заломила руки. Не знала, як їй бути: чи відраджувати, а чи збирати дошку в дорогу.

— Чому ж так відразу? Так несподівано?

— Я ж не знала, що живу нахлібницею...

— Не муч мене, доню... — мати не в силі стримати сліз.

— Я ж не думала, що живу за рахунок... що без тих аліментів... від людини... чужої людини...

Висохли в мамі на очах сльози. Вона вагалася, не знала, як бути, що говорити.

— То не чужа тобі людина... То твій батько... Але строк вийшов...

— Для справжнього батька строки не починаються і не закінчуються... Ти ж сама казала, що він негідник...

— Я ніколи тобі цього не казала. Я говорила, що ми з

твоїм батьком не знайшли спільної мови, що він не виправдав моїх надій...

— А Іосиф виправдав?

— Облиш про це, доню... Не для тебе ця розмова...

— Хіба я маленька? Я вже доросла людина, мушу дбати про власний хліб. І я подбаю. А всі оці... всі батьки, всі вітчима не варті доброго слова...

— Не будемо про це, Інок. Ти ще дуже юна...

— Не будемо,— згоджується Інеса.— Краще збирай мене в дорогу...

Ольга Павлівна нараз заридала, мов над покійником, сльози полилися з очей, як сік весною з берези, але це аж ніяк не завадило їй починати збори.

Минула година-друга, і все найнеобхідніше було складено в легку валізу, важких речей Інеса не захотіла брати. Тільки коштовне пальтечко згорнула, щоб покласти на руку.

— А це ж для чого? Хіба вже збираєшся забути дорогу до матеріної хати?

— Для реалізації. Щоб мати ресурси для мандрів.

Ольга Павлівна мовчки забрала пальто, повісила його на звичне місце, видобула з-за пазухи м'якого гаманця.

— Ось тобі, доню, на першу потребу... Відчувала, що знадобляться, зберегла...

Передала Інесі кілька кушюр, а тоді ще й дістала дорогоцінного перстенька, сама каблучечка золота із старовинними насічками, а зверху, в округлому гніздечку, камінець блищав, мов пташине око. В доньки й дух перехопило:

— Ого!

— Це дарунок твоєї бабусі. Маленька ти була, чи й пам'ятаєш, а бабуся твоя, відчуваючи останній час свій, викопала звідкись цей перстеник, передала мені й повеліла: внученьці моїй передаю, на щастя їй, на добру долю. Від своєї бабусі вона в спадок отримала, а перед смертю своїй онуці заповіла...

Вдягла на пальчик, полюбувалася, пригорнула доню.

— Ой, Інок, Інок, як мені хочеться, щоб ти зустріла кращу долю. Не знаю, не відаю, де її для тебе роздобути, а чи перед ким вимолити, а чи виплакати, а чи купити, а чи де її розшукати...

Інеса ніби й не чула тих слів, каблучкою любиувалася, думала своє. А мати говорила, виливала наостанку словами те, про що, можливо, думалось не раз безсонними ночами, в часи зажури.

— Ой, Інок, Інок,— воркувала сумовито.— Як би то ми

в роки юні були такими мудрими, як у дні в'янення, а в дні старіння такими сильними та рішучими, як у юності. Будь обережною, доню, мудрою будь, слухайся не лише поклику серця, а й до порад розуму дослухайся, будь щасливішою від своєї матері...

Що могла відказати на те Інеса? Що могла мовити? Відповіла мовчанкою. Тільки ї усього, що коли мама вийшла з кімнати на якусь хвилю, то поспішно дістала з сумочки фотокартку Борисову і, не задумуючись, пошматувала її. Не залилося ї пам'яті ні від Бориса Савченка, ні від князя Болконського. Що ж, материнська наука не проходить марно...

І все ж... Можна пошматувати не тільки фото. Але одне діло щось шматувати, а зовсім інше — забути. Людині дана пам'ять. А коли так, то, певно, давалась вона не аби для чого, видно, для того, щоб нею користуватись. Щедрий і прекрасний це дар природи, але й він не без недоліку. Буває, що людина прагне щось неприємно викинути геть з пам'яті, забути про нього, а воно непрошене лізе в голову.

Монотонно працює мотор, сичать шини об рівний і гладенький асфальт. Заколисусь автобус пасажирів. Хить сюди, хить туди, скок вверх, гуц вниз — тільки б дрімати, забувши про все, тільки б відпочивати від дум та тривоги. А воно не те — коли кого обсіли думи, то вони його не те що в дрімках, а й уві сні не покинуть.

Збиралась Інеса помандрувати до Москви або ж до Ленінграда трапити, а квиток в аеропорту ніби механічно взяла до Києва. Чому? Та тому ж, що то тільки говорила про Москву та Ленінград, а думалось весь час про Київ. Не хотіла, щоб мама знала, куди лине думкою, з ким шукає стрічі.

Якось випадково на поштовому переказі побачила вона батькову адресу. Потай записала собі. Для чого? Їй сама не знала. Не збиралась вона ані писати своєму годувальникові, ані з ним стрічатися. Мама якось проговорилась, що не своєю волею він посилав доньці гроші, суд примусив, а бухгалтерія тієї установи, де він працює, регулярно вираховувала процент із зарплати і пунктуально пересилала куди належить. Інеса вже була не маленькою, збагнула непривабливу суть всієї тієї ситуації, зрозуміла: не радістю, а тягарем стала для рідного татуса, який посилав їй визначену суму для прожитку не добровільно, а з примусу.

Вона навіть пораділа з того, що доля їй дала в батьки невдаху-композитора Йосипа Касалума. Ну й що з того, що нерідний? Не так давно про це дізналась, а то увесь час вважала за найріднішого. Нерідний, зате добрий. Не кинув напризволяще. Сьогодні збагнула, що й для нього стала тягарем, а це значить, що і весь час, скільки жила, висіла в нього камінцем на шії.

Повертала в випускного вечора та безсонної прощальної ночі в атестатом в сумочці та з радісними подіями і сподіваннями, а наштоткнулась на гірку дійсність. Трапилося з нею те, що трапляється з неопереними пташатами: сидять у гнізді, і так їм добре, здається, що вже готові в політ, здатні на повну самостійність, а палетить гроза, викине з гнізда і — здрастуй, справжня суть тієї самостійності, Літати ще безсиле, роздобути собі харч не вмів, а до гнізда повороту вже немає... Не стало повороту до рідного гнізда і в Інессі, до гнізда, з якого вона так несподівано випала, з якого так безжалісно виштовкнула її лукава доля.

Перш ніж пірнути у життєвий вир сторч головою, вона вирішила глянути на того, хто кинув її у це впривисько. Довго думала і прийшла до висновку: винен в усьому її татунько, отой, що змушений був рівно вісімнадцять літ, скривившись і перекосившись, розписуватися у відомості на зарплату, з якої нагло уривалась дешиця і на доньчину шербатую долю. Невже він, кожного разу розписуючись у відомості, тільки проклинав ту «причину», що грабувала його, невже ніколи не подумав, що їй, тій «причині», потрібні були не шелестючі карбованці, а дотик батьківської руки, тепло батьківського серця та ласкаве батьківське слово? За віщо ж він позбавив її того всього?

Вона їхала в невідомий край, і, як їй здавалося, дуже далекий і непривітний край тільки для того, щоб глянути йсму у вічі і запитати про одне: за віщо він, її татусь, позбавив свою Інессу найпростішого і найелементарнішого дятячого щастя?

Чим ближче підвозив її важковаговий автобус до того краю, тим упертіше намагалась вона викинути зі своєї голови важкі думи, підмінити їх спогадами про далекі і недавні події. І пам'ять рятувала її, вивертаючи зі своїх глибини картини і ситуації, які вже давно були здані в той закуток мозкового архіву, з якого вони добуваються дуже рідко, але й зберігаються там непорушними. Перебирала в пам'яті і далеке, і недавнє, намагаючись відігнати геть оте найважче, що було на ранок після прощання з школою.

Перед очима крутився князь Болконський, то в старомодному офіцерському кітелі то білих панталонах в обтяжку, то в піджачку з смугастої матерії, шитому по малюнках із журналу мод навмисне до випускного вечора. «Тут адреска, тут адреска», — співав мотор, шипіли шини. Їй хотілось крикнути вголос, що немає ніякої адрески, немає ні князя Болконського, ні Борки Савченка, бо перетворилися воли в безформене шмаття і опинились в сміттєпроводі. Хотіла крикнути і не могла. І не тому, що справа та зліва, попереду і позаду сиділи незнайомі люди, хто перемовляючись тихо, а хто й куняючи. Четверо патланів пеголених і пемиваних, бо, видно, тільки-но вирвались із зміни, азартно ганяли картяного дурня, ганяли серйозно, мовчазно, і тільки, коли вже хто з них зоставався з нереалізованими картами, знімали такий дикий регіт, що аж мотор автобуса захлинався і на якусь мить зовсім замовкав. Ні, вона просто-напросто починала жалкувати з того, що вчинила той акт вандалізму над фотокарткою — несправедливо, в стані афекту, бо навряд чи Борка, князь Болконський, чимось завишив перед нею. Він не композитор Касалум і не інкогніто-татусь. Він зовсім інший. І несправедливо судити про нього по ділах тих чоловіків, яких доля висудила їй у близьку рідню. Якщо дивитися на ближніх, виходило так, що в світі не було жодного порядного чоловіка, усі належали до породи трутнів у бджолиному вулику. Бджоли, як відомо, весь чоловічий рід нещадно винищують, а жіноча половина — людська, навпаки, не те що винищує, а старанно виловлює, не встигне з одним татусем розрахуватись, а вже ловить Касалума. Розмірковуючи саме так, вона аж піскілечки не виправдувала ані татка Івана, ані вітчима Йосипа, але вже не осуджувала всього чоловічого поріддя. Навіть оцих патлатих картярів, що дико гичуть опісля кожного сфінішованого дурня. Їх теж десь ждуть жінки, назустріч з радісним криком їм кинуться діти, може, й побурчить чимось невдоволена дружина, але все одно з поверненням кожного з них до рідного гнізда там затеплиться своє, притаманне лише цій сімейці людськощастя.

Справді, не слід було шматувати Борчиного портрета, не треба було... Коли б він ненароком довідався про її вчинок, напевно розхвилювався б... А може, й засмутився б, подумав про неї, а можливо, й про всіх дівчат, так, як вона оце думає про всіх чоловіків. Даремно, даремно вона те вчинила. Тож добре, що більше ніколи не стрінеться з Боркою, що тепер, опісля школи, їхні шляхи розійшлися наві-

ки і в різні боки, а коли б довелося ще здибатись? З сорому спектися можна...

Інеса зітхає. І не тому, що та думка її заспокоїла і втішила, а тому, що на серце впала важким каменем: як жаль, як жаль, що більше ніколи не стрінеться з Борисом. І не напише йому. Бо так необачно позбулась адреси, навіть не спробувала її запам'ятати. Завинила вона перед хлопцем. А він виявляв до неї таку прихильність, був такий ласкавий, особливо починаючи з восьмого чи дев'ятого класу. На випускному вечорі не відступав ні на крок, ніби відчував, що то була остання зустріч. І в безсонну ніч, на березі озера, коли передранковий холод забирався під легенький одяг, накинув на неї свій модний піджак. Так тепло було в ньому, так привітно і радісно світилися Борчині очі. Можливо, то вперше в житті він був такий щасливий.

Пролітали пообіч кущі та дерева, телеграфні стовпи, через шосейну дорогу подекуди високо-високо на розкарячених вежах перевисали дебели проводи високовольтних ліній, села і виселки траплялись, люди на мить повертали голови, щоб провести швидкохід-автобус, все було точнісінько так, як на всіх-всіх шляхах-дорогах, яких тепер так багато і які ніколи не знають спокою.

Інеса час від часу поглядала у вікно, намагалась зосередити свою увагу на нових для неї краєвидах, прагла зробити якесь тут для себе відкриття, але ніщо не полонило її уваги так, як у час мандрів полониться увага туриста різною екзотичною дивиною. Їй, хоч тут ніколи й не бувала, здавалося все чомусь дуже знайомим і навіть буденним, баченим і перебаченим, у всякому разі дуже звичайним. Та звичайність заколихувала тіло, але безсила була приспати думки, перекрити шлях спогадам, приглушити здатність заглянути проникливо в день прийдешній. В якийсь мент аж засумнівалась: а чи варто було їй сюди їхати? Яка потреба й яка необхідність глянути на людину, для якої вона не що інше, як нуль без палички, обридний тягар, що нарешті спав з плечей? І чи варто такій людині виказувати свої болі, свій гнів та навіть презирство? Коли в людині немає совісті за душею, то все це для неї прозвучить писком комариним і не викличе нічого, окрім втіхи: ага, голубонько, хоч і платив тобі вісімнадцять літ, зате діждався тріумфу, побачив, як тобі допекло, прибігла клянчити нових подачок.

Вже, здається, й зовсім близька мета її подорожі. Казали, що десь години півтори-дві їхати до потрібної їй зу-

півки, а автобус у дорозі ось уже близько того... Кожної хвилини він може притишити ходу, вона почує оголошення і змушена буде вийти з машини. Серце безпричинно стривожилося, якесь незрозуміле безсилля і втома огорнули все тіло, мало не капнули слюзи від безпричинного розпачу. Чому таке безглузде бажання втелющилося їй в голову? Для чого була потрібна ця безцільна і необдумана мандрівка?

Невдовзі автобус і справді зупинився просто серед пустки, коли не зважати на придорожні дерева та лісопосадку трохи осторонь. Шофер оголошує, що це і є та зупинка, де їй слід виходити. Неохоче, неслухняними ногами сплигує з виступців. Як вона опинилась тут, і сама собі дивується. Автобус відразу ж рушає і, набравши швидкості, зникає вдалині, а вона стовбичить біля своєї валізки, мов Робінзон, викинутий на безлюдний острів. І коли б не П'ятниця — якась літня жінка, що вийшла з автобуса опісля неї, — то їй була б вона цілковито віддана на волю безлюддя і життєвої стихії.

Не знала, як їй бути. Чи допитуватись тієї тасмичної лісоділщини, а чи перейти на другий бік, сісти в холодочку та їй чекати рейсового автобуса, щоб одвіз назад у Київ. Одинокі супутниця рушила собі, навіть не глянувши на неї. Хотіла була покликати жінку, розмитатися, але спазма стисла горло, не мала сили заговорити.

Жінка, ніби відчувши розпач дівчини, озирнулася, видно ж таки з одного погляду збагнула її стан, запитала:

— Ви, дівчинко, нетутешня?

І таким ласкавим, материнським тоном це було сказано, так приязно світилися у незнайомки молоді гарні очі, що випадкова супутниця відразу їй стала близькою і ніби давно знайомою, той співчутливий погляд відразу оживив знічену мандрівницю, і вона, схопивши валіжку, рушила до незнайомки.

Ольга Карпівна повела випадкову супутницю не асфальтованою дорогою через село, а сільськими околицями, аби прямише до лісництва. Саме туди прагнула трапити Інеса і саме там, як виявилось, і мешкає Ольга Карпівна.

Вони швидко з'ясували там, на зупинці, що кому треба, були вдоволені обоє: Інеса раділа, що знайшла провідника, а Ольга Карпівна рада була прислужитися в доброму ділі, а особливо юній дівчині, що вперше прибула в ці віддалені від міста і таки ж бо досить глухі місця.

Інеса якось відразу впала в око лікарці, — а Ольга Карпівна була в тому селі, біля якого поблизу розташувалось лісництво, єдиним на всю околицю медпрацівником, — може, своєю юною красою привабила, а може, й пригніченим та розгубленим станом, а тільки видалась вона їй ніби власною юністю. Побачила її і згадала той день, коли сама, теж молодою, вперше трапила на цю глуху зупинку. І ще здалося Ользі Карпівні, що десь ніби бачила цю незнайомку, когось вона їй нагадувала, і тому мимоволі вихопилось те трохи стандартне запитання — чи вона, бач, нетутешня?

Інесі так само з першого погляду припала до серця урівноважена, опатно одягнена жінка з великими сірими очима, що відверто і тепло дивилися на світ, видалась вона їй дуже симпатичною людиною, якій можна довіритись з першого знайомства.

— А ви до кого в лісництві? — запитала Ольга Карпівна супутницю.

Інеса на мить завагалась. Хотіла була назвати ім'я свого татуся, але не спромоглася вимовити його. Вона вже охолола за час мандрів у своїх агресивних намірах, тепер їй вже не вірилося, що знайде в собі силу для кавалерійського наскоку на Івана Матвійовича Іваненка, якщо він справді тут мешкає і працює. Вирішила бути обачною, заходити, як говориться, з тилу, спочатку обдивитися, з'ясувати по можливості, що за людина її татусь, як до нього ставляться ті, в ким він разом живе й працює, а тоді вже й приймати відповідне рішення. Зіпсувати настрій вона йому встигне, але вже коли доведеться це робити, то треба зробити це солідно, щоб було і дошкульно, і справедливо, вона вже не школярка, щоб діяти поспішно і творити непростими дурниці.

— На роботу хочу стати, — кинула у відповідь.

Ольга Карпівна з подивом зиркнула на неї ще раз, ніби оцінюючи, на що здатна ця юна шукачка роботи там, де її знайти і так легко, і разом з тим досить таки трудно, перебрехала:

— Посилають вас чи самі надумали?

— Рекомендували... знайомі радилп, ну, я, звичайно, хочу придивитися...

Щось у них не зав'язувалась відверта розмова на цю тему, Інесі в її стані важко було відповідати щось певне, а Ольга Карпівна хоч і зацікавилась незвичайним рішенням невідомої дівчини, але як людина тактовна, помітивши розгубленість супутниці, не стала більше доскіпуватись. І все ж розмова про не між ними невдовзі відновилась.

Перейшовши натоптанною стежкою нешироку лісову посадку, вони враз опинилися на зеленій та мальовничій заплаві річечки, яка крутилась і вигиналась на вузькій долинці, огорнутій з обох боків густими темними борами, виповнювала округлі, закосичені очеретом та осокою озерця або й старики, схожі на саму річечку, тільки й відмінні тим, що вже не в'юнилися поміж берегів, а мирно собі спали, даючи змогу густому лататтю та різакам прикрашати тихі заводі, викохувати на сріблясто-зеленуватій чистій білосніжні, такі прекрасні, такі ніжні водяні лілії, оздоблені всерединці жовтуватими, аж рожевими пестиками. Узріла Інеса ту красу і мимоволі спинилась — ніколи в себе, на посушливому півдні, особливо на околицях свого міста, які були такими вбогими на рослинність та воду, не стрічала чогось подібного.

— Ой, яка тут краса! — вигукнула захоплено.

І враз їй здалося, що вона все життя прагнула трапити саме в отаке чарівне, навіть зачароване місце, що вона вже тут бувала, коли не наяву, то, можливо, вві сні, що їй все знайоме і дороге — і випадкова супутниця-провідниця, і ліси безконечні, і заплави луки, оздоблені щедрим густоцвітням, і озерця в блискучою, прихованою від людських очей прохолодою, і птахи, що співають-залпваються в густих кущах та травах, комахня, яка враз хтозна і звідки з'явилася та кипулась атакувати перехожих нахабно, рішуче, а головне, не відступаючи навіть перед самою смертю.

Ольга Карпівна негайно озброїлась гіллякою з прохолодним пружним листям, вручила подібну зброю і дівчині.

— На комара та мошву саме сезон, — сказала.

Інеса поспішила підтримати дружню розмову, виявила свою обізнаність:

— У нас на півдні цього добра теж вдосталь. Але тепер уже менше, з літаків поливають заплави.

— Робили це і в нас, — потвердила Ольга Карпівна, — але перестали.

— Даремно... — знаюче осудила Інеса.

— Комара винищиш — личинки не буде. Не буде личинки — риба пропаде...

— А рибу тепер у ставках комбікормом годують.

— Всієї не прогудуєш, а особливо тієї, що в річках та озерах.

Інеса спіткнулась. Глибокі пізнання її закінчились, відчула, що сперечатись не варто, не досить твердо для того озброєна.

— А яка тут річка протікає? — поцікавилась.

Ольга Карпівна дещо скептично вигнула ривні, ледь прибиті жовтинкою брови, скривила уста.

— О, ріка в нас тут знаменита. Можна сказати, унікальна річка. Правда, змагатися їй з Дніпром важкувато, Дніпро через три республіки несе свої води, понад дві тисячі кілометрів долає, ну, а наша річка теж біжить через три адміністративні одиниці, але тільки... районного рангу, довжина її не то сімдесят, не то вісімдесят кілометрів, хоч і не вона в тому винна, може, й вона б кілометрів тисячу подолала, так на іншу, трохи більшу ріку наштотувалась, та на тому й скінчилась її велич. А назву дали їй люди красиву, така й великий та повноводій річці була б до лиця. Таль... ріка Таль, га, чи правда ж гарно? Ніби з пісні якої... Ніби дівчину назвали ласкаво, так і чується... Таль, Наталя, еге ж? Я просто закохана в назву... Ну, ви її ще розпізнаєте, а може, й полюбите...

— Якщо прилаштуюсь...

— А, пробачте, що ви вмiсте... чи маєте якусь спеціальність?

— Та маю... Я — стенографістка... Тобто можу секретарем і стенографувати, ну, не так щоб дуже... Зможу й будь-яку іншу роботу, аби показали...

Довгенько мовчала Ольга Карпівна. Роздумувала. Жаль їй стало дівчину, здогадалась, що не по добру-здорову вона сюди заїхала, видно, скрута якась пригнала на береги благословенної Талі. Пожалкувала, що невчасно з'явилась ця Ніна, — так їй назвалась на всяк випадок Інеса, — тільки тиждень тому вона взяла дівчину в медпункт, гляди, що ця була б крацюю...

— Чого-чого, а роботи в лісі стає, це — лісництво, те ж саме виробництво, але не знаю, як воно видасться повенькому...

— І я так думаю... Все залежатиме від того, на яке начальство трапиш. У вас головний начальник сувора чи добра людина?

— Та як сказати? — завагалась Ольга Карпівна. — Як до кого. Коли йдеться про добрих людей, працьовитих, а особливо тих, хто в ліс закоханий, — як батько рідний. Ну, а коли хто трапить випадково або ще й з довгою рукою потягнеться до лісу — дуже суворий.

— А як його зовуть? — затамувавши подих, спитала Інеса, мов з високого берега у вир стрибнула.

— Іваном Матвійовичем зовуть його, Іваненко на прізвище, не чули?

Інеса мало не поточилась, хоч і прагнула саме це імення

почути. Так і згоріла вся, так і спаленіла, але, прибравши байдужості, запевнила, що про такого чоловіка не чула. Жінка йшла попереду, бо стежечка була вузенька, тож не бачила виразу обличчя супутниці і тому не помітила нічого непевного. Воркітливо розповідала про лісничого.

— Багато хороших, позитивних, як кажуть, рис є у характері Івана Матвійовича. Ліс він знає і любить, як мало хто з його колег по роботі, і кожне дерево в цьому нескладному лісі його знає і до нього горнеться, а він тільки що не вітається до кожної деревини, приглядається, на що вона слабує і яка їй потрібна допомога. За свій ліс, за все те, що росте і живе в лісі, напевно, не задумуючись життя б віддав, сам живе лісом і всіх до того спонукає. Хто не любить лісу, тому в ньому нічого робити,— таке його переконання. Та разом з тим із цього боку криється його й негативна риса — не живе для себе, не дбає про себе, весь у науці, турботах про лісову справу, все інше йому байдуже, ніби воно й не існує. Так що й не знаю, як на ваше прохання гляне Іван Матвійович, зумієте його переконати в тому, що не випадково трапили до лісу, то, може, й прийме, а відчусь, що так собі... пересидіти якийсь час, перепартизанити, як він каже, біду в мирних умовах, то може й відмовити...

Інеса слухала ту розповідь байдуже, іншого вона й не сподівалася почути, бо наперед передбачала, що її татусь саме таким мусив бути — сухим і байдужим до людей, фанатичним лісовиком, для якого найостанніша деревина в його дикому лісі дорожча серцю навіть за рідну доньку. Ну що ж, хай не сподівається, що архідогматичні переконання запеклого служачки візьмуть верх, що одержить велику насолоду, відмовивши рідній доні в найпростішій роботі задля шматка хліба. Хай, може востаннє, проявить свою любов і турботу про улюблений ліс, знехтувавши живою людиною. Цього разу в нього нічого не вийде. Вона йому скаже все. Або навіть не скаже, а багатозначно промовчить. Тільки гордо і з презирством гляне в очі. Ні, ні, вона йому обов'язково кине правду у вічі, наголошуючи на всі голосні й приголосні: не роботи шукала, хотіла побачити людину, яка зрадила нещасній дружині і жорстоко викрала найостаннішу крихту щастя в рідної доньки. Так, так, як любить повторяти композитор Касалум, вона йому це гордо кине в очі, велично піднесе голову і неквапно піде геть. Якщо в нього не до останньої межі скам'яніло серце, то відчусь і збагне власну жалюгідність, то згадає і прокляне той час, коли залишив безпорадну доньку напризволяще.

Вони вийшли на берег ріки. Захопившись власними мовологами — змаганням з рідним отцем, отим тасмничим Іваном Матвійовичем, який до божевілля закоханий в ліс, так шм засліпився, що для нього вже не існують навіть живі люди, Інеса відстала від Ольги Карпівни і тільки тоді, коли почула її іронічне: «А ось і наша благословенна Таль», кинула погляд на протилежний берег, і за хвилину зупинилась над жалюгідним струмуючим плином, який тільки умовно можна було назвати річкою.

— Оце ж і є вона, наша Таль. А чому її так назвали? На честь grosмейстерів, здається, річок не називали. Щоб на честь підвісного механізму, за допомогою якого підіймають вантажі, пішла назва, теж сумнівно, бо наша Таль цяких вантажів не колпсає...

— Хіба ж це річка, це ж струмок,— докинула слова й Інеса в огуду міні-річці.

— Правда, весною та в час яernih дощів вона вміє показати характер, розливається від лісу до лісу, тоді вся ця зашлага стає морем, хоч пароплавами гуляй по ньому.

— А водичка в ній прозора, бігуча,— похвалила дівчина й собі ріку-непостійницю.

— Отам вище греблю загатили, за лісництвом ціле озеро напалося, отож тут майже сухо. Ось ми зараз роззуємось, перебрідемо на той бік, а там уже й лісництво...

Інеса стурбувалась.

— А там є готель? Я зможу десь зупинитись?

— Є, є, аякже, без готелів у нас не обійтись...

— А може, трудно влаштуватися?

— Влаштуємо.

Незчулась Інеса, як перейшли густий, ще остаточно не розчищений сосняк, і, мов у казці, перед очима постало лісництво. До цього вона не уявляла собі, як виглядало те лісництво, тож їй воно уявлялось то одиноким довжелезним бараком, то скупченням наметів, але зовсім не таким, яким зараз побачила.

Над тихим озером, на просторій галяві, з трьох боків облямованій синім лісом, розкинулось містечко, містечко, прорізане короткими вуличками, пообіч яких височіли дерева, за кожним будинком красувались садки — яблука та груші, сливи і вишні саме сягали пори дозрівання. Понад озером хилились плакучі верби, а з другого кінця гналися в небо корабельні сосни. У видолинку, де ховалась в очеретах Таль, у почесній варті вилаштувались могутні дуби,

такі товсті та розлогі, що займали чи не половину всієї галяви. Це було не стільки містечко, а швидше оаза дерев та зведених людськими руками будов посеред густого дикого пралісу, того самого, на який в наш час можна натрапити хіба що в глухому Поліссі. Вони вийшли, можна сказати, з тилу, тож побачили лісництво з такого ракурсу, що воно хоч і було все на видноті, але здалося Інесі зовсім мініатюрним, ніби іграшковим. На іграшкові були схожі акуратні цегляні будиночки, зі смаком і щедро обсажені стрункими топольками та срібнолистими ясенями; іграшковим видався майдан посеред лісництва, на якому височіла оригінальна вишка метрів на п'ятдесят, витесана, здавалося, з одного стовбура могутньої сосни. Вишка надійно оплутувалась товстезними дротами, що надавали їй міцності і рівноваги. Тільки наблизившись, Інеса роздивилась, що вишка сточена з кількох гладеньких обтесаних стовбурів і схожа на стовпи, на які організатори ярмаркових розваг чіпляють різноманітні призи для тих, хто зуміє викарабкатись на їхню вершину. На цій теж ліпилася щось на зразок приманки, але то була продовгувата клітка, схожа на ті, в яких міщани-птахолюби викохують капарок та цигликів. У клітці, добровільно ув'язнившись, стояла людина в зеленому кашкеті і скеровувала скельця бінокля то в один, то в інший бік.

— Як там, Пантелійовичу, спокійно? — задерши вгору голову, гукнула Ольга Карпівна.

— Поки що чисто, — долетів неприродний тенорок зверху.

— Іван Матвійович не дзвонив?

— Запитайте в Кприла...

Перемова урвалася, Ольга Карпівна попрямувала піцаною вуличкою лісового висілка, а Інеса і собі покійно перетирала за нею колючий, ніби рашпіль, білий пісочок.

— А чому той чоловік забрався так високо? — запитала.

— Спека, в лісах сухо, пожежа може спалахнути...

— А що він їй зробить? Перешкодить? — зовсім подіячому запитала дівчина.

Ольга Карпівна хмикнула, посміхнулася сама до себе, пояснила:

— З каланчі видно далеко, коли десь задимить, то він негайно підніме тривогу, зателефонує на пожежню, виїдуть пожежники і вогонь заллють...

— Як цікаво... — сказала Інеса, хоч, власне, і не знала до ладу, що в тому було цікавого.

Тим часом перед ними відкрилась дубова алея. Вікові

дуби, товстіючі і крислаті, вишикувались в ряд, затінили півсвіту. Сонячні промені ледь пробивалися крізь густе, схоже на коване із заліза листя, в непроглядній тіні навіть трава не хотіла рости.

Інеса розпізнала, що то за дерева, але спочатку навіть очам своїм не повірила.

— Оце дубки! Їм, мабуть, по сотні років!

— Трішки більше. Вони пам'ятають ще Богдана Хмельницького...

— Не може бути! — не повірила. — Хто те потвердив?

— Поживеш у лісі, то мудрі люди переконають...

Ольга Карпівна звернула на подвір'я, а Інеса стояла мов уюпана, все на тих велетів дивилась, вірила і не вірила сказаному, крутила головою.

— Заходь, дівчино, в наш готель лісницький...

Інеса й собі ступила на подвір'я, озирнулась і знову ж таки здивувалась. Одноповерховий особняк, дуже красивий, оточений вишнями та сливами, весело світив великими вікнами, зовсім не скидався на готель. До порога вела рівна доріжка, чи то піщана від природи, а чи посипана піском, а пообіч неї квітували чорнобривці, сальвії починали червоніти, троянди пахтіли ніжно, синів дельфініум, вигинали золотаві каблучки гостролезі ірисси, матіола згорнулась і спала, ждучи вечора, бо вона панія вчорова, вдень не хизується.

— Як тут гарно, — сплеснула в долоні Інеса. — Геть не схоже на готель.

Ольга Карпівна відімкнула хату, а Інеса поставила свою валізу та так і пасла оченятами по всьому тому, що її оточувало, — у зовсім незвичне і незвичайне оточення вона трапила, вже вісімнадцять літ прожила на світі, а навіть не підозрювала, що існують отакі вишукано мальовничі куточки.

— Розташовуйся, дитино, як вдома, відпочивай, привычайся. Іван Матвійович не скоро буде, сьогодні в нього важлива нарада в обкомі, так що час в тебе в.

Коли дівчина переступила поріг, то й зовсім здивувалась: дуже дивні в цих лісах готелі: ніяких тобі коридорів, не видно ні готельних номерів, ані швейцарів, ані коридорних, все тут схоже на ізольовану міську квартиру. З подивом водила очима по хаті, закримічавши все. Побачила на стіні портрети невідомих їй людей, тільки тепер ворухнувся здогад, що це й зовсім не готель. Закримітила на портреті Джека Лондона і завагалась — портрети письменників таки ж вивішують у громадських місцях. Приступила

ближче — ніби й Джек Лондон, ніби й не він, але дуже схожий.

— Цього портрета я не пам'ятаю, — сповіщає Ользі Карпівні тільки для того, щоб не мовчати.

— Нічого дивного, він не публікувався, — посміхнулася господиня.

— Я майже всі портрети Джека Лондона знаю, дуже люблю його твори.

Тепер з подивом зиркнула на той портрет і Ольга Карпівна.

— Справді, є щось схоже, а я й не помітила. Не письменник це, дівчино, це лісничий, сам Іван Матвійович в юності...

Добре, що Інеса стояла спиною до Ольги Карпівни і та не помітила, як змінився вираз її очей та обличчя. Очі від подиву і несподіванки округлились, а обличчя мов покрилось крейдою, бо серце дівчині стиснуло, і коли б відразу не відпустило, то вона б знепритомніла і впала. Та серце враз заспішило ганяти кров, і вона шугонула дівчині і в обличчя, і в голову. Так ось він який її татусь, не схожий на всіх інших, значно красивіший за всіх тих, кого вона знала, ще й видався їй схожим на улюбленого письменника. Вп'ялася очима, розглядала кожную рисочку. Як же так могло статися, що така красива людина зовні виявилась такою черствою і безсердечною в ставленні до дружини та рідної доньки?

Перевела погляд на іншу фотокартку і побачила ту ж людину, але вже в старшому віці. Сумовиті очі, стомлені і добрі, густі зморшки біля очей і сріблясті скроні, на грудях ордени та медалі. Ольга Карпівна спостерегла, що Інеса розглядає портрети, пояснила:

— Це вже теперішній, до Дня Перемоги фотографували.

Інеса мобілізувала всі свої зусилля, щоб заговорити, боялась, що її мовчанка може викрити, хто вона є.

— А чому ці фото в готелі?

Ольга Карпівна засміялась.

— Немає у нас готелів, є державне мешкання для лісничого, от він і проживає...

— Так як же це? — зніяковіла дівчина. — Хіба ж можна?...

— Можна... Гостей завжди віншуємо. Як кажуть, чим багаті, тим і раді...

Неясний здогад стукався в розпашілу голову дівчини, але вона ще боялась повірити в нього.

— А ви... теж... ну, живете... в цьому помешканні?

— Так. Я — дружина Івана Матвійовича.

Ольга Карпівна, як усяка господиня, трапивши в рідну стихію, і розмову підтримувала, і діло робила, бо діл тих жіночих у хаті — робити не переробити, а Інеса як присіла на стільчик, так і прикипіла, не знала, як далі бути. Не сподівалась такого. Думала про наступну стрічу, вона навіть передбачити не могла, що відразу ж трапить у дім рідного батька і впаде в обійми... нікого іншого, а мачухи... чи як би її назвати? Коли б мала силу, то схопилась би на ноги, кинула б і валізу свою та чкурнула на прилісову автобусу зупинку, щоб уникнути зустрічі з батьком, яка хтозна-як і чим може скінчитись. Коли б вона знала, що це батькова хата, то в лісі переночувала б, налігачем її сюди не затягнули б. Коли б запідозрила, що натрапила там, на безлюдній зупинці, на його дружину, на злу розлучницю, то пізачо не вийшла б з автобуса, краще поїхала б світ за очі. Так, бач, стрілися, розговорились, навіть захопилася нею, такою доброю та ласкавою видалася їй, що просто було дивним, що не стрілися з нею раніше.

Сиділа й думала. Як бути? Посидіти, мовчки стати на ноги, кинути на прощання цій красуні-матусі образливе слово, привітати палежно через неї «тата-Джека» та й майнути назад додому, під опіку «татуса» Касалума?

Згадка про Касалума дещо охолодила. Однакові вони, і її тато, схожий на Джека Лондона, і «тато»-композитор Йосип Касалум. І врешті-решт вона, дякувати долі, тепер від них незалежна. Отож не варто, Інесо, переконувала себе, відчаюватись, перцювати та виказувати свої емоції: ти, дівко, вже здатна в усьому розібратись тверезо, об'єктивно, прийняти правильне, достойне дорослої людини рішення і відповідно до того повестися. Коли хтось паробив у житті дурниць, то чи маєш право ти, Інок, їх повторювати? У мами з'явився Іосиф, у тата — Ольга Карпівна. Отже, рівноваги дотримано. Гляди, Інесо, щоб не трапилось з тобою такого, що зостанешся зовсім одинокою, без тата і без мамі. Отож спокій, спокій і витримка, добродійко, як каже композитор і митець Касалум.

Сама собі подивувалась — розсудливість і спокій поселилися в її серці. І проникливість та хитрість жіноча. Справді, для чого ж видавати себе по-дурному, коли випадає пагода не розкриваючись, хто вона, вивести на чисту воду всіх, з'ясувати і переконатись, хто винен у тому, що вона трапила в таке певне становище.

Ольга Карпівна поралась біля газової плитки, щебетала до гості.

— Ось ми зараз зготуємо щось гаряченьке, підкріпимо, а там і день закінчиться, вечір настане, полюбуємось нашим лісовим надвечір'ям, тут у нас вечірня пора не повторна, скільки люблюсь, а не налюбуюсь...

— І давно ви тут живете? — обережно закинула вудочку Інеса.

— П'ятнадцять літ. Як один день.

— І так відразу й звикли?

— Де там. Закінчила інститут, ну, мене, як одиночку, — в глушину. В село, воно тут поблизу, за Таллю, за озером недалеко. Глушина, нудьга, але ж я колгоспниця, мепі по звикати, працюю. Ну, працюю й працюю, а сама думаю: відпрацю своє, а тим часом принц на золотому коні по'явиться, забере звідсіль...

Посміхається ласкаво-задумливо доброю посмішкою.

— А він, виявляється, тут нидів у своєму зачарованому замку...

— Іван Матвійович? — здерев'янілими губами спитала Інеса.

— Ой, принц, принц. Ледь живий тоді був. Операцію йому перед тим важку зробили, півлегені вирізали, разом з осколком снаряда, білий, як мрець, ходив. Ну, я й взялася за нього. А в нього ще важка рана в грудях та ще важчий біль на серці. Дружина в нього була, мала донька, він їх любив дуже. Дружині не сподобалось, видно, в глушині, кинула його безпорадного, одинокого. Ну, що ж, Іван Матвійович не такий чоловік, щоб когось осуджувати, він її, молоду жінку, зрозумів: кому, каже, хочеться жити з хворим чоловіком.

Мов скам'яніла Інеса на стільці. Невже це все їй сниться, бо таке воно не схоже на дійсність. Щось тут не так. Напевне, вона завітала не до свого татуса, на зовсім іншого Івана Матвійовича натрапила. Слухала мову Ольги Карпівни, а в голові коїлося щось жахливе, неспроможна була вона голівка переробити всю несподівану, кошмарно важку інформацію.

— Поставила я на ноги Івана Матвійовича, ожив він, знову став і діяльним, і бадьорим, працювати почав, успішно трудитися, ну й трапилося так, що здружились... видно, доля така...

Розвіювалася в Інесиному серці неприязнь до цієї жінки. Вона не сумнівалася в тому, що та каже правду, адже яка їй користь була ошукувати незнайому дівчину. Змішались в голові думи, сплутались почуття, враз відчула себе

дуже і дуже стомленою, ведмежою лапою сон закривав їй очі, хилилась донизу голова.

— О, та ти зовсім спиш, дівчино! — заклопоталась господиня.— Потерпи хвилинку, скоро скипить вечера.

Не дала заснути без вечері привітна господиня, нагодувала, приготувала постіль на веранді, по-материнському вклала на спочинок.

— Спочивай, дитинко, сон сили множить і гартус...

— Спасибі вам за ласку...— крізь сон пробубоніла Інеса та й потонула в рожевому павутинні.

Недаремно люди кажуть: ранок мудріший вечора. Та ще такий ранок! Ледь-ледь запаленіло на сході, ледь заяснілося небо, спокій такий прийшов на землю, тиша така наступала, що будь-якого сонька зачарує.

Інеса підхопилась саме о такій порі. Ніби й не спала — бадьора, палита життєвою снагою, гострим зором окинула незнайоме приміщення, відразу не збагнула, де вона, як сюди трапила. Зрозуміла: на чийсь вона веранді, споруді візерунчастій, на перший погляд ніби вимаїструваній із самих лише чудернацького малюнка вікон та віконець, зі стелею в ясных лискучих шалівок, приміщення це переповнене чистим, аж синюватим повітрям і різнобарв'ям фіранок.

Спала вона на зручній канапці, валізка її та вдяганка лежали на низенькому круглому столику та непоміркуваному стільчику — все було тут доладно і красиво, зручно і оригінально. Відхилила фіранку, зиркнула у вікно і відразу ж згадала: вона в батьківському домі...

Та не поїнялося радістю її серце, навпаки, смуток і сум'яття заповнили душу. І тривожний трепет огорнув її всю — це ж кожної миті можуть відчинитися двері, знайде той таємничий, схожий на Джека Лондона Іван Матвійович і суворо запитає: а хто ти, дівце, чого сюди завітала? Що йому сказати, що відповісти?

Сказати ті слова, які вона приготувала для батька в дорозі, вона вже не зможе. Дуже вже все переплуталось, а чи, точніше сказати, заплуталось, хоч вона й недосвідчена ще та юна, але вже встигла збагнути, що її сімейна історія є не такою простою і зрозумілою, якою викристалізувалась була в її уяві.

Швидко вдягнулась, заснувала по веранді, боячись в напівтемряві наткнутись на меблі, заgrimіти, розбудити господарів. Не знала, як вибратись їй звідси на волю, бо

Раптом відчула себе тут пташкою, спійманою в сильце. Помітила двері, що вели в сад, спробувала відчинити, натиснула на них, повернула сріблясту ручку, і двері легко відчинились. На неї пахнув таким прохолодним та запашиним повітрям ранок, її зустріли такими урочистими голосами птахи, що аж спинилась у дверях зачарована та почала вдивлятися і вслухатись у той чарівний світ, що її оточував.

Дрімав у передсвітанковій тиші молодий сад. Розлогі яблуни важко висли до самої трави, сріблястої від густих рос, бо вже плоди, тугі й зелені, завбільшки з куряче яйце, притягали їх донизу, сизолисті груші вилаштувались рівенькими пірамідами, цнотливо ховали округлі грушки в густому листі, дрібнецькі сливи теж вміло маскували зелені кульки серед гілля, ще не наступив час садові відверто і зухвало хизуватися своїми щедрими дарами. Поміж дерев перепурхували з гілки на гілку зеленобокi синички, весело поцівкували, молодь ганялася за старими, вимагаючи подачки — самостійно ще не навчилася здобувати собі харч. Невидимий одуд десь худудукав пастирливо: а чи кликав своїх ближніх, а чи відлякував сторонніх. Шпачки прудко бігали в траві, їм навіть співати було ніколи, виловлювали змокрілу від роси, знесилену і заспану мошву, барвиста іволга пронеслася над садом метеором, по-котячому дернула непримно і зникла в далекому сосновому бору. Десь за хатою, видно, щойно кинувши затишне сідало, закукурікав півень, Інеса з ним першим учора зазнайомилась на подвір'ї, великий такий, буряково-червоний, породистий, на міцних жовтих лапах. Немов не справжній, а змайстрований рукою диводія-художника, він ввічливо поклонився їй при знайомстві, а сьогодні не кукурікав, а просто-таки ревів, аж стогнав, всіляко виказуючи на всю околицю свою небуденну снагу і могутній голос.

Про все земне та буденне забулось Інесі. І про раптову втечу від рідної неньки, і про наступну, далеко не радісну зустріч з невідомим їй рідним татком. Її до останньої клітинки сства заповонила краса лісового ранку, що з кожною хвилиною все розгортав та й розгортав свої червоні знамена, заналюючи небо на сході, підливаючи синяви на все небесне склепіння, виповнюючи весь несходимий простір голубизною і рожево-серпанковим павутинням.

Подалася вузенькою стежечкою, що на дві рівні половини розділяла сад, здригнулася мерзлякувато, коли свіжа ранкова роса геть змочила їй босі ноги, оскільки взулась у взувачку, яка складалася чинше з твердої підошви та двох смужок. Так примно лоскотала їй ноженята ота майже

не звідана нею в житті роса, що вона засміялася сама до себе тихо, радісно і разом з тим ніби аж надривно. Вже не йшла, а пострибувала підбігцем туди, де за садом виднівся могутній сосновий бір, а трохи збоку дрімало округле озеро. Вчора його запримітила лише здалеку, а сьогодні, перебігши сад, мало не покотилася з крутого берега та не впала у тиху воду, снулу воду, бо озеро ще спало, дижало рівно, загорнувшись у серпанкову ковдру туману.

Зупинилась на самому березі, схопилась руками за піжні коси плакучої верби, застигла мавкою, залюбувалась тим, що бачила. Уперше в житті стрілася з такою ідилічною картиною. Озеро було створене людськими зусиллями, видно, бульдозери вивергли з його дна гори білого піску, вода в ньому була зеленкувата, відсвічувала дзеркалом. І відбивався в тому велеті-дзеркалі могутній ліс, перекинувся верхами вниз, вп'явся корінням у берег, створила оптика природи таке пеймовірне диво, що очей неможливо було від нього одвести. Під берегом хлопотілись качки, білі, мов лебеді, качата ще не скинули з себе жовтавий пух, але вже доганяли батьків, носились одне перед другим, будили час від часу лісову тишу кумедним писком, що вже обіцяв черейти в кахкання.

Не відразу запримітила в тому закутку, де злилися водіно ліс справжній і ліс ілюзорний, малого рибалку, який терпляче мочив у воді вудлище, виманював дурного коропа. Коропи тут жили в привіллі, прокреслювали подекуди тиху гладінь гострими плавниками, закручували вирівнння хвостами, а то й виплигували з води, срібними шаблями ~~змахували~~, голосно хлипали ротом, ловили мовчу, що так і вилася, так і витанцьовувала над самою водою.

Інеса напівсвідомо ляскала себе то по щоках та лобі, то по листочках, нищила набридливу мошкарку, яка дуже полюбляє на світанку справляти свої споконвічні гризта та, граючись, поровить спожити чиясь кров. Здригнулась, коли в пайдальшому кінці озера, видно, в тому місці, де озеро найглибше, щось важке шубовснуло в воду, підняло в ранкове повітря, що вже пофарбувалося невидимими променями сонця, рій брзок, засопіло, зафоркало, закашлялось, забовтало руками й ногами, підняло голову і попливло по тихому озеру.

Хтось там купався, і дівчина, не моргаючи, стежила за ним. А чи не татусь її викупується спозаранку? Не схоже, не по-старечому бовтається купальник у озері, а по-молодецькому, по-спортивному зануривсь, гребе так, що аж хвиля лягає і хлопочеться об береги, ні лиця його не вид-

по, пі ніг, ні рук, тільки спина чорна, як у негра, та чорна кучма косматиться на плечах.

Купався незнайомець недовго, вискочив на протилежній беріг, здригнувся, як кінь опісля купання, помітила тільки Іпеса, що був молодий і стрункий та складений настільки пропорційно і доладно, що міг успішно змагатись з прадавніми богами та героями Еллади. Не витирався, а бігцем кинувся до турніка, що з'єднав два стовбури і, схопившись руками, підтягся хвацько, закрутився, завертівся, потім разів з десять підтягнувся, ніби навмисне демонстрував перед дівчиною свою спортивну вмільсть та багатирську снагу.

Інеса мимоволі зачарувалась, не могла одвести від нього очей, хоч і не бачила того спортсмена в лице, але чомусь була певна, що він молодий і дуже вродливий. Стежила за ним ніби й байдуже, пі про що не думаючи і пі на що не сподіваючись, але стежила, видно, вже так у світі ведеться, скільки він існує, що дівчата, стрічаючи хлопців, так само, як і хлопці, побачивши дівчат, мимоволі стають іншими, втрачають спокій, виявляють посилене зацікавлення і безпричинно печуть раків, як сказано про те в народному прислів'ї. Відкрутивши «сонце», продемонструвавши все, на що був здатен, незнайомий спортсмен поєнішно взув кеди і, навіть не зиркнувши в бік мавки, що зачалась в опущених косах верби, скинув руки по-боксерському і рвонув таким алюром, що й на арабському скакуні, напевне б, во наздогнати.

Інеса тільки скрушно зітхнула, чомусь їй стало не по собі чи то захотілося довідатись, хто він, цей атлет, а чи то стало задро, що вона сама не здатна отак. Щоб відігнати геть той настрій сумовитий, перевела погляд на сосновий бір і мало не скрикнула з подиву. Серед могутніх корабельних сосон палав і мінився червоний, як жар, диск сонця, ясні промені пронизували лісові хащі золотими стрілами, схід паленів і мінився, а небо золотилось, сніло і грало такою прекрасною веселкою, яку, напевно, можна було побачити хіба що в глухому Поліссі, на глухій, закинутій в несходимі пралісі лісовій галяві.

І здалося їй на хвилину, що трапила в краї незвідані, на безлюддя, яке в її становищі приписить лише розраду і спокій в серце, і подумалось дівчині, що як то було б добре, коли б ця мить стала безконечною. Пригадалися і слова великого письменника, що так само вимагав, щоб спинилася мить і закам'япіла, бо вона така прекрасна. Вже не пригадає, коли і хто з учителів цитував ті слова, а тільки запам'яталось, що пояснювалось це так: неможливо зу-

пинити плин часу, хоч яким би чудовим і жаданнм був той миттєвий відрізок навіть для всього людства, бо тоді трапилось би непоправне, знищились би сонця і планети, поруїнувались би цілі галактики, порушився б всесвіт.

Ні, не може, не повинна ця невимовно прекрасна мить стати вічною. Нею можна втішатись, любитись, берегти в пам'яті ціле життя, але зупинити — неможливо...

Мусила вертатися до батькового дому, йти назустріч невідомому — або здибатись зі щастям, або зазнати ще одного болючого удару несправедливої долі.

Сонце над обрієм освітило всю околицю, звеселило тиху Таль, що тихо струмилась у своєму земляному жолобі, посріблило дуби пообіч греблі, витягнуло вгору дерев'яного стовпа, оточеного товстим дротяним почтом, роздмухало полум'я у вікнах лісівницьких будов.

Інеса вертала до хати вже іншою стежиною по ледь прим'ятій садовій траві, схожій на стьожку, безладно розіслану між яблунь та груш. Із захопленням і подивом розглядала у зеленому трав'яному килимі орнамент із кульбабок, що вочевидь загорався і тепливсь жовтим переливом, жив і дихав під повієм ледь відчутного вітру. Окремі кульбабки визивно красувались округлими пуховими шапочками, вони відразу пагадали дівчині рідне місто і вулицю — там теж у затишному палісаднику, зарослому кущами бересклету, хтось посадив на осонні кульбабки, і вони радували своїм жовтоцвітом очі малих і дорослих, Інеса так любила на них глянути хоч мимохідь, поспішаючи до школи. Згадала — зітхнула: що там тепер вдома робиться? Мама, як завжди, чаклує на кухні, а композитор Касалум ревізує по шафах порожні пляшки, терпляче жде одинадцятої ранку...

Лісництво оживало, до півнячого кукурікання та пташиного співу, собачого перегавкування та якихось незрозумілих і незнайомих дівчині звуків то з одного кінця, то з другого долітали людські голоси. Дивно було, що вони тут, в лісовому містечку, над озером та міні-річечкою, не глушилися, не тонули в загальних шумах, а дзвеніли ясно і чітко, ніби підсилені дивовижним незримим резонатором, кожне слово долітало з невидимості, ніби із прихованих радіопорів.

— Захарко, ти коней напував? — дзвенів чийсь густий баритон. Інеса не лише розібрала кожне слово, а й безпомилково збагнула, що питання звучало глузливо, в тому

тоні, в якому звучить питання лише тоді, коли хтось хоче когось підковирнути.

— Захарко не дурніший когось...— пропищав у відповідь надтріснутий тенор. Інеса знову ж таки прочитала в голосі неприємне роздратування і почуття образи.

— А чого в них боки позападали?

— І в тебе запали б...

Тенорок і зовсім розсипався, перейшов на ображений шелест, і дівчина не розібрала останніх слів фрази.

Якусь хвилину розмова не відновлювалась, а потім знову той же жартівливо-глумливий баритон:

— Захарко, а твоя Мотря козу доіла?

Захарків тенор захрип зовсім, і з відповіді не пощастило дізнатись, чи Мотря — може, дружина а чи дошка Захарова — виконала свій ранковий обов'язок а чи полінувалась.

Видно ж такн Мотря козу видоїла, бо баритон цікавивсь:

— А молоко холодне чи тепле?

— Іди ти...— фістулою знявся в небо тенорок та й упав на землю. Інеса по розібрала, куди саме посилав тенорок баритона, але безпомилково визначила, що в лісництві живуть прості і щирі люди, які не розгубили ні почуття гумору, ні лінивої злості.

Ледь вступила на веранду, як її знову огорнули неспокій і тривога — залюбувавшись красою ранку, заслухавшись буденних людських перемов, забулась, чому опинилася серед такої ідеальної краси. Майбутня стріча з вітцем відступила була кудись у незвідану далину, тепер же вона знову стала на порозі, отому, який вів з веранди у хату. Кожної миті могли відчинитись двері і вона мала опинитися віч-на-віч з батьком, глянути йому в лице, ввіймати його погляд. І коли ще вчора, їдучи в ці краї, вона добре знала, що йому скаже і як скаже, то за ніч та ранок геть розвіялись усі слова, розлетілись, як горобці, бо вона ще вчора прийшла до висновку, що життєві колізії, взаємовідносини між людьми не такі прості, як їй здавалось, зрозуміла одне — не можна вимірювати людських характерів і людських доль двомірно — оце добре, оце погано. Якщо до вчорашнього дня була переконана, що в усіх її власних нещастях, в усіх бідах її матері винен якийсь Іван Іванченко, то тепер у тому засумнівалась, і засумнівалась досить небезпідставно.

Навпіниньках пройшлася по веранді, приступила до столу, не знаючи, як їй краще поведеться: посидіти тихенько, щоб не будити господарів, а чи, може, знову прилягти на тахті, яка ще не встигла вихолонуть.

Несподівано двері відчинилися, Інесі мимоволі перехопило подих, перелякано видивилась назустріч тому, хто мав там з'явитися,— з'явилась Ольга Карпівна.

— Доброго ранку, дитино! Не замерзла? Комарі не кусали? Домівка не приснилась? То й добре, дуже добре... Я ж казала — ранок мудріший за вечір.

Інеса, тамуючи подих, відповідала стереотипно на всі питання, а сама не зводила очей з дверей у кімнату, ждала появи батька.

— Вмивайся, дівчино, та снідатимемо, бо Іван Матвійович вже починавав та й подався до своєї контори. Підкріпляйся та йди, я йому сказала, він чекатиме...

Полегшало на серці в дівчини. Те, що мало статися, відкладалось на якийсь час, і вже в тому було полегшення і навіть щастя. Справді-бо, дивно влаштована людина, незвідані її почуття, порухи її настроїв та бажань.

Сніданок їй не смакував, дивилась у тарілку і майже не бачила, що їй туди покладено, похапцем випила чайку, піби й справді поспішала йти найматись на службу. Ольга Карпівна побажала їй традиційного ні пуху, ні пера, ласкавим очима провела дівчину, вказала дорогу до контори та й зайнялася своїми справами.

Лісиництво вже жило, рухалось. Кудись почимчикував гурт жінок та дівчат з лопатками, швидко зник у лісовій гушавині. Неподалеку від вишки стояв гурт чоловіків та хлопців, дерли голови в небо, спостерігали, як до вершини підповзала металева клітка з пасажиром. Пасажир звідсіля, випзу, нагадував паугу, може, тому, що вирядився у червону сорочку та зелені штани, а на голову нацупив чудернацьку картузину. Точпісінько так, як це робить пауга двьобом, він перебирав руками, хапаючись за металеві сходинки драбини, яка кріпилася до стовпа і вела до самого верху. З другого боку стовпа донизу опускалась металева болванка, тягла вгору клітку з картатим «паугою».

— Живжки не тремтять? — допитувався знизу знайомий Інесі баритон.

— А раніше тремтіли? — хизувався той, що плив у космос.

— Холоші позав'язував? — доскіпувався баритон, але Інеса так і не могла збагнути суті того питання.

— А ти відійди убік,— радив сміливець, який штурмував небо.

Баритон реготнув, облишив «космопавта», взявся за інше.

— Послухай, Захарку, а ти пак мед любиш?

Інеса наблизилась до гурту і встигла роздивитись присутніх, швидко вирізняла серед них баритона — здався він їй знайомим, — безпомилково визначила і хто з них Захарко, хоч той і не відразу відповів на питання.

Запитував зубатий та білозубий красень, атлет на міцних ногах і з руками засмаглими та вузлуватими від завидних м'язів, а той, хто мав відповідати, сидів навкарачки під штахетиком, чухмарив лівницею потилицю, на якій, власне, майже нічого не було, а правою тер біля сухого рота, над яким кущились руді ріденькі вусики, смачно тягнув цигарку, яка, видно, й заважала йому вести розмову.

— Мед він любить, але бджіл боїться... — явно на щось натякнув хтось із присутніх.

Захарко блиснув маленькими очима з-під кущуватих рудих брівок, і той погляд видався Інесі схожим на лисячий, незбагнений, а чи то злочий-презлущий, а чи сміхотливо-презирливий. Вже був ніби й вібрався щось відповідати, та видно передумав, пожадливо вп'явся поспілими губками у недопалок.

— Захарку, а про бджіл ти щось знаєш?

— Та знає... Тільки не каже...

— Про бджіл не знає, а мед, каже, солодкий...

Так вони добродушно і ліниво кпили з карлячкуватого, схожого на гнома з відомої казки, поки він такп ж кипув надтріснутим тенорком:

— Ідіть ви...

— Тихше! — обірвав його атлет. — Бачиш — діти ходять.

Інеса збагнула, що це її прийняли а чи всерйоз, а чи кепкуючи, за дитину, схиливши голову, мовчки проминала гурт.

— Еге-ге, шановна незнайомко! А в нас, між іншим, люди вітаються...

Баритон явно кепкував і навіть збиткувався, але був такий тепло-приємний, що розгніватись на жартуна було неможливо.

— Добрий день! — механічно привіталась Інеса.

— Доброї раніци і вам, прекрасна незнайомко!

Неподалеку, майже поруч, розташована контора лісництва. Інеса глянула на відкриті двері і завагалась: заходити а чи почекати? — тому і не дочула відповіді, сказаної на манер білоруського вітання, бо було не до того — з контори вийшов її татко.

Впізнала його зразу. Так, саме таким вона його уявляла, саме таким хотіла бачити свого батька. Схожим і не схожим на Джека Лондона. Вище середнього росту, струн-

ким, майже юпаком, незважаючи на п'ять десятків років. Він пильно оглянув ясними, сірими, із прихованою синявою молодими очима дівчину, посміхнувся самими очима, стомленими і зажуреними. Можливо, що тієї зажури і втоми їм надавали помітно опущені повіки. Над вухами в нього звисало двоє сріблястих голубиних крил, а верху чуприни ще не торкнулася сивина, волосся, і не чорне, і не попелясте, блищало, а обличчя ніби вирізьбив хто з теплого мармуру.

Дивився на Інесу, а кликав когось іншого:

— Роланде Яковичу, куди ви поклали ключі від коїрки?

Інеса почула відповідь і відразу ж впізнала, кому вона належала. Приємний баритон пояснював, що ключі лежать у столі, у самому нижньому ящику. Їй чомусь припало до серця, що отого сміливого купальника і запеклого спортсмена-жартуна зовуть незвичним навіть для міста ім'ям Роланд, можливо, запозиченим хоч і з чужого, але все одно безсмертного епосу.

Пісмільно і винувато, точнісінько так, як усі ті, хто вперше наймається на роботу, зупинилась Інеса перед батьком-начальником.

— Добрий день, — по-школярському привіталась.

Відповів м'яко, скупо посміхнувся, ковзнув ще раз очима по обличчю дівчини, і вона помітила, що його очі спочатку були ожили і загорілися, а потім враз погасли, і попередній вираз втоми і суму знову поселився у них.

— Вас зовуть Ніна?

— Так, — ледь чутно відповіла, а сама не могла відвести очей від батька. Чула, як щось тисне її в грудях, як до очей підступають сльози, таким рідним і дорогим враз став для неї цей чоловік... ні, ні, який же він чоловік, коли він її татусь, її найрідніший, її омріяний. Здавалось, що промине лиш мить — і вона не витримає, впаде йому на груди, скрикне на весь світ. Та й хай буде як буде: або хай він брутально її відкине, пошле куди-небудь подалі, як це робить Захарко, або пригорне до серця, назве своєю дитиною, своєю донечкою.

Іван Матвійович якусь хвилину ніби ждав, сподівався, що їй справді трапиться щось незвичайне, що ця юна, як ранок, дівчина порадує і втішить його чимось незвичайним, але, не дідкавшись її слова, промовив офіційно, так, як, напевно, мовлять усі начальники на світі:

— Ви на роботу? За покликом серця до наших лісів а чи тимчасово... перебути?

— Привело мене сюди й справді серце, але як буде далі... не знаю...— опустивши долу очі, знайшлася вона на такі слова.

Якось відразу зникла з її серця розчуленість, сентиментальне замилювання, вона згадала причину своєї появи тут. Відповіла так і була вдоволеною сама собою — в цій фразі не чулося фальші. Хоч як це дивно, але саме так її сприйняв і лісничий, йому сподобалось, що дівчина не принижується, не клянеться всує любов'ю до природи та лісу, а сказала відверто про те, що найчастіше потверджується життям.

— Гарзд, то давайте свої папери, будемо думати...

Паперів у Інеси було небагато — паспорт та атестат зрілості, та ще довідка про набуту в школі професію, до якої і сама Інеса не ставилась серйозно. Вони лежали в її кишенці. Їх можна було дістати ось зараз, подати до рук співрозмовникові і нарешті мати нагоду побачити вираз обличчя людини, яка, вигодувавши дитину на аліментні суми, через вісімнадцять років за таких незвичайних обставин зустрічає своє небажане чадо. Аж смикнулась було рука до кишені, але зупинилась на півдорозі, не послухалась її. Важка втома знову налягла на все тіло, перішучість скувала всі мислі.

— У вашому домі zostались... пробачте...

Він розуміюче і підбадьорливо посміхнувся, не розсердився, тільки пожартував:

— Початок багатообіцяючий... Ну, нічого, тут недалеко, візьміть їх та й — ласкаво просимо.

Інеса зітхнула полегшено, кругнулась на місці і майже бігцем подалася з подвір'я лісництва.

Повернувшись до свого кабінету, Іван Матвійович не відразу впіймав себе на тому, що забувся, за чим виходив на подвір'я і про що запитував Роланда. Перед очима стояла дівчина. Струнка, міцнонога, переповнена силою, здоров'ям і красою. Сірі з просинню очі, такі великі і запитально-здивовані... Де він стрічав подібний вираз очей? Був перекоаний, що стрічав його, але коли, за яких умов? Ні, ні, ця дівчинка йому здибується вперше, але вираз очей, овал обличчя...

Згадались мимохідь студентські роки. Ольга... Саме вона отак запитально-здивовано видивлялась на його орден та медалі, саме на них, а не на нього, убого зодягненого і захарчованого студента-стипендіата в прямому розумінні, який, окрім стипендії, не мав інших засобів до існування.

Потяглася ниточка спогадів у глибину. Звідкіля ж бу-

ло одержувати сторонню поміч студентів, в якого не то що батьки, а й уся рідня — ближча і дальня, та навіть усі односельці лежали в одній, широкій і глибокій ямі під великим каменем, на якому писалося: «Жертвам жорстокої фашистської сваволі...»

Його рідне село недалеко звідсіля, поблизу тих місць, звідкіля витікає бідновада річечка. Таль. Чудове поліське село. Тихо і спокійно, із віку у вік проживало воно невибагливим лісовим життям, керувалося прадавніми уявами і законами, свято оберігало первісно-язичницьку закоханість у природу і красу. У часи окупації не покорилося фашистові. Не відразу відшукали його окупанти серед лісів, озерець та боліт, а коли нарешті з'явилися тут, то не були зустрінуті хлібом-сіллю. Зверхньо поглянули на них Іванові сільчани, ні в чому не перечили, але і нічого не робили їм на користь. Зате партизанів вітали радо і щиро, без зайвої показухи і шуму, забезпечували їх хлібом, і до хліба, давали притулок, раду й пораду, посилали до бойових загонів кращих синів та дочок, беззастережно віддали їм найбільше своє добро — розум і душу. Сам Ковпак сюди заходив, сидів на колідках в гурті пайповажніших і наймудріших дідів і палив свою півметрову цигарку, хитро мружився і розпитував:

— То, кажете, не виділи тут фашиста?

— Щось засакачувало таке куце та крикливе, але ми якось тее... не тее, одне слово.

— Значить, ні хлібом ні м'ясом не поживилися?

— Так воно ж і в самих не лишнього, щоб всякій наволочі за тьху віддавати...

— А з нами, спасибі, поділились...

— Ну, так то ж інша стаття. І не тільки з вами... Є й інші тут хлопці...

— Оце ж воно, скажу вам, люди добрі, на тому й земля наша держиться...

— А куди ж їй подітися? Її навіть фашист не зачхе до своєї торби.

Землі фашист в торбу не зачхав, а вільнолюбиве непокірне село спалив до останньої хати, дідів отих мудрих, жінок працелюбних та ласкавих, дівчат-красунь, діток-незнайонок над глибоку яму поставив, мабуть, ждав, що на коліна впадуть, проситимуться, підкоряться. До останнього в яму лягли — жоден на коліна не впав, ніхто не покорився...

Тож і не було кому передачі бодай найскромнішої організувати для Івана Іваненка, карбованця зайвого ждати було нізвідкіля. Жив по-партизанському, носив на грудях

бсйові нагороди, а в грудях шматок ворожого металу і не журився: що трапило до рота, пережував, а не було чого, то й добу, і дві, а то й три, бувало, як верблюд міг жити, навіть не думав про якусь там їжу, хіба в партизанах не привчився обмежувати себе в усьому?

Ольга Буржипська була чи не єдиною людиною, що здогадалась, чому то такий худючий та виспажений орденоносний Іван. Усе частіше поглядала на нього здивовано-запитально, ніби ненароком ділилася з ним під час тривалих нарад та засідань то яблучком, то бутербродом. Не помічаючи тої ласки, він брав, що трапляло до рук, і мовчки, навіть не дякував, механічно пхав до рота, жував і одночасно думав та роздумував над тим, як краще розгортати комсомольську роботу, як провести той чи інший захід.

«Оці мені дівки із запитально-здивованими фарами,— думав він зараз, згадуючи Ольгу Буржипську,— остерігаться їх треба, вони до добра людей не доводять».

Виглянув у вікно. Дівчина стояла при виході із подвір'я лісництва, лице в лице з Роландом, видно, забула куди і за чим пішла. «Видно, не робота тебе, красуне, сюди манить, чи не шукаєш ти протаків, голубонько...» — подумав недружелюбно і вирішив повестися з нею суворіше, проявити, як мовитися, принциповість, бо промахнешся, розтанеш, підеш назустріч якійсь ледащиці, а потім самому ж і доведеться каятись. В усякому разі вже зараз видно, що не лісопосадки, не лікарські трави і не грибоваріння, не кажучи вже про поління та розчистки, цікавлять у лісі зайшлу красуню. Ловитва, всюди ловитва...

Про одне ялось забулось Іванові Матвійовичу: ловлять не лише дівчата, ловлять дівчат найчастіше. Так повелося з незапам'ятних давен, ще в первісному суспільстві, коли рід на рід нападав, то в першу чергу полонили дівчат, їх виманювали і викрадали, рідко коли поводитися з ними гречно, частіше скручували сирицею руки білі, шмагали канчуками ніжне тіло, не шкодували їхніх ніжок босих, гнали в неволю, продавали на всіх работоржищах, закидала їх доля в усі світи, в усі гареми, приставляла до найтяжчих і найвиснажливіших робіт.

Тільки збиралась швидко з подвір'я, піти в лісок, побути паодинці, розміркувати, подумати, як їй повести розмову з рідним татком, а тут дорогу заступив атлет з копцею такого розкішного волосся, що хоч на виставку. Цільно заглянула йому у очі і не помітила в них Інеса ані насмішкуватих бісиків, ані хитреньких чортенят, ані підступних диявольських зблисків, сама повага, сама турбота

та клопіт з бажанням стати ближньому в пригоді світилися у красивих і таких ніжно-доброзичливих зіницях.

«Борці Болконському до цього Роланда далеко», — подумалось Інесі, і та думка паралізувала її, зробила покірною-безвільною. Замість того, щоб зирнути грізно на нахабу і обійти стороною, спинилась і покірною вислуховувала його річ, що нагадувала слова змія-спокусника, достойного нащадка свого спокусивця-предка, який так уміло і підступно обдував простувату нашу прародительку Бву.

— Пробачте, дівчино, що я так безцеремонно... але в нас таке безлюддя і кожна нова людина — щастя... Тим більше така... людина... Тож даруйте за моє нахабство, але мені здалося, що старий повівся з вами недоброзичливо... Ви щось хотіли... з чимось звернулись, а він і слухати не захотів...

Розпочавши таки ж і справді досить розгнуждано і нахабнувато свою мову, він уже не міг зупинитися, сумбурно перескакував з одного на інше, боявся, що його не дослухають, не оцінять його старання виявити свою гуманістську натуру, висловити до кінця свою доброту і турботливість, які жили в його серці до ближніх, а вона, хоч і бачила його наскрізь, розуміла, що його непокоїть зовсім не те, про що меле невтомний язик, хоч і здогадалась, що йому хотілось будь-що з нею зазнайомитися, але багатозначно мовчала. Була ще дуже юною і недосвідченою, але якимось іпостим, жіночим чуттям відчувала, що саме так і не інакше мусять знайомитись гарні хлопці з тими дівчатами, які впали їм у око і стривожили серце.

— Коли бути об'єктивним, то це на нього не схоже, він у нас старий цілком на рівні, розуміється в усіх тонкощах людського буття, — ну ще б пак, без п'яти хвилин доктор наук! — але інколи буває... Ось-ось розміняє старий півсотні, йому вже важко збагнути душу молодих... Особливо молодих і, звичайно ж, таких симпатичних... то я... даруйте, що так безцеремонно...

— А ви коротше б... Багато слів — це ще не багато думок, казав наш учитель, — озвалась у відповідь Інеса, причому проказала це так спокійно і зверхньо, що і сама тому подивувалась і разом з тим порадувалась: «Правильно, Інеско, ти ставш дорослою, досить бути тобі школяркою».

— Мудро речено! — порадив Роланд. — А головне — вчасно нагадано. Приймаю! І красно дякую за науку.

— Не варто подяки, — іронічно посміхнулась Інеса. Роланд поривно простягнув руку.

— То будьмо знайомі. Роланд. Заступник лісничого. Син любимих предків і поки що холостяк.

— Ого! Повна характеристика.

— І анкета теж. Ну, це все для жарту, жартувати дуже люблю, хоч і не завжди вдало, Остап Вишня з мене не вийшов, а от коли потрібне в чомусь моє сприяння а чи допомога, то це вже без жарту — ось моя дружня рука і міцне плече. Допоможемо по-комсомольському, коли буде треба, то не лише старому, а й самому дідькові роги скрутимо.

Так вони й вийшли з подвір'я. Інеса повернула на дорогу, в тінь крислатих дубів, а Роланд потягнувся за нею ниткою. І головне, що Інесі було приємне те явне упадання, вона аж ніскілечки не нітилась перед незнайомим хлопцем, не губилася під його гарячим поглядом. Ніби це не загадковий Роланд з нею жартував так сміливо, хоч і незграбно, а сам Борка Савченко, що якимось дивовижно-загадковим способом переродився в оцього сина люблячих предків, холостяка і навіть таткового заступника.

І їй стало так затишно і спокійно в його товаристві, що й собі пройнялася жартівливим настроєм, запитала:

— Ви що — дерева тут доглядаєте? Чи тільки вирубуєте?

— Саджаємо! У першу голову — посадка, культивуація. Рубка — вимушена необхідність, — відчув себе на трибуні Роланд.

— Оці дубки ви теж садовили? — хитро блиснула очима.

— Оці! Садовили й ці. Тільки не я персонально, а мій далекий предок. Гадаю, що, може, при Хмельницькому або ще й раніше він був тут головним лісоводом, розумівся на дубах, оце він і посадив їх тут...

— Велети! Красені які! — захоплювалась Інеса.

— Унікум! Їх тут було сотні, ну, може, не сотні, але безліч таких зростало, державою охоронялись. Але фашистам, відомо, закон не писаний. Винищили. Тільки оця прекрасна сімка й зосталась випадково...

З подвір'я долетів вимогливий голос!

— Роланде Яковичу! Агов, де ви? Ходіть швидше...

— О, вже сполошились. Без Роланда ліс не росте... Ну, побіжу, дякую за розмову, гадаю, вона буде не останньою...

Інеса мовчки дивилася на парубка, і в погляді її світились не байдужість та іронія, а швидше заохочення і згода на нові розмови, на нові побачення.

— Поживемо — побачимо, як казав сліпий...

— Ну що ви, що ви... А з старим я побесідую... по-своєму...

— Тільки прошу без бесід. Я сама умію з людьми говорити.

— Наказ начальника — закон для підлеглого, втямив. То до якого часу...

Роланд переплигнув через невисокий штахет, побіг на виклик, а Інеса стояла під шатами велета-дуба і сама до себе посміхалась. «Ну й люди, ну й чоловіки... Ох і непростійна ж категорія роду людського, — думалось їй чиймись, давно вичитаними словами. — Коли йому щось від тебе треба, то солов'єм залітним виспіває, всі жартівливі слова та звороти вивертає з себе, з шкіри лізе, щоб тебе засліпити та ошукати, а потім... Сам — у куцики, хоч згоден потім і платити вісімнадцять років. Так що непотрібні мені ваші ані адрески, ані жартівливі розмовочки...»

Мешкала Ольга Карпівна в місництві, а працювала в медпункті сусіднього села. Можна сказати, що й не сусіднього, бо починалось воно відразу ж за Таллю, тільки пройтись гребелькою, перейти міст, проминути долину, заполонену розлогими вербами та чорнокорими старіючими вільхами, і вже починалися колгоспні комори. А там вулицею-вулицею, потім через ярок, затоплений ліщиною, бузиною та крушишиком, а там одразу й сільський майдан, на майдані — крамниця, контора колгоспної бригади, а далі, в саду так, серед гущавини й медустанова. Хвилини п'ятнадцять-двадцять — і на роботі.

— Живу по-європейському, — жартувала Ольга Карпівна. — Працюю у густонаселеному пункті, а ночувати поспішаю в місто-спальню, на чистеньке повітря, на первозданний спокій.

Встигала все робити Ольга Карпівна. У хаті попоратись, навести такий порядочок, що все в неї світиться та блищить, зварити там що, та й не просто абищо, а вигадницею була на різні страви, з газет та журналів списувала рецепти кулінарів, а головне, складала суворий, по-науковому вивірений раціон на кожний тиждень, з олівцем у руках підраховувала калорії, необхідні для хворобливого організму свого чоловіка.

Івана Матвійовича вона обожнювала. Дівочтво її склалось якось так дивно, що хоч і не була обділена вродою та здоров'ям, навдивовижу щедрим усім вийшла дівчина, а сміливості і рішучості — як відрізано. Хоч як підсипались до неї однокурсники, навіть з інших факультетів хлопці не минали увагою, а їй хоч би що. Ніби й не парубки во-

ни, а вона не дівчина. Вся увага — науці, увесь вільний час — книгам, театру, жодної хвилини ділам особистим. Так і інститут закінчила. Не відчула того хвилюючого почуття, якому деякі її подруги були віддані цілком і повністю. Їй радили знайти будь-якого кандидата в чоловіки з класу, швиденько оформити шлюб та одержати призначення в місто, а вона й тим не привабилась. Поїде туди, куди пошлють, а кандидати їй поки що непотрібні.

Кандидат виявився в найглухішому місці, в мініатюрному лісовому поселенні на такій же міні-річці Талі, і виявився не відразу. Спочатку він став її постійним пацієнтом. Його немочі та хвороби були визначені відомими київськими професорами, вона сама, хоч ще й не мала достатньої практики, повністю підтвердила діагноз, лікування теж було призначено без вагань. Лісовий озон, чисте повітря як основний лікувальний засіб оточував хворого постійно, а от деякі препарати треба було вводити при допомозі шприца та гострої голочки. Оскільки в медустанові села санітарками працювали дівчата, які над усе боялись брати ті голки до рук, то колола сама лікарка. Робила це залюбки, незважаючи на те, що при кожній отій нескладній операції пацієнт з мармурового ставав рожевим, ніяків перед молодістю лікаркою.

Опісля уколу, щоб зам'яти ніяковість, Іван Матвійович почипав жартувати, зводив розмову на щось інше, у тій розмові вони втрачали лік часові, було їм обом приємно, теми для бесід знаходились завжди цікаві, особливо з блиском і легкістю говорив Іван Матвійович тоді, коли заходила мова про ліс та його багатства.

Почалося все з лікарських трав. На той час Ольга Карпівна ще не була прихильницею медикаментозних рослин. Вона, правда, їх і не відкидала повністю, але внаслідок того, що в інституті лише дехто з наукових світил захищав їх з усім сердечним запалом, а більшість відгукувалась скептично, причому над надмірними прихильниками трав'яної медицини багато хто в кулуарах їдко посміювався і називав їх чудиками, то й вона, молодий лікар, надавала перевагу хімічній фармації.

Іван Матвійович, жрець лісів і прихильник усього лісового, поступово, але до кінця розвіяв у ній ті переконання. Він так запально і переконливо розповідав про кожну лікарську травинку, квіточку або деревце, корінь чи ягідку, документально доводив їй, скільки в кожній з них заховано тих чи інших вітамінів, хімічних елементів, незви-

чайних сполук, життєдайних речовин, що вона не могла нічого заперечити.

Усе частіше вони прогулювались у лісі, що оточував їх. Спочатку поблизу, потім ходили і навіть їздили в дальні походи, і стільки цікавого, небаченого, незвичайного він їй показав і розкрив. Новими, мудрішими і добрішими очима вона дивилася на кожную рослину в лісі, на кожен квіт, на всяку травинку. Ліс жив своїм таємничим, але таким прекрасним життям, у ньому мешкали дивовижні і, на глибоке переконання Івана Матвійовича, благородні жильці.

Якось він прихворів, і вона навідала його вдома у «вовчому лігві», як назвав він по-джеклондонівському свою квартиру лісничого. Застала тут усе в зразковому порядку, але відразу ж відчула — порядок повний, а тепла немає. Вона знала: тепло в хату може вселити тільки жінка. І він прочитав її думки.

— Холодні стіни в моїй хаті, Ольго Карпівно?

— Холодні, — зітхнувши, призналась вона.

— І медицина безсила їх утеплити?

Це було сказано і просто, як звичайні буденні життєві слова, і як прозорий натяк — як хоч, так і читай. Їй почувся в тому замаскований натяк. Почервоніла, але сказала відверто:

— Тільки жінка їх може зігріти, Іване Матвійовичу.

— Чи ж тільки стіни треба зігрівати, любий мій лікарю...

В його мові виразно пропульсували і сум, і розчарування, і безнадія...

Їй стало по-людському жаль свого пацієнта. І саме в цю мить дивно і незвано стиснулось в грудях серце, якийсь промінець гострий вдарив їй у мозок, вона ніби пірнула в якусь дивцу і складну безконечну просторінь, а коли виборсалася з неї, то побачила перед собою вже не пацієнта і знайомиця, до якого звикла так, як звикають до найближчих сусідів, родичів, речей нарешті, а перед нею був він, отой єдиний і неподільний, якого жінки, та, видно, і чоловіки теж, шукають і ждуть все життя.

Пригадала: в нього є дитина, він не одинокий, і знову зайшлося серце, але вже болем, відразу ж безбарвним стало все навколишнє.

— Повернеться ваша... все влаштується... — в'яло оптимізувала вона.

— Не повернеться, — сказав твердо і навіть сердито. — Її чи то відлякали мої пошматовані легені, а чи протверезили лісові хаці. Знайшла достойнішого і здоровшого — що ж, закон природного відбору...

— Жаль...— скрушно зітхнула тільки для того, щоб якось реагувати на сердечну скаргу пацієнта, а сама не відчувала ніякого жалю.

— Доньки так і не побачив...

— Ще побачите...

— Категорично відмовлено. Жорстоко, але, можливо, й резонно... не знаю.

Якусь хвилину вона мовчала. Іван Матвійович розсекретив своє інтимне і тепер в душі жалкував — знайшов чим хвалитися! Ольга Карпівна теж почувалася дещо шокованою, ніби оце вона щойно, хай хоч і ненароком, але через шпарину підглянула таке, чого не слід бачити сторонньому.

Безумовно, тоді вони навіть не подумали про те, що будуть разом, що саме їй, Ользі Карпівні, випаде на долю утеплювати холодні стіни лісівницької хати і розігрівати захолопує серце лісничого. Але з того часу вони обоє, ще навіть до ладу не збагнувши, що трапилось, потягнулись одне одному навстріч усім еством, сумували наодинці, прагнули побачитись, а стрівшись, відразу ж забували про все, чулися щасливими.

Якось ніби всерйоз, ніби жартома він їй сказав:

— Зовсім я одичавів і околів у холодних стінах.

— Самі винні...

— Ні, Олесько, винні ви...

Він вперше назвав її отак ніжно і довірливо, і вона зрозуміла, що її час настав. Спалахнула, опустила голову, здивувалась:

— У чому ж бо моя вина?

— Бо не хочете зігріти моєї хати...

— Хату нагріть — не все, не остудити б серця...

Покірно схилилась йому на груди. Так все просто і природно сягнуло свого кінця. І зосталось воно, те перше признание, для них обох сімейним скарбом, дорогоцінною реліквією, згадувалось потім, може, й не часто, зате в найприсміяніші хвилини, множили і підсилювали те щастя, що жило в їхніх душах, належало лише їм двом.

Щасливо склалось їхнє життя, одне печалило і смутило: не мали дітей. І хоч про це майже не говорилось вголос, але думалось часто, думалось найчастіше тоді, коли вони були вдвох, кожне з них добре розуміло, чому помовчується їм і які думи обіймають голову, але ніколи не скаржились на свою долю. З часом і це відійшло в минуле, роки почали налягати на плечі, робота та громадські й домашні клопоти забирали весь час, думати про те, чого не

трапилося, жалкувати за тим, чого не було, вже не довелося.

Так, як оце сьогодні, так і щоденно протягом років, Ольга Карпівна, випровадивши з дому чоловіка, для гіднє замикала двері і йшла в село. Її вже там або ждали, або й вдома виглядали слабуючі, вона знала всіх тут так, як знають односельці один одного, уміла кожному і допомогти, і сказати чарівне слово.

На цей раз дещо запізнювалась, чекала повернення своїй випадковій квартирантки, а та десь забарилася. Чекаючи було неспідручно, і вона, не закриваючи на ключ хати, рушила з дому.

Дівчину побачила несподівано, ледь вийшла понад озером на долину та проминула низькосхилені верби. Та стояла на містку, прокладеному через мілководде річище. Спочатку навіть не подумалось Ользі Карпівні, що це вона, адже пішла до контори, а опинилась біля річки, з виглядом самовбивці, що бореться сам із собою, втупилась у водограй, посильний навіть для жовторотого горобця, коли б той задумав його перебрести. Почувши позаду чийсь крок, Інеса сполохано оглянулася.

Ольга Карпівна так і потонула в її великих сіро-зелених очах і враз здригнулась стривожено: де вона бачила ці очі, цей неповторний вираз смутку і задуми?

— О, а я тебе чекала вдома.

— Я ще не закінчила розмови...— відвела винувато очі дівчина.

— Спішу на роботу. А ти, Ніно, закінчуй свої справи і йди до хати. Будь як вдома...

— Я вам така вдячна...

Вони розійшлися. Ольга Карпівна через місток заспішила на дорогу, що виводила до села, а Інеса почваланала назад, до контори.

Відійшовши кроків за сотню, лікарка враз зупинилась вражена: вона згадала, кому належав той погляд, той неповторний вираз Нініних очей. І тривога, і радість обнялись у серці. Озираючись — дівчина наближалась до першого крилатого дуба. І хода її теж видалась знайомою. «Невже?» — подумалось їй. Тільки зітхнула. Подуматись і привидітись може що завгодно...

Понад Таллю розсівався ранковий серпанок, над озерцями, замаскованими в очеретах та лепесі, болотянках, ди-

милося, сонце владно вставало над землею, почивався ще один спекотливий день.

Інеса пірнула під широченну, схожу на намет, крону дуба-велета і зачудувалась-заслухалась ніжним попискуванням та сюрчанням, яке так і сіялось через густолисте плетиво додолу, приглушувало і дзижчання мушине та комариний писк, і віддалений щебет лісових птахів. Пильно дослухалась і приглядалась до того, що діялось у непроглядних шатах і в напівтемряві, яка ще панувала в хащах дубових віт, помітила птахівницю, а потім другу і третю, роздивилась, що на гілках, немов на чатах, вишикувались рядочками шпачки і ніжно сюрчали, ніби заколисували самих себе. Птахівничих будинків у кронах чудової семірки було наліплено безліч, а шпачні та горобців біля них аж кишіло, вони колихались на гілках, діловито вели хоровади, носились у повітрі, плигали та виплигували, розважались і чубилися.

Іншим разом дівчина неодмінно б не проминула можливості помилюватися тим явищем. Але зараз вона була збурена до самої глибини — їй аж свербіло на язиці без будь-яких передмов виказати все, що надумала була сказати, хоч трохи зіпсувати батькові тихе ідилічне життя, в якому не видати ані турбот, ані клопотів. Де ж пак, усі його так цінують, так поважають, «наш старий», люба жіночка пилочок з нього струшує і здуває, шпачки йому сюрчать, а птахи з самого рана-позарана наспівують пісеньок, він собі й живе... не тужить, пристосувався. Законну дружину кинув у лабеті бездари-п'янички Касалума, а від неї... від рідної доньки відкупився жалюгідням аліментів... Бунтувалась її душа, думки вирували, уся її істота прагла бурі, вона готова була до важкого, навіть нерівного бою, але що більше про те думала, то ясніше їй ставало, що принаймні зараз вона на подібне нездатна. Бо хто розбере, хто збагне цих дорогих, цих незрозумілих предків. Мати натякала, що татусь залишив їх задля когось, а ця «когось» твердить, що мама залишила татуся у найважчий для нього час. То що ж виходить? Вона його зрадила, залишила безпорадного в безнадійному стані, в якому навіть чужих людей не залишають?

Ні, того не могло бути... Але тоді чому ж вона так противилась тому, щоб я стрілася з татусем? Де правда, хто правий, хто з них винен? Коли б то знати, коли б розібратись... Видно, буде найрозумніше піти до батькової хати, забрати свою валізку, виблукати з цієї глушини на биту дорогу та й повернути назад голоблі.

На майдані, побіля вишки, все ще товклися ті самі люди, яких вона бачила. Чулись сміхи й пересміхи, знову кепкували із Захарка.

— Захаре, а що пак ти робитимеш з козенятами?

Відповіді Захарової не чути чи, може, він не реагує на те дивне питання.

— А чи не продав би мені цапка з кізкою?

Захар, схоже, не поспішає з торгом, а вже хтось третій зацікавлено:

— А навіщо тобі, Миколо, коза, та ще й з цапком?

— Як то навіщо? Козоферму розведу. Захарко ж не додумається...

— Ідіть ви...

Захарко, по всьому видно, освоїв єдину захисну фразу, користується нею беззлобно, швидше для годиться, так би мовити, для проформи.

Інеса неквапом вийшла до стежки, що вела в контору, але не звернула на неї. Їй стало чомусь не по собі, до всього байдуже. Те, що донедавна було смыслом її життя, найголовнішим прагненням — глянути батькові в очі, кинути йому слово звинувачення і навішатися його розгубленням а чи й переляком, почути слова розкаяння, розпачу та болю, — все це в один мент втратило свою магічну силу, стало смішним і дріб'язковим. То й що з того, що вона кине батькові дошкульні слова, завдасть йому прикроців? Хіба тим поверне назад своє дитинство, втрачене материне щастя?..

Материне щастя?..

Гостра думка прожектором освітила мозок. А чи й справді мама втратила щастя? А може, вона втекла від нещастя до щастя? Видно, не захотіла нидіти в лісових нетрях, на березі жалюгідного струмка, хоч він і носить таку красиву назву, і полетіла в світ на пошуки справжніх радощів. І таки ж знайшла те, чого шукала, з Іосифом одружилася... це ж скільки років? В усякому разі — дуже давно, не за доччиної пам'яті. Отож і виходить, що тато Іван Матвійович, можливо, і зовсім не винен у тих гріхах, які йому приписані. Жаль, що до останнього часу вона не задумувалась над цим питанням. Усе почалося з аліментів, з Касалумових докорів... Отож, коли добре подумати, то ще хтось, хто заслуговує на осудження...

Зовсім захитався ґрунт під ногами дівчини. Геть порушився стрій її думок і прагнень, вона завагалась, а вже відомо, що від вагання до нерішучості один крок. Тож і понесли її самі ноги від стежки, яка вела до контори лісництва, зовсім у протилежний бік. Що ж, вона здійснила те,

що надумала здійснити: батька побачила, переконалась, що він дуже схожий на Джека Лондона, а що їй ще до нього? Які претензії? Добре те, що він такий показний, і коли судити за зовнішністю, то навіть інтелігентний чоловік, та ще й кандидат наук, без п'яти хвилин доктор. Отже, таким батьком можна пишатися перед людьми. А судити чи виправдувати — це вже не доньчина справа. Вона колись вчитала в одній із розумних книг про те, що діти не мають права судити своїх батьків... Отож, дівко, поспіши до хати, візьми свою валізку — та й прощай, батьку, прощай, Таль, прощайте, дитячі вибрики...

Низько схиливши голову, прямувала до батькового дому. Нічого не залишилося в її серці — ні важкого, ні радісного. Порожнеча. У цих мандрах нічого не здобула і не втратила. Тільки й усього, що задовольнила гостру цікавість. Джек Лондон... Іван Матвійович... Ну й що з того? З таким же успіхом кожного Івана Матвійовича можна назвати батьком. А справжнього, рідного, найріднішого все ж у її житті як не було, так і не знайшлося. Пішов він десь далекою дорогою, не дав Інесі ні неповторного щастя в дні дитинства, не приніс щастя і в час дозріння.

— Довго ходите, дівчино... — зараз почувала знайомий голос і перелякано зіщулилась, ніби її ударили, широко відкритими очима вп'ялася у лице свого батька. — Ні, я вас не розшукував, додому бігав — забув окуляри. А без окулярів не прочитаєш циркулярів...

Іван Матвійович засміявся якось так тихо, ніжно, таким клекочучим смішком, тим самим, яким сміються тільки дуже мудрі і сердечні люди, ті, що найбільше полюбляють насміхатися перш за все над собою.

Інесі відібрало мову — дивилася на батька, слухала його жадібно, впивалася його тихим смішком і відчувала одне: хотілося б завжди бачити це приємне і добре обличчя, слухати цю лагідну мову.

— Бачу, вже встигли розчаруватись... Ну, що ж, наша Таль на перший погляд непоказна. Не всяк її навіть помітить, не всяк розпізнає. Особливо в літню пору. Хитренька вона в нас — влітку полишає наші ліси, видно, кохається з самим Дніпром, а от весною себе показує, отоді вона влаштовує бучні весілля та хороводи...

Так незвичайно, так ніжно і ласкаво говорив батько про непоказну, замріяно-сумовиту Таль-струмочок, ніби людину характеризував, аж Інесі здалося, що вона по-іншому глянула на цей непоказний струмочок, і відчулось, що їй дуже його тепер не вистачатиме в житті.

— Ліси наші теж не розкрили вам свого характеру. Це сьогодні такі рахманні та ласкаві, такі спокійно-замріяні та заколисані: у цей час вони ростуть, сили та снаги набираються, до співу пташиного прислухаються, вони люблять ці концерти, сонце їх вигріває, небо голубить, от вони й мріють у задумі, зовні красиві, а безхарактерні. А хай тільки осінь наступить або зима прийде — почули б ви, як вони гудуть, як пручаються, як прагнуть зірватися з місця та й чкурнути кудись, вже й хтозна-куди, бо апі дерева, а навіть люди не знають, куди їх тягне і де вони можуть знайти те краще, яке їм спиться і яке їм увижається в мріях...

Інеса никла, мов зачарована берізка, їй і справді здавалось, що вона чудодійно перетворилась у струнку лісову красуню і це про неї так поетично, так гарно говорить татусь. Цікаво, а що він скаже, коли довідається, що Інеса не берізка? Що вона його донька? Чи й тоді знайдуться в нього для неї отакі гарні слова?

— Розчарувалися, дівчино, не розпізнавши по-справжньому нашої глушини. А вона тільки на перший погляд, тільки коли збоку подивитись — глушина. А яке ж пестриме і невпинне життя кипить в оцій глушині! Тут вам і велети-лосі виношують свої, одні їм зрозумілі думи, тут і дрібніша звірота веде свою споконвічну гру з життям і смертю, птахи мережать небо, одні відлітають, а інші з'являються, мурашки і ті роблять своє добре діло. Є, звісно, й такі істоти, яких, на перший погляд, і варто було б, як бог Адама з Своєю, вигнати з пашого раю, щоб не зумліли вечорами, щоб не пили невинної крові з живих особин, але що вдієш — їм теж треба жити, треба якось здобувати своїй мінімум на прожиток...

Іван Матвійович і сам не знав, для чого говорив усе це незнайомій і, з усього видно, випадковій пошукачці примарного щастя в тому місці, яке коли й приносять його, то тільки тим, хто по-справжньому розбереться у сутності цього поняття. Вже бувало, що приходили сюди вихованки міста з дипломами й направленнями в сумочках, з тривоگوю й переляком в очах. Одні відразу ж, не криючись, просили накласти коротеньку резолюцію: «Місць немає». Іван Матвійович, не вагаючись, резолюції такі накладав, бачив, яке щастя дарував пошукачкам, і сам залишався вдоволенним, бо вважав, що не тільки прохачці, а й лісові, та й йому теж, пощастило, бо краще подібних працівників безмовному лісові не знати. Були такі, що мовчки ставали на роботу, але вже з виразу їхніх кислих і нещасних облич

було видно, що напрацюють вони так, як той анекдотичний одеський морячок, який охоче наймався на будь-яке судно і на яку завгодно роботу. Приживались у лісі лише ті, кому він не вселяв страху та скуки, кому співав або ніжно, а чи грізну симфонію життя, співав в усі дні і в усі пори року, кому ставав рідним домом, розкривав свою могутню, пезбагненну, але таку щирю, безмежну і прекрасну душу.

Здогадувався Іван Матвійович, що це дівчисько теж випадково прибилося до лісових щедрот, видно, й само не збагнуло, чому саме його сюди запроторило, що воно вагається, вже бачив, що йому й хочеться зостатись тут, і що воно побоюється незвіданого і незнайомого. І ще чомусь був переконаний Іван Матвійович: якась біда, коли не справжнє горе та відчай закинули цю дівчинку до глухого лісу. З нелегкого і довгого життєвого досвіду знав: таке буває. Навіть у наш прекрасний час. У давнину тікали знедолені дівчатка в монастирі, вдягали чорні сукні, добровільно ув'язнювали своє горе, свої розчарування за глухими та суворими мурами. Бувало колись з гарними дівчатками й гірше... Сьогоднішні молоді люди пещасними бувають теж, хоч і рідше, але їм теж доводиться іноколи шукати хоч будь-якого притулку і такого місця на землі, яке затигнуло б травми, залікувало біду.

«Чиясь же вона донька, ця дівчинка,— думав собі Іван Матвійович.— Могла б бути і моєю. Моя дитина живе десь в незнайомому й далекому від мене світі, тільки й певності моєї, що під невсипним материнським наглядом».

— Шкода, що не припали наші місця вам до серця, а то я вже й роботу збирався вам запропонувати. Не складну, але дуже цікаву...

Інеса підняла очі. Вони вже були не перелякані і не винуваті. У них палахкотіли радість і навіть щастя. Їй стало спокійно на серці, її втішили і заспокоїли батькові слова про те, що хоч і не знав, хто вона, але виявив готовність прийти на допомогу.

— Я не на роботу... Я в іншій справі...

Якось і сама незчулася, коли вилетіли з уст ці слова. Іван Матвійович так і напруживсь, як лук, готовий пустити стрілу. Не слова незнайомки його вразили, вразив вираз обличчя, блиск очей, тон голосу. Шось знайоме і загадкове бачилось йому в образі дівчини, в її поведінці. Велика внутрішня електромагнітна сила промінилась з її ества, вона й збурила в ньому усі почуття, всі думки. Ще й припуститися не міг, навіть проблеск здогаду не торкнувся його розуму, а вже інтуїтивно, підсвідомо почув серцем, душею,

що настала в його бутті хвилинка, яка ось зараз або принесе радість, або зламає йому все життя.

— Я завітала, щоб подякувати...

Сказала це звичайним тоном, а він, особливо в останньому слові, почув гіркий докір — так дякують тільки в тому випадку, коли прагнуть якнайдошкульніше докорити за причинену прикрість, яка не варта подяки. Думки завертілись в голові, як зерно в барабані, він старався вивіяти саме той факт у своєму житті, який міг принести комусь прикрість. Може, це котрась із студенток академії, яким він читав факультативні лекції? Але ж він, здається, нікому з них не завдав прикрощів, всі вони чудово засвоїли його предмет.

— Це ж за віщо мені така шана? — й собі вклав у питання гірчину іронії.

— За хліб-сіль...

— Що, що? — не в жарт здивувався Іван Матвійович.

— За аліменти татуса, якими я вигодувалася...

Вдруге у його житті перед самими очима розірвалася бомба. Вперше це сталося тоді, коли він, чотирнадцятилітній сирота, партизанський розвідник, пішов у партизанському ланцюгу на прорив з ворожого кільця, пішов без надії прорвати його і вийти з оточення. Вже в той час, коли вони прорвалися, але ще не вийшли з-під шаленого обстрілу, що долітав їм услід, одна з мін генулася неподалеку, спалахнула блискавкою, пекельний спалах він встиг ще відчутити і побачити, а вибух уже не дійшов до його свідомості. Отоді він спіймав у легені шматочок розпеченого металу.

То було давно. Так давно, що вже й забулось, а коли й згадувалось, то сприймалось як сновидіння, яке а чи було, а чи його, може, й не було зовсім. Тепер гострий зблиск на хвилину знову потьмарив йому свідомість, він схитнувся, але не впав, може, тому, що вчасно простягнув уперед руки, вп'явся помутнілим зором у доньчині очі, а вона серцем вбагнула, що трапилося з татом, вчасно підхопила його під руку, в ту ж мить він прийшов до пам'яті, оперся на її молоде плече, твердіше відчув себе на ногах.

— Іночко, доню... Донечко моя... — шепотів самими губами.

— Тату, таточку мій, — лепетала, мов у півсні, Інеса і не могла стримати щасливих сліз. Обнялися, переплелися руками, притулились одне до одного зволоженими лицами і так стояли, точнісінько так, як отой статурний дубок на межі, що ніжно, по-родацькому переплівся вітами і кроною

в молодую горобиною, яка сором'язливо хвалилася світові своїми ще ледь помітними, але такими багатообіцяючими терпкими гронами.

Роланд тільки посив ім'я легендарне, сам же був простим сільським хлопцем, батьки його мешкали неподалік за Таллю, всього кілька років тому перебралися в тісної напівзагрузлої в землю хижі з чотирикутними маленькими вікнами в новий цегляний, критий густорезьким шифером п'ятикімнатний палац. Він і справді вже чимось скидався на старовинні замки-неприслупи, в яких у давні часи мешкали невпокійні Роланди.

Навчався Роланд у тутешній школі, зірок з неба не здіймав, більшість учнів обскакували його по всіх статтях, а на повір вийшло зовсім не так, як дехто пророкував, — не його, а він обскакав багатьох ровесників.

І все тому, що було в непокірного Роланда одне захоплення, та таке могутнє і таке всесильне, що непомітно й вивело його у люди. Чимало його однокласників описали десятилітки шукали щастя в інститутах, та знайшли його далеко не всі, навіть технікуми для деякого виявилися неприступними фортецями, а Роланд з першого заходу склав усі екзамени і вступив не куди-небудь, а в саму академію.

Бо дуже любив ліс, обожнював кожен рослину і травину, вбачав у них живі творіння і ще в дитинстві ладен був постояти за все те, що жило в лісі, ніколи не підняв руки ні на пташину, ні на звірину, а навпаки, захищав їх так, як може захищати всяка фанатично настроєна людина свою заповітну мрію.

Любов до природи в нього була природною, прищепилася з самого дитинства. І прищепив її ніхто інший, як Іван Матвійович. Перший час, до того, коли став керувати лісництвом, квартирував у Роландових батьків. Сталося так, що малий Рома полюбив постояльца більше за рідного батька, якого, власне, важко було й полюбити: дуже похмурою, мовчазливою і жорстокою особою був його батько. Йому легше було шмагонути свого нащадка, аніж розкрити рота і сказати, що від нього вимагається. Любив старшій, щоб його розуміли з самого погляду: глянув батько на колодаць — біжи по воду, зиркнув на дрова — тягни їх до хати, стрільнув очима на корову — виганяй її на пасовисько.

Роланд дуже швидко засвоїв батькові химери, метався як неприкаяний, вдома був тихше води і нижче трави, зате на людях, особливо в школі — на голові ходив. Учителі скар-

жились батькові — на подив, він zostався байдужим до їхніх скарг.

— Учіть! — велів суворо і відвертався.

Усі ждали, що з Роланда виросте велике убоїще, особа далека від тих мінімальних норм, без яких уже немає нормальної людини. Цього не трапилось, і, можливо, лише завдяки Іванові Матвійовичу.

Учений-лісівник швидко захопив малого своїми книжками та розмовами, розповідями про ліс, про його таємниче і дивовижне життя. Хлопець жив і снів відтоді лісом. У школі організувався гурток юних друзів природи, і верховодити в ньому став Роланд Карпенко. Керував гуртком сам Іван Матвійович, керував на громадських засадах, але з таким захопленням, з таким азартом, що власною любов'ю до справи, якій присвятив життя, запалив до кінця і своїх вихованців. А особливо Роланда.

Весь вільний час проводив Роланд у лісі разом з Іваном Матвійовичем. Зав'язалася між ними велика дружба, яка так вплинула на малого, що став він невпізнаний в школі, навіть вдома суворий батько облишив його в спокої, вдавав, що й не помічає, а потай пишався синовію прихильністю до такої великої і благородної справи, як уміння служити лісові. Треба відзначити, що на Поліссі ще й досі, починаючи з незапам'ятних часів язичництва, особливою любов'ю люблять ліси, обожнюють їх, хоч при потребі і січуть нещадно, але нищення без нагальної потреби вважають простим гріхом.

У тому немає нічого дивного. Поліщук здавен звик вірити лісові, вважав його своїм спільником, а то й захисником, безмовним другом, який ніколи не підведе, не зрадить і не скривдить, а в допомозі стане завжди. Він і зогріє взимку, він і погодує в скрутний час, він і сховає в часи лихоліття, захистить від чужинця-ворога, буде надійним спільником у священній боротьбі. Отож старий Карпенко тільки вдоволено покректував та на диво ласкаво світив очима, коли бачив, що син попрямував у лісництво — знав, там байдиків не битиме. Іван Матвійович знайде їм, отим неслухам та лобурякам, справжню, корисну роботу. Там вони деревця садовитимуть, насіння збиратимуть, лікарські трави сушитимуть, звірят підгодовуватимуть, за лісом дивитимуться, щоб порядок там був, щоб жив ліс, був ситий і здоровий, бо тоді ситим і здоровим буде сам поліщук.

Так і став Роланд Карпенко найкращим помічником і заступником лісничого Іваненка, з його легкої руки освоїв такі таємниці лісівництва, що коли пішов опісля десятиріч-

ки на вступні екзамени до сільгоспакадемії, то відразу ж звернув увагу спеціалістів не стільки на свої знання, як на прихильність і любов до тієї справи, якій прагнув прислужитися.

Не дивно, що й закінчивши науку, впросився на роботу до Івана Матвійовича. Тут уже, правда, йому й сам лісничий посприяв, ходив до ректора, ще там до кого, просив за Карпенка. І має тепер заступника надійного, такому можна було передати до рук те, що цінував вище над усе в своєму житті, такому можна було спокійно довірити рідне діло.

Знав усі оці поталянівські ліси та угіддя Роланд як свої п'ять пальців. По лісу міг пройти і вдень і вночі із зав'язаними очима, не наштотхнутись на жоден пенечок, на жодне дерево. Знав, на якому дереві яка птаха і коли почала висиджувати пташат, в якому кварталі поселились лосі, чому веприна сім'я змінила місце прописки, якій посадці молодих дерев можуть загрожувати шкідники, де, і нехайно, слід починати розчистку — ну геть все те, що досконально знав лише Іван Матвійович, так само було відомо Роланду.

У той час, коли між батьком та донькою відбулась несподівана зустріч і драматичне свідчення, Роланд стояв на самій верхівці вишки, з усіх боків застрахований металевим пруттям, бо інакше й не можна: з такої висоти коли б зірвався та гупнув, то тріснув би, мов дозрілий жолудь. А винесло його на вишку тому, що вартовий лісник щось запримітив у лісі непевне, але не зумів самостійно в тому розібратись і зняв тривогу.

Роланд соколиним зором оглядав підвладне йому лісове королівство. Звідтіля воно було видне майже до останньої межі. Перш за все кидалась у око Таль. Мізерна міні-річка, що не пливла, а дзюрчала, вихляла з боку в бік поміж піщаних дюнок, цідила свої води через очерет та осоку, повнила ними продовгуваті ковбані, що мов товсті вузли на тоненькій шворці низались побіля нешироких гребель. Греблі копали всі кому не ліньки, не окремі звичайно любителі поритись у землі, а мається на увазі колгоспи, радгоспи, лісництва. Випесе постанову правління: слухали-постановили, щоб було своє море, щоб було де качкам хлопатись, молодичцям шмаття прати, дітям бавитись, дідам рибу вудити, худобі стійло облюбувати, городам воду вдосталь подати, одне слово, хоч у тій постанові про все це й не писалося, та все малося на увазі. Ухвалили — і пішов командою піднятий механобатальйон, загарчали екскаватори та бульдозери, затурчали автомашини, забігали прораби; тиждень-два — і гребля, як лялечка, перетяла шлях Талі, примусила її дої-

тись, зливати свої не такі вже й невичерпні запаси в руко-
творні озера. У таких шорах було їй не до хизування, мусила
тихенько прократатись від греблі до греблі, дяюрчати ледь
помітним струмочком та ще й радіти, бо ж могла й зовсім
заснути, висхнути під нещадно палючим сонцем.

Десь там ген-ген із чорної сині лісів виповзає вона то-
нюсінькою цівкою, плину її не видно зовсім, розпізнати її
можна хіба що по піщаних берегах та зеленій закущеній
заплаві, яка крутиться і викручується серед лісів та полів,
підбігає до лісництва, огортає його великою підковою та зно-
ву біжить удалину, ховається серед густих купинчатих ку-
щів та непроглядної чорносині лісів.

Ліси розляглися могутньо в обидва боки від річечки, дво-
ма велетенськими смугами прилаштувалися пообіч Талі,
лежать тихо, дихають своїм могутнім зеленим тілом, лише
подекуди недоладно ліпляться до них, схожі на різнокольо-
рові латки, безладно розкидані поля та галявини.

Вартовий лісник запримітив із вишки, що десь отам се-
ред несходимих лісів причаїлась біда, схоже, що десь там роз-
горається вогнище, і хтозна, чим воно може обернутися для
лісу в таку спекотну пору. Тож Роланд, поспішно окинувши
свої володіння чіпким і оцінюючим зором, став прискіпливо
вдивлятись у ту халепу в підозрілому місці. Поки що нічого
не побачив — ні небезпеки, ні потвердження, що там все в
порядку. Над Таллю, не дивлячись на її убогий водний
баланс, все одно густою завісою плів ранковий туман, хи-
тався і мінився, а подекуди він був досить густим, схожим
на димову завісу. Не раз і не два бачив він цей знайомий з
дитинства краєвид, був переконаний, що в їхньому госпо-
дарстві панує спокій і лад, але разом з тим, як людина до-
свідчена, не міг гарантувати й того, що, маскуючись під
туман, десь народжується небезпека, яка може легко пере-
рости з маюсінького, майже непомітного вогнища у страшну
вогневу стихію.

Подібно до того, як знаючий терапевт вистукує і вислу-
ховує людські легені, розшукуючи і боячись віднайти в них
майже непомітне місце запалення, так і Роланд вислухову-
вав зором живий організм лісу. І чим більше приглядався,
тим тривожніше ставало в нього на серці — інтуїтивно чув
його душа, що сьогодні, саме сьогодні щось небезпечно за-
чаїлося ось там в п'ятнадцятому кварталі, на межі з річкою,
саме в тому місці, де вона майже зовсім переривається, не
струмує, а тільки сльозиться по сирому сірому пісочку.

Лише на якусь мить помітив Роланд у проталині рухли-
вого туману витягнутий убік струм, дещо чорніший від при-

родних випарів, а головне, посріблений збоку, а до того ж уявився йому золотаво-червоний зблиск, який аж ніяк не скидався ні на сонячний промінь, ні на сонячний зайчик.

Тривожно зиркнув униз, шукав очима Івана Матвійовича. І не відразу його побачив. Але недаремно говорилося, що в Роланда зір соколиний. Видививсь свого патрона і кумира неподалеку від дому і відразу не повірив власним очам: лісничий обіймався з якоюсь жінкою. Можна було б і не здивуватись — лісничий мав дружину, обійматись з нею ніхто ніколи йому б не заборонив, але Роланд досконально знав, що лікарка о такій порі перебуває на своєму медпункті, це одне, а окрім того всім було відомо, що Іван Матвійович швидше дав би собі руку відсікти, аніж дозволив би прилюдно пригортати та голубити Ольгу Карпівну. «Оце тобі святий та тихий», — не те що зловтішно, а скоріш захоплено подумав Роланд і став роздивлятись — а хто ж воно за Дульцінея в Івана Матвійовича об'явилась? І оскільки мав зір соколиний, то швидко й розшолопав — та це ж оту новеньку пригортає старий Іваненко, оту сором'язливу красунечку. Розшолопав та й про все забувся заступник лісничого, прихований звір ожив у ньому, спрацював інстинкт ревнивця. Та за яким таким правом сиві діди мають крутити голови юнкам, тим самим, які навіть самим богом, коли б існував він у природі, призначались для юнаків типу Роланда Карпенка?

Механічно перебирав шаблі, поспішав донизу. Ні, не думайте, що Роланд такий уже дикий чоловік, який-небудь навіжений Отелло, не бійтесь, він не кипеться в бійку, більше того, він ні слова не скаже суперникові, навіть вигляду не подасть, що бачив його жалюгідні зальоти, просто-напросто він перешкодить старому гріховодити і тим самим порятує недосвідчену Попелюшку, а порятувавши, вчишить на землі добре, прогресивне діло.

Івану Матвійовичу та Інсі в цей час не було ніякісінького діла ні до пожежі, що десь там розгоралася, ні до дрібних та й навіть значних міжнародних конфліктів, ні до чужих очей, ні до чийось осудів. Вони були безмежно щасливі. Заучерявлена від природи голівка доні зручно лежала на батькових грудях, рученята міцно тримались батькових плечей, а їй здавалось, що не на землі стоїть розслабленими ногами, а провисає подібно космонавтові, який вийшов у безповітряний простір, легкою пір'інкою на крилі самого щастя. Іванові ж Матвійовичу зовсім інше уявлялось: три-

мав він на руках немовлятку, свою манюню донечку, свою омріяну Інеску, а вона довірливо тулилась до його грудей, зігрівала їх теплом і такою лоскітно-бентежною насолодою виповнювала його вже старіюче тіло. І від того він знову відчував себе юним і безсмертним.

Так завмерши, зловивши обома руками неповторну хвилину щастя, й стояли вони, боячись його порушити, підсвідомо розуміли обоє, що ця мить неповторна в їхньому житті, що вона зникне назавжди і ніколи не повториться, хай тільки-но буде порушена, віддана вічності.

Вічного ж нічого немає. Першим порушив мовчання батько.

— Приїхала судити мене, доню?

Інеса внутрішньо здригнулась. Але не відсахнулась, не випустила з обіймів батька. Натомість їй подумалось, що в неї дуже розумний і проникливий татусь. Адже і справді вона везла йому не доччину любов, а презирство і слова ганьби та осудження. Де ж вони поділися, на якій стежці поталіяньській розвіялись?

— Діти не мають права осуджувати батьків,— відповіла по паузі і сама себе похвалила — відповідь достойна батькового запитання — мудра і гуманна.

Тоді він відняв руки від її стану, взяв у долоні її голівку, підняв угору і пильно задивився в очі. Він і справді оцінив її слова тою оцінкою, на яку вона сподівалась.

— Я щасливий, що ти навіть без батькового піклування зростає розумницею.

Слова ці не порадували доньки, вона вловила в них потку патетичної навісності, відзначила про себе зовнішню красивість і внутрішню порожняву.

— Дітей виховують не лише батьки,— загострила розмову.

Іван Матвійович не відчув і не помітив колючки, йому і ця фраза видалась досить зрілою і розумною.

— А діти батьків судити все ж мають право, доню, і повинні судити...— мовив печально.

Інеса зняла руки з батькових плечей, відвела в сторону очі. Це що? Гра? Розрахунок на те, що донька обмежене, дурненьке дівча, яке легко розчулити фальшивою самокритикою.

Іван Матвійович відразу ж і сам збагнув, що висловив не ту думку, в усякому разі кинув не той що слід заклик і, головне кинув його не на підготовлений і скульптований ґрунт. Тому заспішив пояснити.

— Маю на увазі не суд у прямому розумінні, не сліпе осудження. Так чи інакше, а діти, тобто наступні покоління

обов'язково піддають судові всі діла батьківські, батьківську поведінку, батьківський побут і чи то їх відкидають, а чи сприймають, продовжують традиції, збагачують...

Інеса поступово відтаювала, вона збагнула, що її татусь не звичайний собі побутовець, а філософ, що має він на увазі вищу категорію поцінувань батьківської діяльності в очах дітей. Крадькома ловила батьків погляд і уважно слухала.

— Ми, старші, батьки ваші, живемо не самі по собі, не кожен для себе, живемо в суспільстві, і хоч що б робив кожен із нас, воно так чи інакше впливається в загальну справу. Одні роблять дуже багато, інші виконують норму, ще хтось прагне виконати, а є й нульовики, а то й ще гірше — такі, що поровлять пожитися за рахунок надбаного колективом...

Інеса зітхнула — дуже вже на політграмоту схоже, невже татусь не вміє говорити іншими словами? А чи, може, хитрує, відводить навмисне вбік, напускає туману в очі?..

Іван Матвійович не збирався уникати гострої розмови.

— Отож, дитино, коли судити нас, старших, усіх разом, то правда зостанеться за нами, ми робили й робимо добре діло, робимо на повну силу, і наша правда підтверджується наслідками діяльності, вона видна цілому світу. Коли ж брати кожного з нас зокрема, то тут зовсім інше діло. Одними батьками діти пишпаються, стараються їх наслідувати, а на деяких і вухом не ведуть, прикладу з них не беруть, і то добре, у нашому суспільстві дітям, коли в них недостойні батьки, є з кого взяти приклад, є на кого рівнятися.

Інеса знову вище підняла голову, збагнула, що татусь говорить про вищу правду життя і дивиться на речі дуже пильно, зазирає в глибину, судить за найвищим рахунком.

— Коли судити саме так, — вів далі Іван Матвійович, — то я, як батько, безумовно не належу до категорії тих, ким рідні діти повинні захоплюватися. Хоч і можна було б зробити посилення на об'єктивні причини, та й суб'єктивні теж, але виправдатись неможливо. Хоч як суди, а завинив я перед тобою, донечко, отож і поміркуй своїм зрілим розумом, як бути з таким батьком — простити його і вважати батьком а чи відкинути і забути про нього. Скажу тобі тільки одне — можна обрати дві міри покарання: і осудити, і виправдати, обидві вони будуть справедливі, залежно від того, як судити і якими очима на все це глянути.

Донька задумливо хилилась головою на батькові груди, а він обережно і ніжно гладив її непокірне, зачучерявлене волосся. Перебирала у своїй пам'яті все сказане, сказане

не просто — чесно і відверто, а головне, як вона в тому була переконана щиро, з урахуванням всіх глибинних причин того, що трапилось. Коли б батько став виправдовуватись, вона не повірила б у щирість його виправдань, коли б він беззастережно осудив себе, то й тоді б вона не повірила до кінця, що це так. З усього того, що побачила і знала за останні дні від матері, від Касалума, від Ольги Карпівни і, нарешті, зі слів самого батька, дійшла висновку: все було не так просто, як їй здавалося, не один татусь винен у тому, що в неї було обікраденим дитинство.

— Я не збираюсь... безсила судити а чи виправдовувати...— мовила тихо.

— Я не збираюсь виправдовуватись, доню...— прошепотів, бо щось здавило йому горло, Іван Матвійович.

— Хіба моя мама не винна ні в чому? Не винна справді? — зазирнула допитливо в очі батькові.

— Жінки, доню, завжди в усьому праві. Принаймні зі своєї точки зору.

— Ви її образили?

— Я не виправдав її падій. Не зміг... А жінки ніколи не прощають чоловікам їхньої нездольності, вони хочуть бачити їх лише героями.

Вона знову відчула в ньому незвичайну людину, вона знову пишчалася, що це її татко. І мимоволі поклала йому руку на плечі, жадібно вилловлювала в його очах розумні вогники.

— Ось тому, доню, дітям і необхідно судити батьків... Щоб самим не повторяти в житті їхніх слабостей, не множити їхньої недосконалості.

— Як я можу судити?

— Дуже просто. Не поспішаючи. Поживши в батька. Скільки зможеш. Хоч і до кінця днів його. Приглянувшись і зваживши: сходяться а чи не сходяться його слова з ділом, і тоді, зваживши все, зробиш правильний висновок — в оцьому батько правий, а в оцьому достойний осуду....

Бесідували неспіхом, тихенько, збоку глянути — то не батько з донькою вирішували свою невирішену тяжбу, а воркували закохані.

Саме так цю ідилічну сцену і розцінив Роланд і в душі дуже обурився. Обурився, бо ж бачив картину, схожу на оту, про яку співається в жартівливій пісні про вишню-черешню та старого, що стояв поруч з молодю, мов із ягодою. А головне, що його розлютило, — то це те, що не просто стояв, а ще й обнімався, і не з ким-небудь, а з тією особою, яка впала йому, Роландові, в око, збурила його думки і зру-

пила зі звичної орбіти серце. Коли б це з кимось іншим обіймався старий, то вже хай би тішився собі на здоров'я, кому до того яке діло, навіть парубки на це дивляться хоч дещо й заздричи, але закриваючи очі. Але на цей раз заплющити очей було неможливо, і Роланд шукав зачіпки, щоб порушити, а то й викрити це неподобство. І швидко знайшовся. Іван Матвійович така поважна людина, у нього така достойна жона, її так шанують у лісовому виселку, по ближніх селах, а особливо Роланд схиляється перед її мудрістю та гречністю, а тут таке видовище. Серед білого дня, при всьому чесному народі отакий конфуз. Та тут не те що він, Роланд Карпенко, тут кожний чесний громадянин зобов'язаний покласти подібному неподобству край, усією силою правди захистити честь високоповажаної Ольги Карпівни.

Не доходячи кроків з тридцять до затуманеної амурними справами парочки, Роланд навмисне голосно кашлянув, лицарському попереджаючи, що йде «на ви», але той кашель, видно, не був почутий, а чи, може, й зігнорований. І в друге кашлянув Роланд ще голосніше та ще й гукнув:
— Горить, Іване Матвійовичу!

От уже це подіяло. Іван Матвійович скинувся мов ошпарений, слово «горить» на нього діяло магічно, рефлекс умовний на нього виробився, у лісі воно завжди і всіма сприймається як передвісник коли не трагедії, то великих прикросів.

Роланд торжествував. Рвучко вислизнув із обіймів дівчиська лісничий, залишив його ні в сих, ні в тих, підбіг до заступника, допитувався, що там трапилось, де горить і як горить.

Переможно косуючи на дівчину, що, наче й нічого не сталося, і собі наблизилась до них та, вирячивши оченята, вслухалась у розмову, видно, не розуміючи суті, але помітно переймаючись їхньою тривогою, він всебічно вимальовував картину того, що бачив з вишки.

— То чому ж ви тут? Чому не сповістили пожежну?

— Сповістив...

— Чому не поїхали? Де Захарко?

— Захарко запрягає. А я маю ось-ось говорити з Києвом. Ви ж самі...

Роланд міг і не чекати того дзвінка. Поговорити міг сам Іван Матвійович. Але молодому помічникові лісничого не хотілось залишати старого дурня наодинці з цією легковажною дівцею. Хай сам лісничий скаже до місця пожежі, а з нею залишиться віч-на-віч хоч на півгодини він, Роланд

Якович, улюблєнець-внучень самого Іваненка, права рука та вірний заступник. Він уже відшукає для неї потрібні слова, зв'язє їх у такий букет, що вони зможуть достойно захистити честь високошановної Ольги Карпівни, а легко-важним шукачкам фліртів і спокусницям поважних чоловіків недвозначно і надійно вкажуть пряму дорогу, що веде геть в тихого, зразкового лісництва, де так спокійно і упевнено до цього часу трудився їхній порядний колектив.

На вулицю викотила парокінка, на передку легкої брочки незграбно сутулився кошлатий, схожий на горобця опісля вимового сезону, Захарко.

— Захаре Григоровичу, правте сюди!

— Ви їдете? — жажнулась Інєса.

— Так, доню, я скоро повернуся.

— Я з вами, татуню. Можна?

Поїхали...

І вони поїхали. Покурили лісовою дорогою, по тертому-перетертому пісочку. А Роланд стояв на дорозі і зачудовано шкріб потилицю: промашка.

Чи то велике диво, коли вісімнадцятилітня дівчина встигне і в повітряному лайнері звідати політ, і поїздом мандрувати, автобусом і тролєйбусом покористуватись і навіть на таксі прокататись. А от трапити сучасній молодій людині на брочку, запряжену парою швидконогих рисачків, та покотити швидко лісовою баюристою дорогою — оце вже диво. Таким і похвалитися можна у вишуканому товаристві: що ваші лайнери, я на конях каталась!

Саме так і почувалась Інєса, сидячи поруч з татусем на зручному сидінні фарбованої в зелєне з синіми та червоними смужками, — за смаком їздового Захара, — легкої виїзної брочки, яка в лісі була незамінною. Ніяким «Запорожцем» чи «Москвичем», навіть «Волгою» не проїдеш, а в легкій брочці певтомні рисаки пронесуть тебе немов на крилах. Тож і вдалося дівчині, що цей допотопний, випробуваний в усі попередні віки транспорт і справді не йшов у жодне порівняння з будь-яким іншим. Приємно, а головне, безпечно ким користуватись, тут тобі ні аварії, ані катастрофи можна не боятись, щоб віжки були в надійних руках, а рисаки не виходили з покори.

Безумовно, до такого б Інєса не додумалась, це вже татусь, криючи тривогу, ніби аж прислухаючись: а що там, на тій неблагополучній дільниці робиться? — встиг їй наіронізувати про їхній виїзд, але слухаючи батькову мову,

вона безпомилково здогадалась: Іван Матвійович обожнює цей спосіб пересування.

— Це в мене ще від часів війни. Тоді ми пересувались лише верхи або ходили пішки. У лісі пішачком найзручніше. А то ще ось такою бричкою. Я був у розвідниках, малий ще був, то командир мене жалів, тільки-но посилають куди далеко, не забуде, обов'язково загадає їздовим підвезти аж поки можна. Ну, й везуть, а я закопаюсь у пахуче сіно і хро-пу...

Дуже дорогі йому ці згадки про далеке, неспокійне і небезпечне дитинство, біля його очей тремтять густі зморшки, і такий він зараз схожий на Джека Лондона, такий рідний, такий чудовий, такий незвичайний. Інеса мимоволі припадає до його плеча, заглядає в очі:

— Страшно було?

Батько не встиг відповісти. Захарко натягнув цупкіше віжки, пригальмував, озирнувся.

— Страшно, коли б'ють, ох, дитино, страшно...

Іван Матвійович знав цю слабипку, що була наслідком невиліковної хвороби конюха, не заважав йому вповісти про те, що він вивідавав при нагоді і знайомим і незнайомим людям, вивідавав старанно, бо, видно, в тому трохи розряджався, урівноважувався.

— Розкажу тобі, дівчинко, як мене били... Ой же й били, падали, ой же й місили мене, на глину вимішували, можна було мною хату мастити, долівку шпаклювати, можна було мене всього в помийницю викинути...

Інеса запитально зиркнула на батька, не могла збагнути, при своєму розумі цей Захар-конюх а чи він трохи причмелений. Іван Матвійович легенько стиснув руку доньці — слухай.

— Це ж як було, люди добрі. Дитиною я був, можна сказати, ну, не так щоб і дитиною, років тринадцять, може, було, розум, звичайно, ще дитячий. А їсти хотілось! Нічого ж пічогісінько не було в домі, все пограбували, все витягли фашисти прокляті, тільки хто й не давав померти, то це ліс та річка. А чи рибку спіймаєш, а то ще грибка якого запорвеш...

Інеса слухала, а сама стежила за дорогою, що була рівною, як стріла, йшла просікою, дорогою цєю, видно окрім Захара, ніхто не їздив. Пообіч зеленіли хвойники, різного віку посадки розкошували під небом, купалися в росі, гостро пахли живицею, чебрецем і грибним духом. Подекуди соснові зарості перерізувались смугами, на яких привітно зеленіли ряди берізок, вони перемагали в змаганні з сосонками,

стрімко вистрілювали вгору, віталися з сонцем. А там, удалині, у самій глибині лісу виднілись ділянки більших і зовсім дозрілих дерев.

— То я й рибалив. Рибка вона і поживніша, і певніша — гриб виросте чи ні, а рибку можна в який завгодно час спіймати: і весною, і зимою, і літом. Аби не лінився... Куди там лінитись, коли собаку з'їв би...

Захарко і розповідати встигає, і дороги пильнує, віжки тримає міцно в руках, на коней час від часу суворо погукує.

— Одного разу прокрався до ставу, закинув вудку, довго трусився і таки ж спіймав. Ніколи за все життя ні до того, ні опісля таке не ловилось. Як поросся. Та жи-ирне. І як донести? Мо', з пуд було в ньому...

Інеса уявила, як хлопчина борюкається з рибиною, схожою чи то на акулу, чи на щуку або сома, вона раділа, що хлопчиківі поталанило.

— Тягну здобич додому. Хоч би, думаю, мама вийшла або бабуся, допомогли б, а їх не видати. А тут Рекер з поліцаями... До віку не забуду цього Рекера — комендантом був у селі, вичепурений такий, пахучий, гад, кого не стріпе, руку до кашкета прикладає, перший вітається. Але хай тільки помітить щось таке, що йому не до вподоби — у-у-у! Як зазирив у мене ту рибицу та й зблід увесь. «Вас іст дас?» — кричить. Та й наказав поліцасві рибицу відняти. Ну, а я, безумовно, все міг віддати, життя не пожалів би, але рибицу? Ми ж усі, і мама мої, бабуся стара та менша сестричка вже три дні не їли нічогісінького, уже й вода нам не шилась, а він, значить, забирати... То я так і вп'явся зубами в руку поліцасві, а коли Рекер кинувсь, то й на нього не поглядів. Якесь запаморочення на мене найшло, ніби зовсім розуму лишився.

Дорога вивела до лісової шкільки — Інеса ніколи її не бачила, але відразу ж здогадалась — тут вирощують саджанці для майбутнього лісу. Рівними смужками тяглися вдаль зелені, схожі на посіви озимки саджанці сосни, берези, ще якихось дерев. Помітила — так і спалахнули, затеплились радістю очі в батька, він аж на поги став, намагався заглянути вдаль, туди, де жінки порались, видно, щось робили там на посадці.

— Поцягли мене на шворці, як паршиве щеня, до комендатури. Та й били ж там. Ой, як били! І чим тільки не пробували: гумовою палицею, шомполом, ручкою пістоля, кілком, носачами, кулаками. Та по всьому ж били: і по руках, і по ногах, у живіт і в ребра товкли, а найбільше — по го-

лові. Аж поки світ мені помутівся і погас. Може, й непри-
томного били, а тільки очима вже вдома першою матір по-
бачив, кажуть, що й не впізнав відразу, а то після такої
молотьби впізнаєш...

Дівчині мороз сипнув по спині, слухала ту розповідь і
вірила в неї, і не вірила, хтозна, може, й справді цей чоло-
вік причмелений, може, говорить, що в голову забреде, бо
хіба ж таке можливе, хіба ж могли дорослі люди за якусь
рибину отак збиткуватись над дитиною?

— З того часу ото й сталося у мене щось непевне з го-
ловою. Так ніби як коли то й нічого, а коли як поведе, як
поведе... А вони, Іване Матвійовичу, ще й кепкують. Про
козу та молоко... Чи холодне, чи тепле. Я їм — тепле, а во-
ни — холодне. А воно ж таки тепле, я його щоденно п'ю,
жінка дає, то кому краще знати?

Іван Матвійович заспокоював їздового, радив не зважа-
ти на жартунів, адже їх у світі багато, а наш, мовляв, лісо-
вий чоловік без того не може, щоб не пожартувати, тож і
самому слід віджартуватись.

— Я їх посилаю куди слід, — згоджується Захар. — А во-
ни не йдуть, думають, що то в жарт.

— Ну, ось же — вони жартують, ти — жартуєш, головне
не звертати на те уваги...

— А ви їм накажіть, вони вас послухають...

— Обов'язково накажу!

Захар задоволено схлипнув, енергійно смикнув віжки,
пустив коней. А невдовзі об'явив:

— Ось уже й п'ятнадцятий квартал, Іване Матвійовичу,
глядіть, щоб не проїхати...

Невдовзі вони зупинилися на місці, де могла зародитись
пожежа. Ще здалеку запахло в ранковому повітрі димом,
а там і димок завиднівся над густою посадкою. Іван Ма-
твійович стривожився, мало не сплигнув з брички та не по-
біг поперед неї. Дружні рисачки в одну мить винесли їх до
заплати сонної Талі, і тут розкрилась картина, яка відразу
ж усіх заспокоїла. На межі двох кварталів, на місці, при-
значеному для вогнищ, якщо в когось виникла б потреба
їх палити, скавав вогник, над ним висів закиптюжений ка-
занок, а навколо сиділо з п'ятеро підлітків-школярів і тер-
п'ляче ждали, коли впріє дорожній свіданок.

Відірвались од своїх зелених рюкзачків, схопились на
цибаті ноженята, стиснули кулачки — були б в руках автома-
ти, так і полоснули б нежданих нападників.

— Що тут робите, мандрівники? — лагідно і разом з
тим суворо запитав Іван Матвійович.

Мандрівники відразу збагнули, з ким мають справу, заспішили пояснювати:

— Так ми обкопалися...

— У визначеному місці...

— Ми в курсі... обережно.

Іван Матвійович і сам бачив — хлоп'ята дотримали всіх вимог протипожежної безпеки. Але, видно, серцем ще не відпалав.

— Що обережно, то молодці. Але чому без старших блукате по лісу?

— Так ми ж розвідники...

— По слідах ідемо... партизанських...

— Тут десь Ковпак проходив...

— Напі стоять табором у глибині лісів, а ми — по азимуту. Розвідники ми із вагону юних слідопитів.

— Керівник наш там, з ними...

В Івана Матвійовича затеплились очі. Видно, пригадав: в отакому віці сам ходив цими лісами, без азимутів, без нагляду старших і без права на те, щоб палити вогнища і навіть голосно кашлянути.

— Коли розвідники та коли по азимуту, то тоді все в порядку. Ваш брат до нас заходить часто, дисциплінка у вас на рівні. Диму тільки напустили зайвого, скоро пожежники прилетять...

— Так мошва ж...

— Комарики тнуть...

— Комарі та мошва своє діло знають.

Почувши про пожежників, хлоп'ята заспішили знімати з таганка недокипілу партизанську кашу, в ту ж мить знайшлося в них і брезентове відро з водою, негайно залили вогнище. Іван Матвійович мовчки спостерігав за їхніми діями і в душі посміхався — голуб'ятка мої, любі мої хлопчики, яке то маєте щастя отак гратися, шукати та дивлятися наших слідів, тих самих, які вже давно стер неблаганний час не лише на стежках-дорогах, а і в пам'яті багатьох безпам'ятних людей.

— Смачного вам сніданку, хлопці, і успішних пошуків. Будьте обережні, це ліс...

— О, ми в курсі... Не вперше... знаємо.

По той бік Талі проліг широкий грейдер, інколи по ньому пробігають машини, тягнуть за собою довгі кометоподібні хвости пилюки. Іван Матвійович першим закримітив рудий ляскачий хвіст, що кублився за червоною, як жар, машиною.

Лісничий неквапом вийшов на берег Талі. Задивився на живе мерехтіння течії, у цьому місці води в річечці було

значно більше, ніж біля лісництва, бо трохи нижче розлився неширокий став побіля греблі, тож Таль виглядала такою, як їй належало бути в природному стані. Помітив: від берега до берега блискавично переметнулось щученя, досить-таки чимале, таке вже могло б порадувати юних рибалок, коли б зачепилося на гачок.

Машина зупинилась навпроти, хвіст, що тягнувся за нею, враз огорнув її густою завісою, із неї виколихувались, поблискуючи металевими касками, пожежники.

— Що там? — гукали.

— Все в порядку, тривога помилкова...

Трохи помовчали, видимо, відразу не могли вирішити: до кращого це чи до гіршого. Потім також для годиться критикнули:

— Хай там очима дивляться ваші спостерігачі...

— Не близький світ гнати машину...

Іван Матвійович не відповів на докір. Знав: мовилось для годиться. Пожежникам значно легше прогулятись, поспішаючи на помилковий виклик, ніж вести бій із грізною стихією.

Сонце йшло та йшло вгору, гуляло чистим, схожим на голубий кришталевий купол обсерваторії небом, віталось з усім живим і всім непорушним, живило теплом і ніжністю кожен билинку в лісі, кожне деревце і всякого звіра.

Ліс могутньо підіймав від землі до неба зелені груди, дихав і сміявся, співав могутнім голосом щастя, дзвенів пташиним хоралом на честь ясного ранку і всемогутнього сонця. Інесі все це відразу ж передалось, вона теж сміялася і раділа щиро, відчувалась щасливою, бо вперше спізнала цю незвідану в житті красу, любивалася і не могла налюбуватись усім, що її оточувало, принохувалася до лісових пахощів і не могла ними насититись, прислухалася до лісового трепету, зумління комах і пташиного співу і не могла ним наслухатись. Яке ж воно все тут прекрасне, якими фарбами мальовані оці скромні, але такі виразні і такі неповторні квіти, які пахощі розливає на всю околицю молоденька сосонка, як ніжно біліють берізки, а як без вітру перелякано тріпоче-міниться осиковий бір у видолинку.

Батько весь час то нахиляється і ловить щось у жменю, то доторкується пальцями до стовбурів дерев, то зриває листочок а чи голку соснову і пильно до неї приглядається, показує все те Інесі, розповідає їй про речі незвичайні, ніби пісню співає величну на честь життя, на честь краси, на честь усього того, що їх оточує.

Вони повертали до лісництва пішки. Захар їхав десь поблизу, чути було, як стукотіли колеса на вибоїнах, як пирхали колі, як час від часу він до них озивався, мов до людей, певно, вважаючи, що вони його добре розуміють, а втім хтосна, може, вони його й розуміли?

Дивний чоловік цей Захар. Розповідав про такі страшні речі, і не схоже, що вигадував, хоч і казав хтось, здається, той же Касалум, що тепер, коли важка війна зосталась далеко позаду, навіть тим, хто не лише не нюхав пороху, а й близько її не бачив, хочеться будь-що похвалитися та ще й похизуватись, якщо не своїм героїзмом, то хоч причетністю до неї. Захар розповідав про таке, чим особливо не похвалишся, героїзму свого не продемонструєш.

І вона порушує мовчанку.

— Татуню, а цього... Захара справді так били?

Іван Матвійович якось дивно, недовірливо а чи запитально зиркнув на доньку.

— Хіба рибина була причиною...

— Твоє щастя, доню, що ти не знаєш, що таке фашизм. Рибина для них стала завойованою власністю. Кожну биллику на землі, кожне деревце в лісі вони вважали своєю власністю, і боронь боже комусь його взяти, навіть подумати про те. А бити могли не лише за рибину — просто так били. За те, що не поклонився пизько, що глянув косо, що з дороги не зійшов вчасно.

— Його могли й зовсім забити?

— Його тільки на все життя скалічили. Інших закатували на смерть. Захарові, кажуть, пощастило. А хтосна. Людиною став він неповноцінною, дурником...

— Це жахливо. Так йому не пощастило...

— За часів окупації всім не пощастило. Лише ті, хто зрадив справі, на перший погляд були в безпеці. Але й для них закінчилось все трагедією. Фашизм наробив страшного лиха людству. Та хіба тільки людям?

Іван Матвійович кинув погляд на все те, що його оточувало, повів рукою.

— Думаєш, цей ліс не постраждав? Ге, доню, бачила б ти його в ті часи, пройшлась би цією стежкою. У тебе серце б кипіло від сліз та жалю. Сплюндрований він був, ограблений, покалічений. Лець приповзли на нашу землю, так і кинулись ліси нищити. Рубали без оглядки все, що під руку трапляло, тягли до залізниць, пхали у вагони, відправляли до свого ненаситного дому. Он там біля лісництва, може, помітила дуби? Їм по триста з гаком, вони — історія наша, минуле народу і завтрашнє. Бо ж саме тільки в силу вві-

йшли, їм ще жити й жити. Вони на нашій землі українській одні здатні змагатися з реліктовими, з секвойями, баобабамі, вони — унікальні витвори природи. І на них окупанти без роздумів накиннулись. Я в той час тут не бував, а старі люди, очевидці, й досі розповідають, як вмیرали ті дуби. Не піддавались ні гострій сокирі, ні зубастій пилі, опирались, стогнали, шуміли на безвітрі своїм побронзовілим листям і плакали людськими сльозами...

Очі в Інеси мимоволі округлились, вона слухала з побожністю, як кажуть, відкривши рота, її захопила не стільки трагічна доля дубового гаю, як сама батькова оповідь, його мова, її глибоко затаєний біль, що чувся в кожному слові, все більше і більше вона проймалася батьковим настроєм, не помітила того, що цілком поділяла його життєві позиції, приростала до нього серцем.

— Згодом урвалася окупантам вудка. Господарями в лісі стали партизани, не дозволили ліс нищити. Я тобі скажу, доню, що про партизанів у нас багато і написано, і сказано, пораховано і скільки ешелонів вони під укіс скинули, і автомашин спалили, і літаків зсадили з неба, не кажучи вже про зайд-чужинців. За це партизанам слава довічна. На жаль, про одне замовчано або ж не зважено. Я особисто в кожному лісі або на узлісі пам'ятники або хоч пам'ятні знаки їм поставив би за захист рідної природи, за врятування наших лісів. Коли б не було такого могутнього партизанського руху, то за роки страшної руйни вони до останньої цурки знесли б усе зелене на нашій землі, не моргнувши оком, перетворили б її на Сахару. Рубали й пиляли все підряд, а де не могли зрубати — навмисне палили. З одного боку прагли все, що придатне для діла, у Німеччину вивезти, а з другого — в пустелю хотіли перетворити Полісся, щоб ніде було патріотам збиратися, щоб не було умов для партизанської боротьби.

Несподівано вийшли до лісової шкільки. Серед лісових трав, завітчаних щедро скупим багатоцвіттям, пролягли рівні борозни, а в них під трав'яним захистом зеленіли мініатюрні сосонки, несміливо виглядали березові листочки.

— А це майбутні ліси, доню!

Ніжно тримав у руках Іван Матвійович мініатюрне деревце, пильно оглядав з усіх боків, повчав доньку.

— Зверни увагу — яка в нього ніжна, схожа на черв'ячок ніжка. А знала б ти, скільки в ній сили, який життєвий потенціал закладений. Покажу тобі сьогодні чи завтра нашу гордість, ділянку дозрілої корабельної сосни. Яка то краса.

Зайдеш в лісові хащі, а тобі здається, що трапив у величний храм, створений умілими руками казкових велетів. Дерево до дерева, та всі струнки та високі, та всі золотокорі та веселі, і хай тобі якою завгодно буде надворі пора року, а вони свічками світяться, серце веселять. І в сопячну погоду, і в похмуру, в дощ, і в негоду, зимою і літом. Випаде сніг, в білу одежу закутається ліс, внизу біло, в небі зелено, а поміж небом і землею золота стріла тремтить, загорожа невидана із сотен і тисяч золотих стовбурів, розставлених стереоскопічно, і в ряд, і одне за другим. Дивишся — і надивитись не в силі, ковтаєш солоні сльози в душі — та хіба ж така краса повинна під сокирою полягти? Подібно до того, як Парфенон та Олімпія в Греції, як Василь Блаженний у Москві, а Софія в Києві, вони мусять одвічно стояти на землі, людські серця радувати, розніжувати їх, робити людей добрими, справедливими і чесними.

Інеса кохалася в поезії. Навіть посередні віршики, яких таки щедро напхано в шкільні читанки, до сліз хвилювали її, будили в серці щось ніжне, незвідане і трепетне. У старших класах стала перебірливішою, не кожна заримована картина викликала в неї благословенний трепет. Батькову ж розповідь про сосновий бір сприймала як поезію вищого гагунку. Уявила собі яскраво, побачила ту корабельну зграю сосон, навіть зуміла порівняти її з отими безсмертними втворами рук людських, які називав батько.

— Нічого немає на землі вічного. Тож як треба оберігати прекрасне. Нависла загроза над Венецією. Пізанська башта може обвалитись. І не лише італійці — всі чесні люди тим стривожені і шукають засобів, прагнуть зберегти те, що повинно бути збереженим. А масиви корабельної сосни ми змушені вирубувати. І цілком свідомо...

Аж болем проймалося серце в дівчини. То ж чому? Адже фашистів давно розгромили, то вони, здатні на все зле, могли так по-варварському нищити красу, а яка біда примушує робити те нас?

Батько ніби відчув те завихрення доньчиних думок і сумнівів.

— Трапилось так, що й нам довелось опісля війни чимало рубати лісів, навіть тих, які не підлягали рубці. Треба було відбудовуватись, дати людям і притулок, і тепло. Свідомо на те йшли. Але розумно. Ділянок корабельної сосни нічия рука не торкнулась. І не посміла б торкнутись, коли б не час. Надходить їхня пора. Коли ліс дозріває, його мусимо зняти з ділянки. Інакше перезріє. І загине. Безкорисно: ні йому користі з того, ні людям...

З побожністю оглядала навколишні ліси Інеса. Тільки тепер помітила: ліс не одноманітний. Ось тут — шкілька лісова. Тільки-но зароджується лісова стихія. Ось там збоку — молоденький сосняк. Ще далі — вже піднявся вгору, вирівнюється, націлюється в саме небо, претендує на корабельну стрункість.

— Ось ми й плакаємо, доню, отут майбутні наші багатства. У моїх руках тендітна та ніжна бадилінка, а подумай тільки: у моїх руках велет! Десятки кубів золотої деревини, найдревнішого, найвипробуванішого і найулюбленішого всіма народами будівельного матеріалу.

— Як все просто,— здивувалась Інеса.

Іван Матвійович посміхнувся. Увіткнув у землю соснятко, вдарив рукою об руку, струсив пісок.

— Складна простота. Ціле виробництво. Уяви собі, доню, скільки у лісівників клопотів та праці відбере кожна отака сосонка до часу, поки стане корабельною. Тільки подумати: висіваємо зернину. До того її треба видобути з шишки, та ще й не з усякої. Висіявши — ждемо сходів. Проплюємо і оберігаємо від різних шкідників та хвороб. Навіть красень-лось а чи вепр та й будь-яка звірина — ворог молодих посадок. Ось тут, у шкільці, трудиться ціла бригада досвідчених лісівників. Згодом саджанці треба висадити в ґрунт, щорічно обліснюємо десятки, а то й сотні гектарів кинутих та звільнених з-під старого лісу земель. Висадимо та й починаємо ждати. А ждати доводиться, дитино, довго, ой як довго. Роками, десятиліттями. Нашому корабельному гаю, понад сто років. У другій половині минулого століття його саджали. Жодної людини не залишилося з тих, хто дав йому життя. Вмерли всі. А сосни тягнуться в небо, живуть... А скільки людських рук їх виколисувало, пестило, пиячило. І від шкідника та хвороб треба було оберегти лісову посадку, і від звіра, який прагне стягти поживну вершину з деревця, і вчасно, та й не один раз, прочистити ділянку, вибракувати слабі та хворі дерева, а це значить оглянуть і вислухати, подібно до того, як вислуховує лікар своїх пацієнтів, кожне дерево у несходимому лісі...

Охоче й натхненно оповідав батько доньці про те, чим жив щоденно, що було смыслом усього буття його земного. І не без потаємної думки це робив, прагнулось йому захопити доньку справою свого життя, пробудити в її свідомості всесильну любов до лісу, яку, як був того певний, передав же він їй у таємничих генах, в силу яких твердо вірив, як вірить кожний знаючий і запеклий природознавець. І він свого досягав. Хоч і не в тому, на що сподівався. Інеса і

без його старання природу любила, мліла перед її позбагненними тасмницями і красою, так що пробуджувати в ній те, що їй справді було закладене таки ж самою природою, не було потреби. А ось іншим Іван Матвійович, сам того не запідозрюючи, трапив у саму душу. Батьків діти пізнають у першу чергу з того, що вони роблять, а не що кажуть. Учені-педагоги доводять: найстрашніше у вихованні є те, коли вихователь, а це в першу чергу батько чи мати, на словах одні, а на ділі інші. Тоді вони обов'язково з ніжної і податливої душі виплекають моральний покруч, людину з подвійним дном, з страшним характером і дикими переконаннями.

Інеса відкрила для себе батька — людину, творця, конкретну особистість. Слухаючи його мову, вдивляючись у наслідки його трудів, вона бачила: у неї справжній, достойний поваги татусь. І хай хоч що там у минулому трапилось між ним і мамою, у неї немає підстав судити його суворо. І вона саме в той час, коли батько старанно розповідав про один із безлічі виробничих лісівницьких процесів, ніби невпопад запитала:

— Татуню, а у вас з мамою була справжня любов?

Іван Матвійович з подивом глянув у доньчині загострено-допитливі очі, витримав її погляд і зів'яло відповів:

— Була...

— І хто ж випен, що вона погасла?

— Обставини, — не задумуючись, відповів він. — Видно, перед наукою майбутнього ще багато розкриється тасмниць про спорідненість і сумісність людських характерів і душ. Тільки у космічний вік цьому почали вділяти увагу. Ніби й не існувало проблеми, а вона дамокловим мечем вічно висіла над людьми, над більшістю сімей. Несумісність... Життя довело, що я не виправдав надій твоєї мами. Значить, я й випен... І радий, що вона знайшла щастя... в іншому союзі.

«Знайшла...» — подумала Інеса. Винувато опустила очі, боячись, що батько прочитає її думки. «Ой яка вона щаслива зі своїм Іосифом...»

Час пролетів непомітно, Інесі здалося, що вони щойно розпочали цю незвичайну екскурсію, а тут наступила і обідня пора. Так, справді, мандри по лісу їй здалися екскурсією, уперше в житті бачила і відкривала для себе неймовірні речі, такі, які відкриваються лише у музеях та заповідниках.

Усе своє господарство розкрив перед донькою щасливий

батько. Показати його за один раз неможливо, а розкрити суть і значення можна. Інеса навіть не запідозрювала, що ліси ростуть не так собі просто, що їх доводиться плекати великому колективі людей, учених, знавців, механізаторів, спеціалістів, цілій армії робочого класу, який трудиться в лісовому господарстві так само, як трудяться люди на будь-якому іншому підприємстві.

Здається, не знала як слід до цього часу вона й того, що дає людям ліс. Це він, наш прекрасний і щедрий ліс, порятував людей в час жахливої війни і опісля страшної розрухи. Він і житло дав людині, і зігрів її своїм теплом, акумульованим за довгі роки росту, він і годував мільйони пограбованих зайдами, він опорядкував їхні житла.

У час війни ліс постраждав, зазнав важких утрат подібно до людей. Ще й досі сотні тисяч працівників лісу не встигли відновити довоєнного балансу. За всю історію людства не було такого безсистемного і хижацького нищення живої природи, як у війну. Протягом усіх післявоєнних десятиліть насаджуються ліси. Вони ростуть, зеленіють, радують людське око, але вони ще в майбутньому, ще принесуть свої плоди хіба десь під кінець століття, зрілих же, як кажуть, продуктивних масивів зосталося обмаль, в усякому разі доводиться думати й думати, перш ніж з пилюкою та сокирою вступити в ліс.

Так, пам'ятник би лісові поставити, великий пам'ятник. Працівникам лісової промисловості присвячено ціле свято — День працівника лісу, то добре, заслужено і достойно, але лісові, нашому зеленому другові — пам'ятник би щонайпрекрасніший...

Інеса цілком була згодна з батьком, і коли б те все від неї залежало, воно здійснилось би вже сьогодні. Розрахунок батька, який прагнув захопити доньку своєю улюбленою справою, виправдався, він таки досяг мети: дівчина відчула себе в зелених, гомінких лісових нетрях міфічною Мавкою, тільки тепер до кінця збагнула ідею і замисел поетеси, творця «Лісової пісні». Просто дивувалась, як це трапилось, що вона все своє життя прожила серед кам'яних стін міста, лише разів кілька побувала в піонерському таборі за містом, у зеленій зоні, яка лише на словах була зеленою, бо якщо там ще сяк-так зеленіли анемічні крони дерев, то знизу, на землі, яка pestила їх і годувала, не росло жодної травини, невтомні ноги витогували тут все, навіть клумби, на яких весною хтось же таки висаджував квіти. Непривабливим і убогим видався Інесі ліс, не вартим захоплення, не те що поклоніння.

Справжній, не рушений цивілізацією праліс розлягався пообіч меланхолійно-скромної Талі, саме тут він вихокував, множив свої багатства, саме тут оберігалась недоторканою краса, та сама, яку заповіла лісові матінка-природа у віках незапам'ятних. І вона готова була мандрувати по лісах та перелісках весь день, її не діймало ні палюче червнєве сонце, не спиняла навіть настирлива мошкара, яка вдень все ж була лагіднішою, видно, опісля вечорових та ранкових оргій спочивала, почувалося їй тут легко і святково.

Коли ж опустилися з татусем у видолинок і в тіні негустих сосон, дубів та беріз відшукали першого бурякового красеня-гриба, а поруч з ним Інеса винишпорила ще й його менших братиків та сестричок, то її захопленню і радості не було меж. Швидко вони набрали їх чимало, видно, й ще могли б збирати, але Іван Матвійович зиркнув на годинник і нагадав:

— Обідня пора, дочко, час і додому.

Інеса повернулася з неба на землю і дещо зів'яла. Згадала про батьків дім. Не її мама тут господиня, хоч господарює і тут Ольга, але не Павлівна. Помітно принишкла і покірно пішла за батьком.

Невдовзі очам явилась заплава Талі, їх привітали шапки велетів-дубів та ледь помітна у граї сонячних променів ніби іграшкова знайома вишка. На її вершині знову застиг невиразною тіпню спостерігач. Може, то оцей... Роланд. «Дивне ім'я в хлопця,— подумалось Інесі,— а втім, хіба в неї самої не таке ж саме?»

Перед очима завертівся чорнобровий атлет, сьогодні він уже двічі трапляв на очі, трапляв випадково, але на подив запам'ятався. Це, папевно, тому, що більше одполітків її тут не видно. Але хай він не дуже... Нічого так нахабно лізти перед очі та турбувати уяву, користуючись тим, що один тут такий... Подібних до нього Болконських з їхніми адресками вона вже бачила...

Думкою перекипулась на інше. Ольга Карпівна — дружина її татуса. Приємна жінка в такій малоприємній ролі. Було б значно краще, коли б у цій просторій лісовій оселі хазяйнувала її мама. Тоді й Інеса не сьогодні вперше довідалась би, що таке ліс не взагалі, а в усій своїй складній і невичерпній суті.

Схоже, що мама добровільно не захотіла жити тут, запрагла мешкати у великому місті. Видно, ніхто інший, а саме ліс розлучив їх — тата і маму. Тато не зміг жити без лісу, а мама без міста. Тож і знайшла Іосифа Касалума. Не вірилось Інесі, щоб татусь міг нечемно повестися з мамою,

він па те нездатний, він дуже культурна і вихована людина. Але й маму теж треба зрозуміти. Вона не змогла жити в лісовій глушині. Це вже як кому — Інеса жила б, а мама не змогла. Подумала так і почервоніла: звідкіля це в неї таке переконання — вона жила б у лісі...

Холодним вихором крутились у голові думки, чіплялись одна за іншу, неясні якісь, наївні, нічого їй не пояснювали, нічого не стверджували і не заперечували, як це буває завжди з людиною, коли в її уяві щось усталене остаточно розвалилося, а нове, таке, у що можна повірити до кінця, ще не склалося.

І не склалося це нове, певно, тому, що Інесу неабияк турбувала наступна стріча з Ольгою Карпівною. Допоки ця жінка не заїдозрювала, ким насправді є Інеса, вона була підкреслено чемною, турботливою і доброю. Але як то поведеться, коли визнає, що до їхнього дому прибула законна претендентка на увагу Івана Матвійовича.

Лісове містечко видалося їй вже рідним домом, зустріло привітно, розкрило всю свою привабу. Все нові і нові деталі відкривались її зору, залежно від того, з якого боку вона його бачила. Тільки тепер помітила на околиці містечка одиноке дерево. То була стара-старезна сосна зі стятим верхом. Чи то снаряд у час війни її скосив, а чи грим спалив вершину, а може, старість почала підбиратись до неї не знизу, а зверху. Та не сама по собі сосна привернула увагу дівчини, а лелечине гніздо на її маківці. Видно, що роками мешкали тут лелеки, бо гніздо було величезним, почорнілим знизу і чорно-білим від пташиного пуху та посліду зверху. У сусідстві з лелечиною сім'єю таборилися ще й десятки горобиних, стояв тут о цій обідній порі такий горобиний лемент, що навіть лелечиною клетоту не можна було почути, птаство вилося і тріпотілось у повітрі, цвірінчало і попискувало, жило своїм одвічним пташиним життям.

Інеса задивилася на ту лісову ідилію, на якийсь час забула про наступну зустріч з Ольгою Карпівною. Згадала, вже коли підійшли до нових, ще не фарбованих воріт, що так пахли сосною живицею. Молила долю, щоб Ольги Карпівни не було вдома, відчувала, що морально вона ще не готова до важкої розмови.

Ольга Карпівна була вдома. Йшла їм навстріч стежкою, світила добрими очима, а уста були затиснені суворо, для годиться дорікнула Іванові Матвійовичу, що заповзвся морити голодом дівчину. Інеса дивилась на неї допитливо і думала собі: що то ти скажеш, жінко добра, коли довідаєшся, хто є ця мила твоєму серцю дівчина?

Ані Іван Матвійович, ані Інеса навіть припустити собі не могли, що Ольга Карпівна вже знала, хто така їхня гостя. Опісля зустрічі на містку в її серце лише закралась підозра, а вже по дорозі, коли передумала та виважила всі деталі знайомства і розмови з дівчиною, прийшла до висновку, що поява цієї дівчини дуже і дуже загадкова і є зовсім не випадковою. А тут ще й Роланд, який стрівся оце щойно, коли вертала з села на обід, якимсь загадково привітав з поповненням у сім'ї. Він, мабуть, гадав, що Ольга Карпівна обізнана з усім, а коли збагнув, що вона нічого не знає, бо не вуміла ж таки приховати подиву, тоді майстерно зім'яв розмову, звів на жарт, сказав, що бачив, ніби в їхньому господарстві з'явилась гарненька кицька.

Ольга Карпівна була жінкою проникливою, зв'язавши все до купи, упевнилась: до Івана Матвійовича прибула рідна донька. Зраділа і злякалася водночас: а з якою то метою дівчина прибула? З добрими намірами, радість йому привезла а чи, може, самі прикрощі, а то й нещастя?

Внутрішньо тривожачись і переживаючи, чекала повернення чоловіка та падчерки. Тож хоч посміхалась приязно, а сама ловила вираз їхніх очей, прагнула вичитати на обличчях їхній душевний стан. Відлягло від серця — Іван Матвійович виглядав святково піднесеним, йшов, обіймаючись із щастям, пастрій чоловіків вона розпізнавала з першого погляду. Дівчина теж намагалась зберігати спокій, але від Ольги Карпівни не сховалось — внутрішньо була насторожена, побоювалась паступної розмови.

— Ольго Карпівно, а скажіть, будь ласка, медпрацівники в літературі знаються? Про апокрифи вам що-небудь відомо? А-а, на лекціях з гістології проходили... Ну, що ж, то діло. Апокриф про Олексійка — божого чоловіка вам відомий?

Ольга Карпівна, безумовно, знала притчу про блудного сина, вона відразу ж збагнула, куди хилить чоловік, але відказала:

— Побійся бога, чоловіче, ще не вистачало, щоб лікаратеїст та цікавився якимись там божими людьми та апокрифами, не до тих, Іване Матвійовичу, в нашу космічну еру.

Зайшли до хати. Обід, по-святковому вишуканий, парував уже на столі. Іван Матвійович провів Інесу до кухні руки мити, а сам просвіщав дружину:

— Так отой саме Олексій — божий чоловік, та був дуже допитливим у батька, не задовольнявся тим, що той йому розповідав та чому вчив, подався у світ білий шукати пригод і таки ж їх зустрів немало за своє життя благочестиве.

Немічним і важко хворим трапив на батьківський двір, батьки розбагатіли, а він жебрак, не впізнали його вдома, але притулок дали блаженному, в них він і поселився десь на господарчому дворі біля худоби. Узнали правду батьки лише тоді, як Олексійко — чоловік божий, преставився опісля всіх земних мук. О, яка історія: святим став Олексійко, переживши всілякі муки. А батьки його були поганьбовані та осуджені на гірке каяття, чула, жінко?

— Так, а ми ж тут з тобою до чого, чоловіче божий? — посміхнулась Ольга Карпівна, яка вже давно збагнула, до чого цей апокриф.

— А до того, що могли вподобитись Олексійковим батькам!

— Не збагну, до чого ведеш, Іване Матвійовичу...

— Невже? Хіба не впізнала напої гостоньки? Ану ж приглянься пильніше!

Інеса так і загоріла вся, але очей не відвела од лиця Ольги Карпівни. Помітила: не дуже й здивувалась жінка. Ждала — а який же вираз з'явиться після подиву: гнів, обурення, відчай, радість?

— Здогадуюсь, — трохи несприродно, глухувато мовила лікарка. — А може, помиляюсь... Ви — Інеса? — ступила крок до дівчини.

— Інеса...

Подив де й дівся, щира радість засвітилась в сірих добрих очах жінки, непідробна радість, її неможливо було сплутати ні з чим іншим.

— Я рада тобі, дитино. Ти мені така ж люба, як і твоєму батькові...

Інесі не зовсім сподобалась ця тирада, видалась їй заздалегідь підготованою. Це й справді було близьким до істини: Ольга Карпівна справді заздалегідь підбирала відповідні слова, тільки не могла їх знайти. Ці — вилились якось самі по собі, без підготовки... Вже сказавши, збагнула, що наговорила зайвого, а зайвина ніколи не йде на користь, але що мала робити? Напевне ж, ніхто їй не повірив би, хоч би вона й правду мовила, бо ж навряд чи буває таке, щоб у подібній ситуації людина й справді була така вже й рада тому, що звалюється на неї, як сніг на голову. І взагалі, коли б була не підготовлена до цієї розмови, то ще невідомо чи знайшла б яке слово для дівчини, подібна ситуація хоч кого сконфузила б. Не по собі стало Ользі Карпівні, коли здогадалась про істину, але вона швидко і переломила себе, і змінила свій настрій. Іванова дитина — це і її дитина. Коли б тільки все склалося по-доброму, хай би тільки

дитина виявилась щирою та ласкавою. А коли помітила, як розквітла щастям Інеса, побачивши її привітну посмішку, то й зовсім прихилилась до неї серцем, відчула, що й вона нарешті матиме дитину, ту саму, якої чекала так довго і вже ніколи не сподівалася мати.

— Спасибі, подруго моя, за твої ласкаві слова, — розчулено мовив Іван Матвійович, — інших від тебе я не чекав... — І сльози забриніли на очах у Інесиного батька.

Інеса ще не знала, як їй бути, як поведеться. Хотілося вірити, що все це — і слова, і сльози — від щирого серця, і разом з тим підступний біс недовір'я гриз серце — а може, це бездоганна гра? Роблено посмічалася, вдавала з себе щасливу, а кинутись в обійми Ольги Карпівни не сміла, знала: все в житті вимагає перевірки, все істинне і прекрасне, так само, як і фальшиве та скритне, розкривається єдиним вивіренним і точним лакмусовим папірцем — все-скляним часом.

Зосталась у домі Інеса одна. Зі своїми сумнівами та думками. Їхала з одним наміром — побачити батька, сміливо кинути йому в очі все, що думала про нього, що вважала за потрібне сказати. Задалегідь торжествувала свою моральну перемогу над ним, а трапилось непередбачене — сама виявилася переможеною, неждано-негадано трапила в сильце а чи то справжньої, а чи робленої людської доброти.

Опісля обіду, який прямо-таки не дуже смакував Інесі, бо їла щось тільки тому, щоб не образити Ольги Карпівни, яка гостинно підсовувала їй крапці шматочки, та щоб не викликати тривоги в батька, який так ревно слідкував за кожним її рухом і не зводив з неї люблячих очей. Сумніватися про те, що він прийняв і любив великою батьківською любов'ю до цього незнайому йому доню, не доводилось, сумнівалась в одному — чому ж тоді раніше, в той час, коли ця любов була такою необхідною для неї, він одкинувся від дитини. Саме це питання її найбільше непокоїло, вона прагнула в тому розібратись всебічно і безсторонньо і тільки тому, що похитнулась її віра в правдивість слів матері.

По обіді Ольга Карпівна заспішила до своїх пацієнтів, хтось там мав родити, а хтось чекав відвідин вдома, справа відома, лікареві не випадає вільної хвилини, хворі турбують і вдень і вночі. Батько теж схопив портфеля, кинув у нього якій папери, сказав, що поспішає на засідання бюро райкому партії. Інеса спробувала набиватись йому в супутники, їй так хотілося весь час бути з ним поруч, аж ніби

боялась зостатись одна, але він рішуче відмовив доньці. По-перше, їй треба відпочити, по-друге, оговтатись у батьківському домі, побути якийсь час на самоті, а по-третє, він не знав, скільки буде засідати, може, й до темної ночі, отож їй в незнайомому містечку буде одній не по собі. Обіцяв, що ближчим часом навмисне повезе її туди та покаже свій славний районний центр, а там і Києва дістануться, бо Інесі необхідно буде якнайкраще ознайомитися з його пам'ятниками та музеями, площами та вулицями, театрами... Мусила з тим згодитись і підкоритись батьківській волі.

Несміливо, як це завжди буває, коли людина зостається одна в чужому домі, уважно розглядала все, що привертало її увагу. Цікавим було майже все, хоч особливого чогось і не було видно. З зацікавленням оглядала батьків кабінет, його робоче місце. Навіть для недосвідченого ока вчорашньої десятикласниці стало ясно, що тут працював вчений. Шафи повпились книгами, художня література привернула її увагу в першу чергу, але невдовзі Інеса збагнула, що головну цінність батьківської бібліотеки складає наукова література, старанно зібрані праці, довідники, збірники, таблиці, і не лише російською та українською мовами, а й мовами іноземними. Окрім книг на полицях, на столах і столиках лежали гори папок, виповнених найрізноманітнішими матеріалами, як те зрозуміла Інеса, зібраними батьком тут, у ліспецтві, в час щоденних спостережень і дослідів. Побожно брала до рук книжки та брошури, на яких значилось ім'я батькове, розглядала їх уважно, і якоесь не по собі ставало, аж страшнувало було — так ось який у неї татусь.

Зосереджено перекладала папки, прочитувала написи і майже нічого не розуміла — так і рясніли специфічно лісівницькі терміни, пробувала вчитуватись у написане батьковою рукою — все для неї було запропащеною грамотою, як любили висловлюватись її шкільні друзі.

Око випадково вихопило з купи папки, на якій стояв цілком зрозумілий напис: «Особисті документи». Аж здригнулась, аж жаром гарячим обдало їй щоки, дуже їй цікаво було довідатись: а що ж там у татка за документи?

Це були оригінали батькових дипломів — про закінчення сільгоспакадемії та кандидата наук, тут же зберігались і орденські книжки, нагородні посвідчення, почесні грамоти, подяки. Затамувавши подих, переглядала батькові скарби, в душі пишалася його бойовими і трудовими заслугами. Ні, такий чоловік, як її тато, не може бути тією людиною, яку можна зневажати...

В око впав пожовклий конверт. Серце стріпонулось, аж

зайшлося капосне дівоче серце, бо побачила на конверті власне ім'я, так було й написано: «Інеса».

На мить завмерла, не зважувалась відкрити незачеплений конверт. І саме в цю хвилину в двері постукали і вона, сполохавшись, закрила папку, закидала її іншими паперами. Не відразу дозволила вступити відвідувачеві до хати.

З візитом заявився не хто інший як Роланд Якович Карпенко. Вступив ніби до власної хати, ніби тут тільки те й роблять, що сидять та й ждуть його не діждуться. І хоч би тобі засоромився або почувався незручно, приперся до чужого дому, добре ж знаючи, що господарів немає в хаті, і хоч би що, ніби так було й треба.

— То будемо знайомитись, чи що? — вишкірив зуби, й хоч би тобі сором'язливий рум'янець спалахнув на щоках, нічого того не було. Ніби був певний, що Інеса тільки й чекала на оце потрібне їй, як собаці п'ята нога, знайомство. Ну й нахаба, ніби він не знає, що вона не таких Болконських пошматувала на клапті, викнула геть з пам'яті і не вбирається обирати якогось Роланда на заміну.

Застушник лісного урочисто відрекомендувався повним своїм титулом й додав на кінець, що він, як секретар місцевого комсомольського осередку, вже встиг довідатись, що новоприбулого члена ВЛКСМ зовуть Інесою, і висловив своє глибоке здивування тим, що їхнього полку прибуло, а вже як простий смертний зауважив, що хоч в цих організація і не маленька, але на таку комсомолку, як Інеса, він особисто і їхнє притальське лісництво ждали давненько.

Не лише терпляче, а навіть з інтересом Інеса вислухала майже офіційну промову комсомольського ватажка, бо швидко збагнула, що з'явився він до неї не просто собі так, не задля якихось пустопорожніх балачок та непотрібного їй впайомства, а таки ж у справі.

Роланд на тому скінчив односторонні переговори, навіть не подікавився, а чи зиялася нова комсомолка з обліку та чи вбирається ставати на облік в організації, довіреній його особі. Без зайвих передмов став розпитувати про те, а чи сподобалось їхнє лісництво, чи припали до серця притальські ліси. Вона на те відповідала стримано, але схвально, а він, почувавшись тут як удома, зручно розсівся біля столу та й розвів філософію про те, що вона даремно так довго десь перебувала, що могла б і раніше ошчасливити свого татуса, оскільки він у неї найкращий в світі, вголос заявив, що такі батьки навіть по лотереї випадають не всякому, а тільки тому, в кого зійшовся номер і серія квитка. Не скавати б, що мудрі і дуже вже цікаві речі проголошував Ро-

ланд, але вони несподівано почали подобатись Інесі, і вона почувалась у його товаристві легко і просто, ніби це й не Роланд був, а який-небудь її однокласник, хоч би й той же Борка Болконський.

— Думаю, що батьки випадають за номером і серією кожному, бо інакше було б на світі багато безбачченків.

— Не кажіть, Інесо. Ну що похвального я можу сказати про свого старого, коли про нього, окрім анекдотів, нічого ані я, ані ті, хто його знає, не скажуть. Ні, ні, не подумайте, я не осуджую і не відрікаюсь, батько в мене,— як і в багатьох смертних, людина проста і чесна, але ж оригінал! Чотири класи закінчив, опісля школи не те що книжки — газети не спромігся до рук взяти, а послухай його — філософ! Про все судить-рядить по-своєму, та так, що й десятком професорам до того не додуматись, переконання в нього дикі, алогічні у своїй основі, а спробуйте їх розхитати. Щоб у його голову поселити логічні мислі, її неодмінно треба поміняти, бо інакше він нічого з неї добровільно не викине. Дикий чоловік! Звернули увагу, яке вибрав мені ім'я? Та подібного не те що в нашому селі, а в цілій області не стрічалося, а він виколював. На війну його не призивали, годок його не винав для призову. Служити в армії довелося вже у мирний час, а служив не де-небудь, а за кордоном, у Німеччині. Тож там і наслухався різного, набрався культури. Коли я появився на світ, то заявився мій вояка до загсу і заволав: моему синкові випишіть ім'я загранишне, бо, мовляв, недаром ми по заграницях шикували, пил в очі всяким там пускали. Запиши Роландом, про якого у Європі голосно пісні співаються. Чули? Доскіпався, що в закордонців існує такий епос. Назвав Роландом, а сам усе життя, думаєте, як кличе? Орланом! Зрозумілише і зручніше — Орлан...

Інеса й зовсім розвеселилась, здалося їй, що не Борка Болконський вчився з нею в класі, а ось цей веселий і дотепний Роланд — Орлан. І не зчулась, як похвалилась, що її теж мама по-закордонному назвала. Була така революціонерка — Інеса Арманд...

— Видно, був такий час, коли дітям давали будь-які імена, аби тільки не ті, які стрічались у своєму селі.

Інеса з тим погодилась. Вона була рада, що до неї завітав у гості цей Орлан, її вже не дивувало те, як він з нею познайомився. Вона охоче з ним би розмовляла й до самого вечора, але гість як несподівано заявився, так і зник. Схопився, тицьнув недбало руку і об'явив:

— Ну, я побіг, бо начальство відсутнє, а на мені відповідальність.

Дівчина провела його за поріг, з жалем дивилась услід. Хай би ще посидів, хай би повеселив трохи, але вчасно згадала про таємничий конверт з написом «Інеса» і відразу забула про дивного відвідувача.

У конверті паперів було небагато. Всього два: один на листочку, а другий — на двох. Перший немов батогом цвяхнувся дівчину по голих плечах:

«Іду назавжди, не шукай, не турбуйся. Шляхи наші розходяться. Я прагну висоти — з тебе ж ні вченого, ні міністра не буде. Отож яка в мене перспектива? Зрозумій мене і пробач, не переживай, хай все забудеться».

Мамин почерк, мамин підпис... Невже це правда? Невже вона могла таке написати?

Не відразу розгорнула інший лист. Це теж був мамин лист.

«Я тебе, Іване, просила не шукати і не турбувати нас з Інескою. Та, видно, ти подумав, що коли я через суд оформила аліменти, то це дає тобі право мене тероризувати. Так, Інеса твоя дитина, але ти її втратив разом зі мною. Дитина востається по закону при матері, отож, коли батько далекий від дитини, то він не має на неї ніякого права. Я співчуваю тобі і розумію, що тобі хотілось би хоч глянути на доньку, на це ти навіть маєш право, коли говориш відверто, то я не маю права тобі цього заборонити. Але я тебе прошу, я тебе заклинаю пайкращими днями, які нам колись подарувала сліпа доля, — не роби цього! Це не дасть тобі в житті ні доброго, ні поганого. Ну, побачиш ти маленьку. І що з того? Вона схожа на всіх малят, їй зараз байдуже, в ким стрінеться, а тобі з того теж яка користь? При твоєму здоров'ї чи варто себе перувати, зводити? Але не це головне. Зрозумій мене правильно і ввійди в моє становище. Я не восталась одинокою. Я щасливо влаштувала своє особисте життя, в мене чудовий і талановитий муж, тільки на мою біду архіреєвний, бо кохає мене так, як сказано в поета, а твоя поява може завдати непоправного в наших сімейних стосунках. Про відвідання приховане не може бути й мови, бо якщо він про те дізнається, всі ми — і я, і ти, і наша маленька можемо трапити в дуже складне, якщо не жахливе, становище. Гадаю, ти мене зрозумів, Іване? Ти розумний і добрий, і ти відтепер назавжди про нас забудеш, будемо вважати, що наше минуле було ірреальністю, що воно нам наснилось».

І підпис. Мамин. І почерк теж.

«Відтепер про нас забудь, — подумалось їй, — тільки не забувай посилати аліменти». Їй дуже шкода стало татуся.

Вона оце тільки тепер відчула, як полюбила його, як любить його, обожнює, що вона готова віддати все своє життя йому в заміну за те, що він вистраждав і втратив. Поклялася сама собі, що ніколи тепер з ним не розстапється.

Минула коротка, одна з найкоротших червнених почей на Талі. І народився новий день. Ще люди спочивали, ще птахи тільки пробували голос, ще дерева сонно хилили допизу листя, а сонце вже оживило обрій, вже й само збиралося виглянути із-за обрію.

Інеса знову гріла зручну тахту на веранді, бо хоч скільки просила Ольга Карпівна поселитись у затишній кімнатці, не захотіла, вона вже звикла до цього ліжка, на ньому їй наснилися минулої ночі такі чудові сни. До веранди вона звикла, на ній її першою в цьому домі будило сонце.

Спала чи не спала, прохопилась рано, дуже рано, ще сонце не з'явилося, тільки-но вислало в розвідку своїх гінців, і вони безцеремонно пробивалися через візерунчасті віконця, вітали Інесу з новим веселим днем. Не відразу зірвалася на ноги, як це звикла робити протягом десяти років, а кілька хвилини ще шиклась в теплій постелі, бо ще раз захотілося передумати все, що з нею за останній час трапилось. Згадала маму. Згадала без тієї теплоти, з якою думала про неї завжди. Ні, вона її не розлюбила, навіть не осуджувала, вона просто не могла її зрозуміти і не хотіла бачити. В усякому разі зараз, в ближчий час. Бо коли б побачилась, то сказала б їй у очі про те, що повелася вона з татусем безчесно, що проміняла його, найріднішого, найкращого в світі, на чужого і безсовісного Касалума, кинула друга в той час, коли йому була така необхідна поміч.

Ядуча мураха заповзла їй під одяг, коли подумала про те, що її улюблена мамуська задля власного благополуччя зрадила найближчу людину, зрадила так, як зраджують на полі бою пораненого безвільного друга, кинувши його напризволяще. Поки татко був здоровий, вона з ним дружила, а нависла над ним страшна загроза смерті, і вона подалася в інший світ.

Щоб не осуджувати матусиної поведінки до кінця, вона швидко схопилася на ноги. Вирішила вивідати батькову думку з цього питання, оскільки боялась помилитися, бо ця помилка була б жахливою...

За кілька хвилин вийшла в сад, міряла стежку до озера. І вже інші думки, інші сподівання освітили їй голову. Цікаво, а чи й сьогодні викручуватиме Роланд «сонце» на

турніку, чи полоскатиметься в ранковій воді? Перед очима уявлявся чубатий атлет, якому предок приліпив таке звучне закордонне ім'я, сам не знаючи, для чого йому те було треба.

Над озером плавав легкий туманець і хлюпотілася качина сімійка. Стара качка привітала Інесу голосним кряканням, що відлунувало в сосновому бору і полетіло геть аж за Таль, у причаєне село за неширокою заплавою, злилося з півнячим дзвоном, собачим лементом, телячим меканням та муканням корів. Усе те було ледь чутним, ледь долітало з-за річечки та лісових хащ, але ним жила вся околиця, ним була по вінця виповнена навколишність, прозоре ранкове повітря, дзеркальна вода, ним був наповнений цілий несходимий світ.

Сонце вже заплуталося серед гілок та стовбурів, миготіло і золотилось серед струнких корабельних сосон, відблиски його гралися і переливались на дахах будиночків у саду, сягали поверхні озера і, відбившись, гостро різали в очі всякому, хто хотів би те розглянути.

Уперше трапивши в лісову пустку, де всього було трохи — будинків, людей, неба, окрім, хіба що, безмежжя лісових масивів, їй було подумалось: як тут можна жити? Це ж, вважай, заживо поховати себе в цьому, хай і вільному, хай і зеленому, хай і прекрасному, але монастирі, монастирі незбагненної природи. Приглянувшись до всього ближче, проникнувши в нього серцем, вона збагнула — тут прекрасно. І прекрасно не тому, що нерукотворна краса облягає завжди і з усіх боків, а прекрасно тому, що й звідсіля, як з будь-якого місця, починається безмежжя Вітчизни.

Пожалкувала, що ця думка не з'явилась їй раніше. Тоді, коли на випускних екзаменах писала свій останній твір. Вибрала популярну і улюблену тему: з чого починається Вітчизна. Про все сказала у ньому випускниця. І про те, що Вітчизна починається з першого усвідомлення мовленого слова, і про перший букварик, і про Волгу та Дніпро, про радість усіх людей — наших красунь-столиць, і про ясне та чисте небо над Вітчизною, геть-геть про все дороге серцю.

На превеликий жаль, не бачила до того Талі. Невеличкої, заглибленої в саму себе річечки, можливо, найменшої з усіх річок, що є на світі, не позначеної на жодній географічній карті. Меланхолійної і ніжної Талі, такої скромної і непомітної, що хочеться будь-де позичити та додати їй води, щоб і вона заграла хвилями та бурунами, а не тихенько і скрадливо, ніби боячись стороннього ока, дзюркотіла по сірому вологому пісочку.

Невеличка вона і скромна, ледь помітна, а саме від її берегів починається Вітчизна. І розходитьсь в усі чотири сторони. Пообіч Талі розляглося наше щастя, множитьсь наша могутність. Бо не географічними поняттями, не розмірами рідної землі, не тим, що на тій землі має своє місце, вимірюється любов людини до рідної землі, а тим, що ми навчимося любити саме отой шматочок, оту місцину, на якій живемо; Вітчизна починається в першу чергу з власного серця, з кожного із нас самих, в тих заповітних Талей, на яких живе кожен і робить своє звичайне діло, хай навіть дуже маленьке і непомітне, як непомітна і мало кому відома Таль. Не кожному випало щастя жити на Волзі а чи Дніпрі, на Амурі або ж Єнісеї, у Москві або Києві, але ласкава доля подарувала кожному із нас велике щастя — жити на своїй Талі, у межах своєї несходимої Вітчизни, повної див і красот, безмежного неба і ясноти сонця. І головне для людини — обрати для себе, прирости серцем до своєї єдиної у світі Талі, жити і трудитись на її берегах. Трудитись так, щоб у великому а чи малому прославитись в труді, трудом своїм прославити могутню Вітчизну...

Жаль, що думка ця не з'явилась їй тоді, коли писала останню екзаменаційну роботу в школі. А втім, нічого непоправного... Уже сьогодні мусить почати дописувати ділом ненаписані чорнилом сторінки. Працею і розумом доведеться їх писати. І коли поталанить, вона готова почати це ось тут, побіля маленької і непомітної Талі, пообіч якої розляглася несходима Вітчизна...

Чи то від ранкової прохолоди, чи від першого збудження тремтіла вся, стояла і ждала чогось, очима блукала по поверхні тихої заводі, ждала появи чийсь кучмастої голови. Скинулася, мов рибина, коли позаду зашелестіли чийсь кроки.

До неї наближався батько. Не від ліжка відірвався чоловік — немов з далеких мандрів повертав. Черевики вогкі, обляпані піском, штани задрипані. Він і справді повертав уже з походу, з лісових мандрів, бо де ж йому ще мандрувати?

— Не спиш, доню? — запитав не для годиться, а щоб самим голосом висловити їй свою любов і турботу. В ушах доньки те питання прозвучало як пісня: чому ж не спиш, не відпочиваєш, не набираєшся сил та здоров'я, моя єдина, моя ненаглядна доню...

— Ой, татуно, великий гріх спати в отакій ранок! Аж розквітнув від того, аж заіскрився.

— Гени, доню, гени! Від батька, бачу, перебрала і любов

до ранків, і невсипущість. Я теж невсипущий! Ледь край неба заясниться — мушу йти на прощу...

Інеса запитально звела брови.

— Йду молитись лісові, вимолювати йому та й собі хоч трохи здоров'я і щастя.

Прямували до соснового бору, невдовзі досягли корабельних сосон, заглибилися в них, злилися з ними.

— Люди назвали цей ліс Карнасвим бором,— пояснив Іван Матвійович.

— Він посадив ці сосни? — здогадалась донька.

— Кажуть, він був тут лісничим ще в минулому столітті. І посадив цей бір над Таллю. Могутній був цей ліс, вже в час війни дерева сягнули зрілого віку. Фашисти не задумуючись накиннулися на нього. Коли б партизани їм не перешкодили, то знищили б ділянку до кінця. Майже половина бору лягла під сокирою, а бір живе, радує людські серця. Ти глянь, яка краса!

Іван Матвійович немов завітав сюди уперше, задрав бороду, стріляв очима вгору, туди, куди влучно цілились всі до одного притишені і шерхлі знизу стовбури могутніх сосон. Що далі від землі і ближче до неба, то помітніше розчинялась чорнота, все яскравіше і яскравіше проглядала золотавість, а десь там у недсяжній висоті стовбури й зовсім ставали золотими, виблискували ярим воском, що так і топився під рухливими променями сонця. І здалося враз Інесі, що кожна з цих красунь жива, що весь ліс — це ніщо інше, як зібрання живих істот, істот могутніх, безстрашних і дружних. Зчепивши руки і притиснувшись міцно одна до одної головами, кружляли вони в неспинному і стрімкому хороводі, у тому нестримно-буйному хороводі, що його в незапам'ятні часи справляли над повноводою Таллю наші далекі предки.

Ніщо — ні час, ні війни, ні могутній наступ цивілізації не здатне спинити одвічного хороводу природи, він одвічний, безупинний. Хоч людина і змушена буде підняти руку з гострою сокирою в урочну хвилину на корабельні сосни із Карнасвого бору, посаженого в незбагненні для нас часи людиною, від якої зосталось лише ім'я та добра пам'ять, вона, та ж сама рука — рука розумної людини, волею живого і діяльного лісного Іваненка посадить на землі пові дерева, оті самі, які щойно проклюнулися і набирають снаги в лісовій шкільці. Прелинуть роки, наступить вік майбутній, а на цьому місці знову тьгтимуться в небо корабельні сосни, золотітимуть ярим воском під вічнорухливим промін-

ням сонця, кружлятимуть під небом у своєму неспинному і одвічному хороводі.

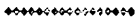
Стояли в оточенні могутніх дерев батько з дочкою, дивились на оту красу нерукотворну і думали одну й ту ж думу.

— Дерева єднають землю з небом, доню. Великий Тімірязєв назвав їх посередниками між землею і небом, вважав їх нашими послами у небесні висі. І небезпідставно. Глянь, дитино, як жадібно, з якою настирливістю вони тягнуться в небо, прагнуть до сонця. Чи не так, як і люди?

Якусь хвилину Іван Матвійович мовчав. Дочка дивилася на нього і ждала. Розуміла — він не закінчив своєї думки.

— Мусимо завжди допомагати їм у тому стремлінні...

Інеса поривно схилилась до батькових грудей, палаючою щогою притулилася до його колючого обличчя.

ПОЛІКАРП

Дерева гнуться під вагою вже достиглих плодів, стоять замріяно-сумовиті і такі розкішні, такі щедрі в своєму багатому літньому вборі, що їхній спокій і їхня невичерпна простота мимоволі навіюють в душу заспокійливу сонливість, бажання забути про все, впасти у високу, вже пожухлу траву, покласти під голову руки, перетворитись на підлітка і ні про що не думати, окрім давноминулих дитячих сновидінь та забавок. Сад цей дуже старий, кажуть, нібито його ще колись в незапам'ятні часи садовили печерсько-лаврські монахи, вицестували отут на околиці, на лісовій галяві, доглядали пильпо, взимку ганяли нахабно-ненаситних зайців, які норovali спускати кору з молодих деревець, весною обмазували стовбурці вапном, щоб їх не обпалювало сонце, обрізали сухі та зайві гілки, обкопували, виставляли з омшаника знудьгованих протягом зими бджіл, щоб вони в час цвітіння обпилили кожну квіточку на дереві, не минавши ні яблуні, ні груші, ні вишні, ні сливи, ані здалеку завезені абрикоси. Монахи, як ніхто, знали, що богові потрібно молитись про людське око, просити вголос милосердя та помочі в ділах, а всяке діло робити самому.

Від того колишнього монастирського саду лишилось хіба що з десяток напівдиких велетів-груш, щедрих на невеличкі, але такі медяно-пахучі і, як мед, солодкі плоди, а то все в рівних рядах молоді пикувались новітні витвори садівництва. Яких тільки сортів яблук, груш, вишень, слив та черешень тут не було! Все, що родило на поліській землі, зібралось в цьому саду як на підбір та вишикувалось, немов на параді, в рівенькі під шнурок ряди. Тут тобі і серпичеве яблуко, і боровинка, папіровка, і мліївський ранет, титовка літня. Ці ранні дари літа та щедрої осені, такі, як звичайна антонівка, мармурово-біла та запашна, а поруч з нею бельфлер-китайка, пепін литовський, путівка осіпня, ворвулівка, восково-золотава донешта, периста боровинка. Коли зародить у саду, то на всю осінь вистачить цих кислуватих соловодких плодів, а на зиму будуть закладені в сховища такі неочіненні сорти, як бойкен, буцьке, кальвіль сніговий, пепін шафранний, ранет золотий курський, тиролька звичай-

на, різноманітні гібриди Смиренка, джонатан та ще якісь нововиведені, нікому не відомі гібриди, поіменовані звучними та красивими назвами.

Сортів груш тут значно менше — це літні глеки та гливи, лимонки та іллінки, бергамоти. Улюблениця Клапша, осінні — бере, лісова красуня, олександрівка, зимові мічуринки.

Яблука та груші ще тільки-но набрали привабливого вигляду, вже зовні вони й зовсім схожі на їстівні, хоч до того, щоб їх вживати, ще далеко, а вишні — анадолякка і лутовка, рання шпанка та особливо черешня — вже відійшли. Ніби їх і не було цього літа. Тільки обвисле та пошарпане, а подекуди й ушкоджене гілля посвідчувало, що дерева гнулись від плодів і ще недавно тут справлялось гучне свято збору соковитого врожаю.

Угорка звичайна, ренклюд зелений та ренклюд колгоспний, «анна шпет» та ще якісь нововиведені гібриди слив ще ждуть свого часу, ще їхні плоди тверді, як залізо, зелені, як рута, лише подекуди в самих верхечках їх ледь-ледь покрив сизуватий димок, ще будуть вони і золотистими, і синими, і сизими, і смугастими.

Люблю я сади. В усі пори року. І тоді, коли стоять воєни сумовито, розбазаривши всю свою літню красу, розтрицькавши осінню позолоту, коли на гілках не зостається жодного листочка, хіба що подекуди яке яблучко приліпилось сумовито; в зимову пору вони прекрасні на фоні сніговому — мов викуті з чистої бронзи мідяво-шерхлі стовбури, плетене-переплетене мереживо гілок перетворює їх на ірреальне видовище, яке більш належить до витвору мистецького, аніж природного; весною сади неповторні у своєму пишному цвітінні, в нерукотворному весільному уборі, в своїй найпрекраснішій порі закоханості в життя і сонце, в порі великого таїнства зародження того віковичного дива та багатства, що його нам дарує щедро сад уже літній.

Блукаю садом, забувши, з якою метою сюди прийшов, взагалі забувши про те, що це я, що мені щось тут треба, що трапив сюди тимчасово, що мені вже час, запитавши про те, що мене цікавить, вертатись назад до визначеного долею звичного діла. Ненароком я трапив у нерукотворний храм природи, тієї, яку так люблю змалечку, з якою в юності не збрався поривати і відриватись від неї і все ж, у силу ніким неписаних обставин і законів життя, змушений був порвати, закопатись в холодних стінах сучасних споруд, зануритись у паперові лабіринти з головою, у свої дрібненькі справи, які мені у свій час були видалися пайважливішими

за все існуюче в природі. Відтоді для мене уже не існувало ані цих могутніх дерев, ані лісу, ані поля, ані всього того, без чого немає ані землі, сині небесної, ані самого життя.

Ні, я не забув того, що все це існує. Воно не тільки існувало насправді, а весь час жило і в мені самому. Але не жило, а животіло, таїлося на самому денці мого «я», лежало в глибокому тайнику, в сховку, або, як кажуть музейні працівники, в фонді моєї пам'яті. Ну, що ж, краще хай воно буде в фонді, аніж його не буде зовсім. У такому випадку воно час від часу спливатиме на світ білий і радуватиме саме так, як порадував, захопив і зачарував мене оцей диво-сад, до якого я трапив цілком випадково. Не випадково, правда, а таки ж у справі, але міг в тій справі не обов'язково звертатися саме сюди.

З раннього дитинства люблю сади. Може, тому, що в нас не було свого садка. Моїм батькам випав такий наділ, на якому вперто не росли фрукові дерева. Щоосені мій покійний батько садовив у ґрунт молоденькі пагінці, весною вони оживали, пупко чіплялись за супісок, а з часом починали хиріти, коцюбитись, на них нападала то тля, то парша, то гусінь сповзалася, мабуть, з усього села, коли не з усієї землі, обсідала тендітні гілочки, в одну годину зводила зі світу молоді порості. Зате в мого дідуся по матері ріс чудовий садочок, вікували в ньому старі коренасті дерева, жоден шкідник до них не присікувався, визрівали в листі привабливі плоди, і я, хоч скільки ними ласував, не міг вдовольнитися, сказано-бо, що наїстися по зав'язку можна тільки тим, що є в твоїй господі.

Вже в дитинстві мріялось про власний сад. У школі нас навчав лагідний і тямучий учитель природознавства, він просто чарував мене своїми знаннями, у природничому гуртку я став одним з найактивніших та найдоскіпливіших членів, навчався премудрості саджати дерева, щеплювати їх, довідався, якого догляду вони вимагають, як рятувати сад від шкідників.

Життя повернуло так, що забувсь я про садівництво, відірвався від села, як яблуко від гілки, і хіба що випадково трапляв у царство дерев, де відразу ж відживлював у собі залюбленість в те, що давно мусило в мені засохнути й атрофуватись, як то трапляється у природі в подібних випадках.

Завітав я до цього диво-саду в зовсім не садовій справі. Мені треба було побачитись тут з людиною, якої не стрічав протягом майже всього життя, а вірніше з часу, коли нас випустили з семирічної школи. Було це дуже давно, опісля

семирічки, яку ми скінчили п'ятнадцятилітніми, проминуло ціле життя, наша школа і саме навчання просвічувались у пам'яті тьмяно, хоч і привабно, як всякий спогад про незабутнє дитинство. Хто з школярів, прощаючись в останній випускний вечір, не клянеться зі сльозами коли не на очах, то в голосі своїм товаришам, що не пориватиме з ними зв'язку!

Життя є життя, непомітно і швидко закрутить та завертить кожним, приставить до відповідного діла, навантажить по вуха, безсовісно загарбає весь час, захопить повими інтересами, зведе з новими людьми, поступово, і то дуже швидко, геть витисне з голови все те, що ще так недавно було головним, найголовнішим, таким, без чого, здавалось би, не можна існувати, не варто було жити. Людина стає схожою на плавця, якому пливати й пливати, добиратись до привабливого і жаданого берега, а той берег з кожним помахом рук не наближається, а скоріш віддаляється, плавці тій віддаються всі сили, вся увага скеровується на ціль, до якої плавець прагне, тож чи багато часу в нього зостанеться на те, щоб тримати в голові хоч і пайдорогоцінніші скарби пам'яті, але такі, що практично стали зайвими, перетворились на такий собі суvenir, своєрідний амулет, що і не заважає, і не допомагає ні в чому людині.

Нещодавно міська вечірня газета розповідала своїм читачам про цей сад і дуже розхвалила агронома-садовода Скотинську О. П., навіть фотопортрет вмістила на загальний огляд. З того портрета дивилась на світ з-поміж крилатого гілля, треба гадати, жінка, одночасно схожа й на чоловіка, і на прищельця з іносвітів, бо наші фотографи та й цинкографи великі майстри творити подібні дива. Тож я спочатку і не звернув на фото ніякісінької уваги, так само, як і на розповідь про сад. Репортаж, просто кажучи, не схвилював мене як читача зовсім. Бачив я і подібні фото, стрічались мені у житті ще й не такі сади. Відклав байдуже газету, взявся за журнал, і саме цієї миті піби шпилькою хтось доторкнувся до серця — воно йокнуло і схвилювано стріпнулось. Схопив газету і ще раз побіг очима по її стовпчиках — так і є: там стояло прізвище Скотинської О. П.

...Наш п'ятий зібрався з цілого району. Основний його кістяк — випускники міської школи, а решта, не менше третини, з'їхались із ближніх і дальніх сіл. Безумовно, ми, селюки, були відмітні від усіх інших, нашого брата за версту можна було розпізнати по просторих сірчачках, по босих ногах та штанцях полотняних, по чупринах нестрижених і рідко полосканих у воді, по руках репаних та з чорноземом

під нігтями, за мовою і вимовою та навіть за сільською звичкою, проходячи вулицею, кожному стрічному говорити драстуйте і щиро дивуватись, коли у відповідь нас мовчки окидали презирливими поглядами, до глибини душі обурюватись безкультур'ям міщан, які не визнавали найелементарнішого народного звичаю бути ввічливим.

У класі на нас іронічно, з неприхованим почуттям зверхності поглядали міські панички в красивих курточках та святкових кашкетиках, у хромових черевиках та смугастих штаних внапуск. Дівчатка, ці дивовижні створіннячка в білосніжних платтячках або коротеньких спідничках в густу зборку, з волоссям, у яке заплетені різнокольорові стрічки та бантики, втуплювались повз нас кудись у простір, а коли й зупиняли на кому погляд, то він відразу ж виповнювався то подивом, то непідробним жахом. Не змовляючись, ми осіддали останні ряди парт, сиділи тихенько, мов миші, намагались якнайменше трапляти на очі і вчителям, і однокласникам.

Так було і день, і два. Аж поки не з'явилась у класі Оленка. Вступила вона до класу незалежно, мало не з підскоком, войовниче вимахуючи шкіряним портфеликом, прийшла до учительового столу і тільки тут зупинилась в нерішучості, ніби не знала, як обминути непередбачену перешкоду, доспілими тернинками блискучих оченят сміливо окинула клас, посміхнулась не то зухвало, не то визивно.

— Агей, народ, а де тут вільне місце?

— А ти, мала, не заблудилась? — запитав хтось з паничків.

Мала скосила на нього сміхотливе оченя, презирливо округлила губенята, здалося, що ось-ось нагородить співрозмовника повітряним поцілунком. Та цього не трапилось — кумедно посмикавши округлим ротиком, немов перекрививши паничика, дівчинка запитала:

— А ти сам, бува, тут не випадково?

— Це ж чому? — скипів паничик і аж звівся на ноги.

— Більш схожий на семикласника... Ти що, другорічник?

Клас вибухнув реготом. І не тому, що паничик був і справді другорічником, не тому, що він вигнався вищим за всіх, просто стало усім дуже смішно, а дівчинка враз припала кожному до серця. Все в ній було доладним: кругла голівка на довгій смаглявій шийці, розтріпана зачіска без будь-яких кісників, скромне сіро-бурякове платтячко, з-під якого виглядали округлі суглоби утовщених в колінах сухих коженят, навіть сандалики, такі собі коричневі чотирикутні сандалики були на ній якісь незвичайно привабливі.

- Сідай до нас...
- Сюди плигай...
- Ось тут вільне місце...

З усіх кінців загукали до дівчинки, а вона не поспішала займати місце, уважно приглядалася до класу. Потім рішуче протиснулася на задні ряди і не сіла, а впала біля якогось із селюків.

Паничик, що був у нас за старшого, до цього мовчав, а то враз приступив до виконання своїх законних обов'язків.

— Ти з якого класу?

— З того, з якого треба...— осою продзижчала дівчинка.

— Я не в жарт. Я — староста. Тут п'ятий «б»...

— А я з п'ятого «а»...

— А заблукалась, як першоклашка,— зазвучала в голосі старости переможна насмішка.

— Сам ти заблуканий. Я переведена за наказом завідувача.

Тиша запаувала в класі. Ім'я завідувача на всіх діяло магічно — ми бачили його зрідка, ще не чули навіть його голосу, а чомусь тремтіли від самої лише згадки про те, що він над нами десь є. Тож, мабуть, ще дівчисько натворило такого, що їй не придумати, коли сам завідувач перевів його до нашого класу. Тут дивись та й дивись, бо ця мала призведе до такого, що й зі школи потурять... Невідомо вже чому, але з першого дня навчання безпричинно повис над кожним із нас, мов дамоклів меч, безпричинний страх бути виключеним зі школи. Пошепки ширились чутки про те, що завідувач людина дуже сувора і крута, за найменший промах, забудь-яку провину виганяє зі школи і правого, і винуватого. Особливо тих, котрі босі та в сміховинних сіряках...

Не встигли оговтатись — учитель у клас. Запаувала мертвота тиша.

— Всі в класі?

— Всі! — Це паничик. — Ще й одна новенька,— косий погляд пазад.

Новенька виявилась «персона грата», учитель її, видно, знав добре, запитав з подивом:

— Оленка? Чому тут?

— Полікарп домовився із завідувачем...

— Борис Петрович дозволив?

— Без дозволу я ніколи нічого не роблю, Федоре Івановичу,— не то з докором, не то зухвало мовила дівчинка.

— Ну що ж, добре. Допишіть Олену Скотиську...

З цієї хвилини вона стала нашою однокласницею. І, мабуть, віднині і прізвисько вхопила на весь час шкільного

буття. У нас кожному припасовувалося прізвисько. Оленчине не дуже й відкотилось від справжнього: Скотинська? Чому ж Скотинська, коли скорочене Скотинка значно простіше, врозуміліше, зручніше, а головне, дошкульніше? Оленка сприйняла це як належне, навіть задоволена була з того.

— Скотинка так Скотинка, аби з рогами. Скажу Полікарпові — помре зі сміху... Спасибі, Паничику, за ласку...

Зблиснувши сміхотливо тернинами ще й уклонилася старості.

— До чого тут «паничику»? — скипів той.

— До того, що й «скотинка»... — реготнула.

До нашого старости прилипло Панич. На моє велике здоволення: я його так звав подумки, а вголос сказати не наважувався. Навіть опісля того, коли він приліпив мені одне з найобразливіших прізвиськ. А було це так.

З'явився я на перший урок виряджений у теплій сірячок. Може, тому, що у вересні того року настали прохолодні ранки, а може, й просто посоромився хизуватись у полотняній сорочині.

Першим, кого стрів я біля класу, був цей самий Панич, що відверто хизувався своїм новеньким зіпунчиком, густо оздобленим блискучими гудзиками. Саме вони, ті перламутрові красені, й положили мою увагу. Не відразу я запримітив, що Панича не менш загіпшотизували гудзика на мому сіряку. Певно ж, мої були значно простішими, але не менш привабливими. Вистругав я ті застібки власноручно із твердого, як валізо, кореня глоду, відшліфував до блиску жалкою із розбитої пляшки, мама примацувала їх дратвою до поли, і вони трималися на полах моєї вдягачки з міцністю зіскілочки не меншою, якщо не з більшою, ніж старостині перламутрові блискітки на кудому лапсердачку.

— Ов! — округлив перелякано очі Панич. — А це що таке?

Я виркнув на нього як на недоумка, якусь мить зважував — відповідати на те дурне питання а чи промовчати. Все ж, в пошани до його перламутрових, вирішив пояснити.

— Повилазило? Гудзиків не бачив?

— Гудзиків? Де ж ти їх доп'яв? На якій фабриці?

— Сам вирізав, з дерева, — вирішив доконати Панича.

Він спочатку розгублено закліпав очима, ошелешено зомовчав, для певності навіть доторкнувся пальчиком до моїх застібок, а вже тоді прорік:

— Ну що ж... Може, й так... А ти слухай, Дерев'яний Гудзик, звідкіля такий взявся?..

З того часу так і прилипло до мене: Дерев'яний Гудзик. Або просто Гудзик. Образливо, нестерпно, невмолимо. Як влий присуд самої долі...

Оленка компенсувала мою образу, вліпивши прізвисько моєму кривдникові. Відтепер, почувши від нього Дерев'яного Гудзика, я так чемненько, ніби аж байдуже, наслідуючи Оленку, відгукувався:

— Спасибі, Паничу, за ласку...

— До чого тут «панич»? — кипів староста.

— До того, що й «гудзик», — пояснював я.

Оленка виявилась дуже демократичною і товариською дівчинкою. З усіма поводитись рівно, хто до неї з добром — тому й вона відповідала ласкою, хто проти неї дихне холодом, на того й вона у відповідь зиркне зимово. І все ж вочевидь тягнулася вона до нас, селяків, рішуче і вміло ставлячи на місце задавак із міста.

— У мене класовий підхід, — якось пояснила вона мені наодинці.

— А що це таке? — не посоромився виявити перед дівчинкою власної обмеженості.

— А це коли ти захищаєш класові інтереси бідних і не даєш рознерезатись різним крамарчукам та нецманським вилупкам.

Хитромудро говорила Оленка, не все мені було зрозумілим у її поглядах, але інтуїтивно я відчував, що вона, відстоюючи якісь класові інтереси, цілком і повністю стоїть на моєму боці.

— А звідкіля це в тебе? — несміливо запитав я.

— Що саме?

— Ну, ці... класові...

— А-а. Це від Полікарпа. Це він у мене стійкий більшовик.

Полікарп, як виявилось, був не хто інший, як її татусь. Мама в неї померла кілька років тому. Жили вони до цього в самому Києві, там Оленка і закінчила чотири класи. А цього року переїхала до нашого міста, бо її татка призначили сюди на роботу.

Невдовзі я познайомивсь і з Полікарпом. Цілком випадково.

Полюбляв я одинцем опісля занять блукати вулицями — знайомився з містом. Забейкаюсь, бувало, на саму околицю, сную та петляю, мов заєць, вулицями та завулками, вичитую на табличках, як вони звуться, бувало, що й зовсім заблукаю, а не розпитую, сам вибираюсь. Частенько й вечір заставав в незнайомому місці, але я тим не журився,

простував туди, де яскравіше світились вогники, і виходив куди треба.

Якось я й зустрівся з Оленкою на віддаленій вулиці. Впізнав її ще здалеку по зеленому підсмиканому пальтечку, по червоних шкарпеточках та синьому березику. Вона енергійно крокувала поряд з незнайомим чоловіком, міцно тримаючись за його руку. Я відразу ж здогадався, що це і є той самий всесильний і всезнаючий Полікарп, на авторитет якого вона так часто посилалась.

Видався мені на перший погляд цей Полікарп не те що незвичайною, а навіть винятковою людиною. Коли б він не крокував поруч з Оленкою, то, напевно, я дуже б налякався. Перше, що впало мені в очі,— його зріст. Був він росту велетенського, сказати правду, до цього часу ні в своєму селі, ані тут, в місті, я таких людей не стрічав. Оленка супроти нього — пуцьвірінок, синичка супроти лелеки. Високий, широченний в плечах, довгоногий та ще й кульгавий. Він помітно тягнув ногу, і коли б не спирався на міцну гярглигу, вирізану чи то з сукуватого дуба а чи якого іншого дерева, то напевно й зовсім би завалювався на один бік. Та не зріст його мене вразив і навіть не кульгавість, налякав мене вираз його мідяво-червоного обличчя, густо поцяткованого залишками віспи, вразив його незвичайний погляд. З-під густих, рудуватих брів та низького надбрів'я розпеченою вуглиною палахкотіло каре, аж золотаве око, а друге, таке ж на колір, проте мертво застигле, ніби спало, відпочивало, поки те друге допитливо озирало навколишній світ. Невдовзі я помітив, що нерухомим око було не випадково, взагалі, видно, воно дивом уціліло опісля шабельного удару, слід від якого переписав весь лоб, пересік брову і навіть дістав округлої, сухої вилиці. Невиданим обличчям володів Оленчин батько, скрашувала його лише копиця каштанового волосся, що спадало густими кільцями і на лоб, і на скроні, лежало на вухах і за вухами в'юнилося на міцній шиї, яка твердо вросла у широченні плечі; коли б не воно, то напевно саме обличчя було б схожим не стільки на лице людини, як на маску казкового велета, котрий коли й стрічався наяву, то хіба що в чарівній казці. Виряджений цей чоловік теж був нестандартно, на ньому міцно сидів одяг не стільки цивільного, як військового покрою, але скомпонований так, що одне друге взаємовиключало, і тому в тій одяганці зайвим було шукати щось близьке звичній моді того часу. На ногах чоботи, підошва у яких — неправильний чотирикутник, навіть недосвідченій людині можна було відразу збагнути: шплось взуття не для краси, а для зручності,

у такому чоботі будь-яка нога почуватиметься щонайкраще, буде їй і простору, і тепло. Штани з добротної тканини кольору хакі, з такої чудове галіфе виходить. На ньому ж були не штани, а конструкція з двох вузьких труб, зшитих до купи зверху і оздоблених на колінах шматками жовтої юхти, видно, для міцності. Ті нашивки надійно зливались з халявами чобіт, від чого створювалась ілюзія єдності чобота з штаниною. Плечі його доладно облягав просторий френч з сірої вовняної матерії, удосконалений великими кишнями по боках, які надавали йому широти і об'єму, і тому скидався він на дзвін, роздутий не лише знизу, а й зверху. З-під розстебнутого на шиї френча — синя в білу смужку сорочка, над лівою нагрудною кишенею сріблится і золотивсь небачений знак, такий вражаюче красивий, що мої очі відразу ж прилипили до нього, і я безпомилково визначив: то не просто річ, вона вказує на винятковість цієї людини.

Пізніше я взяв, що то був і справді не простий значок, а орден, бойовий орден Червоного Прапора, рідкісний символ бойової доблесті.

Зустрівся я з Олєпкою та її супутником неждано, повернувши за ріг вулиці, зіткнувся та й остовпів. Прилип до землі, дивився на них, як на щось невидане. І вже не знаю, чи довго так би стовбичив, коли б не Оленчин дружжелюбний характер. Ледь побачила, так відразу вся і стрепенулась, пораділа, мов хтозна-кого й зустріла, мов рік з нею не бачились.

— Го! — округлила очиці. — Дерев'яний Гудзик! Ти ба!

Я стояв настільки розгублений і задивлений на її супутника, що спочатку не звернув уваги ні на її слова, а ні навіть на голос. Кричить дівчисько про якийсь гудзик, а яке то має до того діло?

Незнайомиць блиснув на мене живим палахкотючим оком, якусь мить розглядав, а потім враз на очах змінився, став невпізнаним, де й поділась сувора мідяво-червона маска, до мене посміхалось таке живе і миле обличчя велета, яке можна хіба що уявити в казці, в одну мить геть зникло і ряботиння, і тужний холодний блиск неживого ока, розтанула й червона смуга від шабельного удару, сувора маска ожила, засміялась, заіскрилась, все неодоладне на ній полиняло, а проста краса і привабливість все яскравіше і яскравіше мінилися і оживали, подібно до того, як вияснюється фотокартка на дні ванночки, виповненої праявлювачем-реактивом.

— Чим саме знаменитий товариш Гудзик? — запитав незнайомиць густим, приємним голосом.

Оленка охоче пояснила, що єдиним моїм достоїнством є те, що я маю високу честь навчатись з нею в одному класі, і тут же додала, що в мене є і справжнє прізвище, а Дерев'яний Гудзик — це ніщо інше, як школярська словотворчість.

— До речі, Полікарпе, ти знаєш, яке мені втелючили прізвисько?

І вона так весело та заразливо розсміялась, що Полікарпове обличчя і собі прибрало виразу зацікавленості і посміху, навіть я не стримався і собі вголос бгикнув.

За хвилину я познайомився з Полікарпом, і не просто познайомився так, як ото знайомляться в нашому селі, а за всіма правилами ввічливості: мою безвільну руку потримав своєю велетенською лапицею в густому золотавому волоссі Оленчин батько, ще й потряс її так, що ледь не висмикнув з кістлявого плеча.

— Ходімо за кумпанію, товаришу,— запропонував Полікарп.

— Не відмов, Макаре, будь другом,— скріпила те запрошення й Оленка.

Мов питка за голкою, потягнувся вслід за Полікарпом та Оленкою. Незручно мені було, не по собі, але й відірватися від них не мав сили. І невдовзі освоївся, відчув себе вільно, ніби все життя був знайомий із цим мідюлицим велетом, із цією невгамовною дівчиною.

І на мить не закривався Оленчин ротик. Вона все посмикувала за руку Полікарпа, все допитувалась.

— Ти розумієш, Полікарпе? Ні, ти збагнув?

Полікарп добродушно посміювався, збагнув, мовляв, збагнув... Ось тільки ніяк не міг відгадати, яке прізвисько влізло товариство Оленці.

— Ні, ти тільки уяви собі, Полікарпе, вони мене прозвали Скотинкою!

Аж зупинився від подиву Полікарп, аж палицю переклав з руки в руку.

— Та що ти кажеш?

— Уяви собі! Вони думають, що тим мені дошкулили. Чи бач! Ніби велика різниця: Скотинська чи Скотинка?

Не встиг Полікарп висловити свого ставлення до того наймення, а Оленка вже приступила до Дерев'яного Гудвика.

— Уяви собі — його назвали Дерев'яним Гудзиком. Це тому, що в нього замість гудзиків на сіряку дерев'яшки. Це ж, правда, від бідності? Від бідності. А вони з того смішки... нечесно. Не класово, правда ж, Полікарпе?

— Безчесно,— пробаритонив Полікарп.— Ми крові не шкодували, життя не жаліли... Щоб не було бідних і багатих.

— А вони — прізвиська. Дерев'яний Гудзик... подумаєш! Полікарп глухо сміявся. Мов шилом дістав той сміх мого серця. Думав — з мене. А він своє загадав.

— Мене теж прозивали... Шкільна братія — вигадники! І знаєте як?

Оленка суворо затисла губенята, набурмосила бровенята.

— Яку-небудь гидоту приліпили... Я їх знаю!

— Гайяватою звали. Як у Лонгфелло.

— А що таке — Гайявата? — стріпнулась Оленка.

— Індіанець. В мене обличчя повісповане, от і Гайявата.

Тут Оленка забула про Гайявату. Її цікавило інше.

— А чому в тебе повісповане обличчя, Полікарпе?

— Пережитки капіталізму, Оленко. Був час, коли в Росії кожен другий вмирав од віспи. Жахливою була ця хвороба. Навіть царі через неї відкидали копита. Коли розгулювалась епідемія віспи — сонце людям потьмарювалось. Одні вмирили, а інші хоч видужували, але ставали не схожими на себе...

— А чому ж ти не прищепився, несвідомий ще був, правда?

— Мама не встигла, а бабуся лікувала мене старовинним способом: захворів хлопчик у сусідів, то вона мене до нього підкинула, вірили люди, що коли навмисне заразити, то легкою хвороба буде. Ну, правда, сусідський хлопчик вмер, а я видужав. Тільки обличчя стало як у індіанця. Гайяватою став...

Полікарп добродушно посміхався, з обличчя непомітно зникли геть до одного сліди віспи.

— А ти все одно найкрасивіший за всіх, Полікарпе,— вирішила за доцільне втішити батька Оленка. І навіть до мене звернулась: — Правда ж, Макаре?

Я промовчав. Я ще не звик до Полікарпового ряботиння та незвичного кольору обличчя, а кривити душею не навчився.

— Нічого, братці,— весело сказав Полікарп,— не в тому сила, що було колись, сила в тому, що є сьогодні. Свободу завоювали, братці, свободу. Тепер не буде ані повіспованих, ані знедолених. Всі будуть рівні, для всіх однаково світитиме сонце. Ти, Макаре, з села приїхав? До світла науки потягло?

Я тільки нижче схилив голову, потягло ж, мовляв.

— То ж бо і вопо. А колись, при царизмі, селянський хлопчик з дерев'яними гудзиками, в полотнянці про школу не міг і мріяти. Так що хай і Дерев'яними Гудзиками, хай і Гайяватами, хай навіть Скотинками нас звивають несвідомі елементи, а нам від того не холодно й не жарко. Нам — йти вперед. Перепон нам немає. І не буде ніколи, чи так, Оленко?

— А так-так, Полікарпе! — мов з кулемета татакнула Оленка.

Довго ми тоді гуляли по місту, снували вулицями, по раз опинялися в тупиках, повертали назад, втрапляли на забур'янені пустирі, переходили якісь видолинки із прихованими смердючими ковбанями, аж поки вийшли до річки. Я знав, що наше місто стоїть над річкою, я шукав її до цього, але так і не втрапив на берег. Видно, що й Полікарп з Оленкою опинились тут уперше, бо дівчинка переможно скрикнула і округлила і без того круглі, як у совеняти очі, а Полікарп вдоволено крекнув, переклав палицю під пахву і кресонував на нас палючим оком. Світилися в ньому велике вдоволення і радість.

Оленка було вже відкрила ротика, щоб дзвінко заторохтіти про щось своє, але Полікарп випередив:

— Го, диво природи! Водна перепона. Дунай! Найсправжнісінький Дунай.

Оленка так і кинулась.

— То ти й на Дунаї бував, Полікарпе? Іч ти, а мовчить...

— Де ми тільки не бували, чарівна Оленко, яких світів бачили. «Під Перекопом ворога били, ми й на Карпатах бували». А от Дунаю що не бачив, то не бачив, що було, то було, що ні, то таки ж ні...

— Так до чого ж тут Дунай... Це зовсім не Дунай...

Полікарп ніби засоромивсь, похилив голову.

— Та якось вирвалось. Мабуть, з пісні...

— З якої? — відразу ж Оленка вуха нашорошила.

— А ось якої.

Полікарп відкашлявся, підняв голову, впився зором в гладінь спокійної, як совість найчеснішої людини, річки і дужим та приємним баритоном затягнув:

Ой, піду я до Дунаю,
Стану-гляну, подумаю:
Чи мені втопиться,
Чи з коника впасти-вбитися,
Чи назад воротиться?

Я так і обмер, слухаючи ту пісню. Чув її десь, а коли —

не пам'ятаю, але тоді вона мене аж ніскілечки не вразила. Тепер, упівголоса проспівана на березі тихої річки цим дивовижним велетом, вона видалась мені чимось незвичайним, перевернула мені душу, погнала звідкілясь від самого серця до очей сльози, мені хотілося слухати її до скінчення світу, а Полікарп з глибокою тугою повторив, ще більш притишивши голос, приспів і, ніби засоромившись, почав виправдовуватись:

— В дитинстві почув цю пісню, мама співала, от вона мені й перейшла в спадщину. Все життя розмірковую... «Чи назад воротиться»...

Видно, припала до душі пісня й Оленці:

— Співай ще...— просила вона.

— Іншим разом...

— Коли те буде?

— Коли буде настроїй, Оленко.

— Ти ж казав, що настроїй ми самі собі мусимо створювати.

— Тільки не для пісні. Пісня без настрою — що мандрівка без цілі...

Дослухався я до кожного Полікарпового слова, придивлявся до кожного руху, вглядався в кожну рису його обличчя, яке миттєво мінялося, через хвилину-другу стаючи зовсім не схожим на те, що було щойно, і якась магнетична сила тягнула мене до нього. Мимоволі заздрив Оленці — зуміла ж, капосна дівчинка, вибрати собі татуса. Це ж диво, а не людина, це ж — кремій, це — казка...

Давно, дуже давно була та прогулянка, потонула вона десь у казково-неправдоподібному моєму дитинстві, все позабувалося з того незначного, буденного, що було моїм щоденням, а це, звичайне-незвичайне, не забулося. Примружу очі, думкою полину в ті часи, викличу в пам'яті далеке видиво, і постає перед зором і дівчинка терноока, непосидюча, жива, як найживіше срібло, і диво-велетень з сукуватою палицею в руках, мідночолій і подзьобаний вісою, подібно до того, як час дзьобас найміцніший метал і камінь, чується мені його густий, надзвичайно мелодійний голос, і пісня давня, вже забута й перезабута новими поколіннями людей: «Ой, піду я до Дунаю», задумливо-жалібна, скаржномрійна, виповнена глибоким людським горем і проблемним непевної надії...

Ходив я поряд з Полікарпом, дослухався до кожного його слова, і здавалось мені, ніби чую власне дозрівання і навіть фізичний ріст. Він розпитував про наше навчання, я, безумовно, помовчував, а Оленка ротика не замикала,

вахлинаючись, розповідала про те, і що ми вивчаємо, і як нас навчають, і хто як слухає уроки і навіть хто і як їх завоює.

— Щасливий ви народ, братці,— заздрісно зітхав Полікарп.— Всі хороші науки проходите, все таке життєве і необхідне вам подають. Не те що в наш час. Тільки переступив поріг класу, відразу ж: «Отче наш іже єси», не встигнеш богові віддати данину, а вже дери горлянку: «Боже, царя храни...» Не охранив ні бог, ні чорт...

— Послухай, Полікарпе, а ти царя бачив? — раптом ожидла Оленка.

— Бачив, гідру паршиву...— якомсь глухо і неохоче прогукнув Полікарп.

— А гідра — це що? Контрреволюція? — тут як тут Оленка.

— Гідра — міф. Греки в давнину вигадали її. Таку казку... Змія-горинича такого закордонного...

— А-а,— здогадалась Оленка,— з трьома головами...

— Та їх там аж дев'ять нанизалося на тому страховиську...

— А в царя їх скільки?

— Чого?

— Ну, голів же, чого ж іще...

— Одна в нього була, для чого йому дев'ять? Одна, та й та миршава. Кругла й рудоволоса, вусики ще під носиком... щіточкою. Але біда в іншому: одна голова, та й та порожня...

— Чому порожня? По чому видно?

— Не державна голова... Курей пасти з такою головою, а він — цар.

— От дурень! — засміялась Оленка.— З дурною головою — і не за своє діло. Ну, а люди... люди куди дивились?

— Отож і роздивились. Дивились-дивились, молились-молились за нього богові та й дали коліном під м'яке місце...

Оленкою аж затрясло, аж рученятами коротенькі поли своєї курточки зіжмакала на животі — так сміялася. Я теж уявив собі ту яскраву картину, коли Полікарп своїм чотирикутним чоботищем — цареві під м'яке місце, і не засміявся, а просто заревів на всю вулицю, реготав так, як ніколи в житті.

Пересміявшись, Оленка зауважила:

— От так цар! Якийсь дурило!

І з коротким гужем до Полікарпа:

— Розповідай, як ти з ним здибався,

Полікарп погмикав під носа, видно, роздумував, якусь

мить, з чого починати, посміхнувся та відразу ж став ніби маленький, ніби школярик нашого п'ятого «б».

— То ж його носило по імперії з імператорською інспекцією, ну, завітав і до Києва. Тріскотливо було — з гармат палять, дзвони бовкають, теленькають, вулицею маніфестація суве, «боже, царя...» не затихає, вся знать вирядилася в срібло-золото, кричить та радується, вірнопідданствує. По церквах шурував імператор, в казарми заникував, в «дворянське зібраніє», ну і по училищах, безумовно. А я жив з мамою при гімназії, вона там прибиральницею працювала, закамарок їй був під сходами відведений, ось я й долав у ньому науку. Ну, приходить раз мама й хвалиться: цар соізволять навідати гімназію. Так що, мовляв, сиди під сходами, замри, як тарган, і щоб ні шу-шу, а головне, щоб писка твого ніхто не побачив... А як відомо, в мене опісля віспи писок став, а не обличчя — щось схоже на решето, та ще й вифарбуване мідним купоросом...

— Теж мені безсовісний народ, не могли вчасно щеплення дитині зробити... — зітхнула Оленка.

Полікарп не прореагував на те словесне гуманних почуттів зауваження.

— Цар таки ж дотримав слова — завітав на подвір'я нашої гімназії, а я не витримав, не всидів у своєму закапелку, ну й стрілись з царем око в око...

— Ти ба! — торжествувала Оленка. — І ти йому що? Коліном...

— Не поспішай, Олено. Я ж тоді ще був несвідомий. І вірнопідданий. «Боже, царя храни» виспівував. Тож прослизнув повз людей, ніхто на мене ніякої уваги, всі в царя баньки втупили, опинився в ряду з гімназистами, а цар, мов полководець Скобелев, по фронту ледь переставляє нога за ногою, в очі школярикам зирить. Ну, й на мене глипнув... Зиркнув, та так його ніби струмом під носа вдарило, аж назад заточився, пересмикнуло ним, і мені здалося, що цар гикнув... таким собі звичайним способом, як гикають усі смертні. Підняв очі до неба, не захотів далі крокувати по фронту, повернув убік. А на мене відразу ж була звернена пильна увага, хтось схопив за плече, хтось за руку, «У-у, мурло, — сичать, — з такою харею перед глаза його імператорського... А де взявся цей Квазимодо?»

— А що таке Квазимодо? — спалахнула Оленка.

— Герой в роману Віктора Гюґо. Красень такий, на нього всі собаки три дні гавкали, коли стрічали на вулиці. Ну, ось таким, певно, видався і я батюшці всея Русі і прочая...

— Ну, й що ж дали?

— А що?.. Викликали маму: «Як посміла свого Гайявату перед царські очі виставляти?» Мама, безумовно, в плач, у голосіння! «Пробачте, ваше сіятельство, не виставляла, самого нечиста винесла». Не допомогло: «Нам в заведевії непотрібні прибиральниці, які своїми ділами вносять дисонанс у виховний процес. Вон!» Мама, як будь-чия мама, суворо запитала в мене, не лише на обличчі від віспи зміявила моя шкіра, а й на спині та нижче покрилась густими і чорними смугами, але що з того? Тільки й усього, що царя на власні очі бачив... Ну, я йому потім пригадав, я йому віддичив у Жовтневу...

— Ти його знову бачив? — аж скинулась Оленка.

— Я його не бачив. Він мене побачив. У повному моєму гніві і в усій рішучості. Бог його хранив, а я його зіпхнув, як опудало, з самого трону.

— А як ти його? Ой, як цікаво!

— Ну, це образність,— ухилився від деталізації Полікарп.— От навчатиметься у школі, то й знатимете, що таке образність, що таке символ. Не я ж один його викишкав з царських покоїв, а всі ми разом взяті, тобто революційні маси, народ. А ми з вами, кожний взятий окремо, і є часткою народу, а всі разом — незборимою силою, тією силою, що, як буря, скидає і царів, і королів, і будь-яку гідру контрреволюції.

Оленка переможно, навіть задержувато глянула мені в очі.

— Зрозумів, Дерев'яний Гудзик? Доп'яв?

За час тієї прогулянки, яка здалася мені і миттєвою, і разом з тим довгою, як пайдовше літо, я доп'яв, слухаючи Полікарпа, стільки, скільки не допинав за довгі роки. Жодного питання я не поставив співрозмовникові, слухав готове, за мене невтомно трудилася Оленка.

— Полікарпе, ти стільки знаєш, а кажеш, мало вчився.

— А я, як Максим Горький, з книг набирався... І не лише з книг.

— В школу не ходив зовсім?

— Чому ж. Три класи закінчив. А далі пішов коридорами.

— Казав же, що мама працювала в цій... гімназії.

— Прибиральницею. А дітей кухарок та прибиральниць вище трьохрічки не пускали. «Рилом не показували».

— Чого-чого?

— Ну, не підходили їм значить. Класово не підходили.

Оленка розуміюче хитала головою. І все мені пояснювала:

— У Полікарпа татуся не було, в нього тільки мама. Та й ще не дуже свідома. Класово.

— Класово... — гмикнув Полікарп. — Класовий гніт вона на власному хребті відчувала, а от взагалі... Конешно, особа була до неможливості задущена дійсністю, без будь-яких прав, без усвідомлення...

Не розумів я зовсім Полікарпових слів, але все ж збагнув основний зміст — нелегке було дитинство в цієї людини, не ласкавою була в нього і рідна матінка.

— То ти все по книгах... еге ж? Тобі в тій гімназії їх давали? — не дослухавши одного, вже іншим цікавилась Оленка.

— Друг у мене був... справжній друг. Сип директора гімназії...

— Отого, що маму з роботи витуривав?

— Того самого. Батько — чорносотенець, а син — революціонер. Не відразу, конешно, став більшовиком, але вже в дитинстві був передовою людиною. Він мене й прилучив до науки, книжки мені давав, пояснював, що було незрозуміло. Та невдовзі і пояснювати стало зайвим, я навчився розмовляти з книжками, головне, роздобути їх було важко. Павлусь мені роздобував. Спочатку гімназичні, а потім і нелегальні видання. Так що я це лише не відставав від гімназистів, а й уперед пішов, в розумінні соціальної теорії випередив їх і обігнав...

Так я до кінця і не збагнув, що то за науку пройшов Полікарп; непомітно вечір надійшов, повужчали міські вулиці і затиснули нас на темному тротуарі, можна було й геть заблукати, коли б ми випадково чи не випадково не трапили в те місце, де стрілись, і не опинилися біля будинку, який мені дуже подобався: високі стіни обштукатурені зеленувато-сірою глиною, в яку натикано густо-червоних уламків битої цегли. Дуже красивим видавався мені цей будинок, а оздоба його просто зачаровувала. Давненько звернув я увагу на ту споруду. Виявилось, що саме тут і мешкали Оленка та Полікарп.

— То що, братці, зазирнемо до нашої господи на вогник?

У високому вікні, запрятому фіранкою, яскріла електролампочка. Вона, мов легковажного метелика, вабила мене до свого тепла. Я з радістю зайшов би до них, коли б Оленка не ошлелшила обіцянкою:

— От і добре. Я вас чаєм почастиую.

У мене відразу зникло бажання йти до них у гості. Одним з моїх невинуватих недоліків і промахів життєвих було невміння пити чай. У нашому селі чаювання не заведе, вже тут, у місті, господиня квартири, де я наймав куток, привчала до тієї дивної трапези, яка швидко стала мені ненависною. Я розумів, що ріденький присолоджений окріп із шматком хліба замість ситної вечері для господині справа ненакладна і дешева, але ж пити ту гарячу водичку... Ніяк не вмів я її споживати без голосного сьорбання, втягував її в себе з таким свистом та клекотом, що господиня перелякано зажмурювалась і авторитетно повчала:

— У нас поросят немає. Скликати їх голосним сьорбанням — річ марна.

Хазяйський синок, особа більш ніж дивна і на мій погляд далека від середньоусталеної норми, прорікав безпідійно:

— Мамац, шо ти учиш? Не мечи бісеру перед... Їжа святого Антонія — ось найкращий спосіб уникнути аномалії...

Хоч убий мене — не міг зрозуміти, що криється за цими словами, але був переконаний: ні за що вважає мене хазяйський синок, особливо, на яку не варто зважати.

Чай мені протипоказана пожива, і я категорично відмовився від гостювання. Послався на те, що в мене ще не зроблені домашні завдання, а коли Оленка відразу ж запропонувала взятися за них спільно, на щастя знайшовся — сказав, що моя господиня, ледь притемніє, закриває на залізний гак хвіртку і спускає з ланцюга злого-презлого собацюру.

На той аргумент зважили. Не те що задоволений, навіть щасливий біг я до свого мешкання, освітлений чимось незвичним, новим, незвіданим у житті. Мріяв і вірив — подібні стрічі в майбутньому.

І жорстоко помилився.

Наступними днями, наспіх виконавши домашні завдання, виходив на прогулянку, невідступно крутився біля Олеччиного дему, никав по вулицях та завулках, що до нього прилягали, проте ні Оленки, ні Полікарпа не зустрів. Чи то вони не прогулювались більше, а чи уникали зі мною нових стріч. Вже пескоро я мало не зіштовхнувся з ними на вулиці, порадив тій стрічі неймовірно, але відразу ж і крутнув назад немов ошпарений. Вони прогулювались не самі, з ними важко так і влєвно цибав Панич, вишукано зодягнений в смугасті штанці та формений піджачок з нагрудними кишеньками. Я відразу збагнув, у чому річ: Панич вмів розпивати чаї, на чаях виріс, цей не сьорбає, не скликає з

усіх міських околиць поросят, він не відмовлявся, видать, від запросин, от і вповз у довір'я.

Плакав беззвучно, не витирав сліз, відчував себе і окраденим, і обійденим, і знедоленим, розумів — отаку дружбу через власну необачність втратив назавжди.

Ще раз із Полікарпом побачився теж несподівано. Це було напередодні Жовтневих свят. Наш піонервожатий, невгамовний витівник і невтомний організатор Сьома Штоцький, скликав урочистий піонерський збір у районному Палаці молоді. Тему розмови засекретив. Але прозоро натякнув — чекайте на сюрприз.

Поява на піонерському зборі Полікарпа і справді була сюрпризом.

Я відразу впізнав свого кумира, хоч і видався він мені незвичним, не схожим на себе.

Одягнений був у просторий сірого кольору костюм, блакитна сорочка і червона краватка, — речі бачені мною вперше, — ще яскравіше підкреслювали бронзово-темний колір його твердого, кованого з благородного металу обличчя, навіть віспин не було помітно, вони ніби розчинилися на шкірі, тільки час від часу тінню, мов скалки жиру на окропі, коливались то на вилицях, то на підборідді.

Орден Червоного Прапора так і сяяв на червоному, мов жар, бапті.

Полікарп не те що сконфужено, скоріш, від ніяковіння незвично мружив очі, а може, він знав, що від того вони в нього не будуть видаватися такими різними. В усякому разі і те, нерухоме, що воложилось під розсіченою шабельним ударом бровою, скидалося на живе, палахкотюче, повне заставного розуму і невисловленого захоплення.

Ми не зводили очей з Полікарпа, милувались його орденом, їдали його слова, а тим часом сокорив швидко і патхненно Сьома Штоцький, все виповідав нам про гостя, та так, ніби він знав його краще, ніж той сам себе.

— Ми вшановуємо, товариші піонери, напередодні Великої Жовтневої річниці славного героя Жовтня, червонопрапорного кіннотника із Червоного козацтва України та легендарної Першої Кінної червоного командарма Семена Михайловича Будьонного. Ми по-піонерському гаряче вітаємо людину з великої літери, сміливого бійця, шабля якого ніколи не тупилася, ми вшановуємо бойовий подвиг лицаря революції, чії бойові рани є й нашими ранами, ми...

Речистий та невгамовний був наш піонервожатий Сьома, вмів сказати, вмів і зачепити за живе кожного. Він так детально і з таким ефектом прокричав усю бойову біографію

Полікарпову, що мені аж це по собі стало від того, вже з острахом і недовірям дивився я на випадкового свого знайомця, Оленчиного батька, думав собі: та як же це так сталося, що цей незвичайний великий герой сидить ось перед нами, замазурами, а не перебуває десь там поруч з Будьонним та Ворошиловим у Москві або разом з Петровським у Харкові?

— Нашому місту, хоч воно й невеличке,— виспівував Сьома,— здорово щастить, у нас працює стільки відомих діячів, а це ще й нашого дорогого гостя прислали очолювати робітничо-селянську інспекцію на страх ворогам, на радість трудовому народову...

Полікарп увесь час, поки Сьома Штоцький виспівував, закам'яніло сидів, тільки око його зряче не знаходило собі місця, воно спалахувало то подивом, то нетерплячкою, то іронія випрiskyвала з нього, то випромінювалось явне кепкування.

Зрештою Сьома виговорився і урочисто оголосив:

— Слово має товариш Полікарп...

Запнувся, пошкріб за вухом, схилив голову в бік гостя:

— Пробачте, я не знаю, як вас по батькові?

— Товариш Полікарп. Ви все сказали...— сміхотливо креснув оком на оратора Полікарп.

— Ага, розумію, партійна кличка. Так я ж і кажу: слово надається товаришеві Полікарпові.

Хоч скільки я пізніше намагався згадати, що саме говорив нам тоді товариш Полікарп — не міг згадати. Єдине запам'яталось — сміхотливий блиск його ока та сміх у голосі, коли починав словами:

— Мені, власне, й говорити нічого. Товариш так про все розповів детально, що не знаю, що вже тут і казати...

Говорив про тяжке минуле народу, про Леніна, про Жовтень. Але що саме — не запам'яталось. Мабуть, те ж саме, що й у книжках писалося, що ми, піонери, добре встигли вже засвоїти на початку свого життєвого шляху.

Пам'ятається тільки, запитаннями засипали Полікарпа. І все те, що відповідав на них, пам'ятаю й сьогодні.

— А ви Будьонного бачили?

Мені відразу ж тоді згадалось Оленчине: «Полікарп, а ти царя бачив?»

У Полікарпа заясніло око, на устах вимальовувалась тепла усмішка, проблиснули синюваті-білі зуби.

— Кіншота Примакова та Перша Кінна Будьонного не раз ходили спільно супроти ворога. Будьонний Семен Ми-

хайлович, хоробрий командир і запеклий рубака, не цуравсь нашого брата, тож бачились, і не раз.

— А Ворошилова стрічали?

— З Климом Єфремовичем теж бачився не раз. Дуже гарний він чоловік, душею всіх наших кінвотників був.

Сипались питання за питаннями, я мовчки слухав відповіді і відчував, як Полікарп, а з ним і Оленка не наближаються до мене, а навпаки, віддаляються, ніби в небо возносяться, мені, простому селячкові, далеко до них, то просто був випадок, гра витівниці-долі, яка звела було мене в той вечір з такою людиною.

Вже опісля, навчаючись і в п'ятому, і в шостому, я ніколи не шукав стрічі з Полікарпом, інколи бачив його здалеку і робив усе, аби не трапити йому на очі, ніби винуватим почувався перед ним, а чому — й сам того не знав. Оленка перш було все в гості кликала, але, наштотхнувшись на мою вперту відмову — в мене знаходилося безліч причин для того, — перестала й запрошувати, хоч у школі й не цуралась моєї особи, але я бачив, що все ж у розмовах надавала перевагу Паничеві, якого я знепавидів так, як нікого іншого ані до цього, ані опісля. І не за те, що він мене відтіснив, пограбував мою дружбу з Полікарпом та Оленкою, а тому, що вбачав у ньому неперевершеного нахабу, який, користуючись тим, що має змогу нап'ясти на плечі крамного підкачка з модними кишеньками, набрався нахабства мозолити очі такій людині.

Слава про Полікарпа витала над містом, чули про нього навіть у нашому селі.

Пам'ятаю, зайшов якимось до сина моєї господині сусід. Син моєї господині, як уже мовилось, був людиною не від світу цього. Біс зна, хто він і був, піп — так і не піп, а носив таке волосся, що й сам архієрей міг позаздрити. Скидалось на те, що від самого народження його не стригли, а з того часу, коли почали рости борода та вуса — не голили. Заріс він буйно, тільки гострі очиці та піс-бульбочка і виділялись серед непролазної тайги; хоч я й бачив його часто за трапезуванням, але й досі не можу собі уявити, як він пропихав у свою пащу ті відбивні та котлети, які так щедро та благоговійно, ледь з'являвся він до хати та падав до столу, ставила перед ним запобіглива матінка. Куди й на яку роботу він ходив, так я ніколи й не довідався, але десь же він та працював, бо біг туди спозаранку, а повертався невдовзі опісля того, як і нас випускали зі школи.

Щоразу, перекотившись через поріг і обіруч гребнувши на ходу чорно-рудувате віяло бороди, він зично басував:

— Ну, маманя, сьогодні маєш насолоду зріти свого от-приска голодного, аки лев у пустелі. А-а, порібринка в сметані, спасибі, маман, годиш ти моему животіві, мов янголи всевишньому...

Якось до бородаця завітав сусіда, ради просив, як подіяти на фінінспекцію, що життя не дає, обкладає поборами, а вони ж такі непосильні...

— А ви зверніться до цього... до рябого, що Полікарпом всі звать, кажуть, найсправедливіший із начальства.

— Був і в нього...

— То що він?

— Сказав, що усе в ажурі.

— В ажурі?

— Ага. Каже, або плати, або переходь на трудову, тобто пролетарську лінію...

— Так і сказав?

— І не задумався, і не запнувся. То як ви?

— Про що ж питати? На лінію — і нікотрих роздумів.

— На пролетарську?

— Можна й на трудову...

У своєму селі теж якось підслухав розмову:

— Правда-правда, а де вона та правда? — допитувався наш багатій сусід Гаврило. — Обложили, і хоч тягни, хоч ноги витягай. До правди — як до бога... і колись, і тепер...

— А ви, Гавриле, в район би, в район, — запобігливо радив біднячок Мирон, чоловічок, який завжди людям щось радив, і завжди не те, що треба.

— А в районі там що? Ждуть мене а чи правду скажуть? Назви мені такого чоловіка, який за хлібороба заступиться.

— Є такий чоловік. Одноокий. Полікарпом звать...

— То що він — вище прокурора?

— Ніякого порівняння. Прокурор супроти нього — як теля проти бузівка або ще й менше.

— З чого судиш?

— З чого? — прискалив око Мирон. — До прокурора хоч один чоловік ходив добровільно? Було щоб отак: зібрався — й до прокурора?

— Хіба що який пришелепкуватий.

— То ж-бо й воно. До прокурора кличуть. І йдуть до нього, як на каяту. А до цього Полікарпа добровільно йдуть. Добровільно! Тільки кому припече — відразу до Полікарпа. Розбереться. Той у всьому розбереться. Так що раджу... — хитро мружився Мирон.

Гаврило хилив голову, безнадійно стріпував рукою.

— Та воно ж таке... Мені, воно, мабуть, однаково, чи до прокурора, чи до цього... як його...

Час минав, пролітали дні, проходили тижні, версталися місяці. Все було тихо-спокійно, і раптом — вибух. За законом діалектики — накопичилась енергія, назріла проблема і почала творитися нова якість.

Зажило в устах кожного нове, незнайоме і від того трохи тривожне, а декому й страшне слово — колективізація. А там і суцільна колективізація.

Мабуть, саме так розгулюється на морі шторм. Спочатку штиль, тиша і спокій, ані шелесне, ані хлюпне, дримає усе, сонно мружиться, а потім враз невідома сила почне гойдати та розколихувати, розбуруннювати той спокій, перетворювати усталену тишу в бурхливу стихію.

Отаке почалося тоді на селі. Розгойдувалося все та й розгойдувалося, розколихувалось, сперш у глухому гомоні, в затаєному шепоті та нашіптуванні, а потім у гвалтованому крикові, у панічному зойку:

— Та звідкіля ж це така напасть! Жили-жили, як люди, а тепер — до одної отари!

Море штормує-штормує, буває, що й тайфунами та цунами різними бавиться, побавиться-побавиться та й зпову приїде до тям, заспокоїться. Село штормувало і тижнями, й місяцями, і роками. Кіпило й бурунило, подекуди й тайфунило, але вже в самому тому штормуванні закладалася підвалина для довгочасного штилю, можливо, настільки довгочасного, що переживе й віки.

В усякому разі в закономірну стабільність опісля штормового процесу колективізації вірили найпередовіші люди в країні і в тому числі Полікарп, безумовно. Він настільки був переконаний у єдино правильному вирішенні аграрного питання через суцільну колективізацію, що віддавав цій справі весь свій час і всі свої сили.

Дуже скоро по всьому району, та й у цілій області, загриміла Полікарпова слава, став він одним із найпередовіших і пайуміліших організаторів сільського кооперування. Спочатку доручили йому колективізувати одне село, уповноважили його туди: не минуло двох тижнів — і перший ТСОЗ у районі народився. В сусідніх селах огиналися люди, штормували, відбивали атаки агітаторів на щоденних зборах, а в Полікарповому селі вже в перші дні, погалакавши, безумовно, зібравшись до гурту, почали спокійно і упевнено формувати нове колективне господарство.

Перекинули Полікарпа в інше село — і там пішло діло на лад.

Взимку навертав я до рідного села на кашікули — а його вже й не впізнати. Все на місці — засніжені поля, заінеєні дерева, припшиклі хати, завужені вулиці — все колишнє, а люди пові. Якісь не такі, як були. Збуджені і розтривожені, на щось нове націлені, роздратовані отим роздратуванням, яке активізує людину а чи то на добрі, а чи на лихі діла. В нас люди були тієї зими наактивізовані по-різному: більшість на добре, меншість на лихе.

Виявляється, що і в нашому селі побував Полікарп.

Моя мама, ледь заходила розмова про колективізацію, так і згадувала районного уповноваженого.

— От, може, коли б такий чоловік був хоч один на кожне село, то гляди, й пішло б діло. Бо воно чого там, хіба ж не можна й у гурті жити та робити? А от розумну голову на гурт треба. Щоб була голова над головами...

Та й розповіла мені, як у нашому селі колективізувались.

— Спочатку прислали хлопця, молодого такого парубка, в комсомолі, казали, старший. Ну, він що ж, супить брови дуже суворо, вдає з себе бозна-якого розумного та знаючого, а що ж воно знає — дитя. Зрізались з Гаврилом, він йому своє, а Гаврило йому своє, а люди мовчки слухають, Гаврилову ж руку тягнуть. «В баранячий ріг скручу», — кричить колективізатор на Гаврила, а той тільки посміхається. «А чому ж ти мене крутитимеш, по якому такому праву? Хіба я проти, чи що? Я тільки запитую, а ти відповідай, коли тобі доручено, а люди вже бачитимуть, як для них краще: в созі чи при бозі?» Ти ж знаєш Гаврила, його сам рогатий не переговорить. Та все так ловкенько та хитренько, як в'юн вигинається, його й лукавий не зловить на слові, не те що хлопчисько зелений.

Нічого не вийшло в того хлопчика. Ні з чим поїхав, уночі поїхав, видно ж таки втік від сорому.

Тоді приїхав оцей же, що й ти знаєш, Полікарпом назвався. На початку не сподобався людям. Баби та молодичі як квочки засокорили: «Не знайшлося людини, як людини, нечумидла якогось прислали, мало що з одним оком, так ще й рябе та кульгаве. Вже хай би той хлопчак був, коли без цих уповноважених не можна».

Так усі й сподівались — цей і тижня не витримає, ввіймає облизня та й поїде. А він тобі хоч би кому слово. По селу нишпорить. І день, і другий. Шкандибає вулицями, розглядається. Стріне кого — здоров'я бажасмо. Каже: «Гарне у вас село». Ну що ж, гарне так гарне. «Убоге тільки, просто до подиву убоге — ні клубу, ні школи пристойної, ні

крамниці, одна церква на видпті». Теж правда, її не сховаеш, але тим нікого і не розжалобиш, і не купиш.

Ходив-ходив, а на третій день — збори. І кого ж покликав? Найбіднішу бідноту. З Мироном першим зговорився, з комсомольцями — нікого на ті збори з багатеньких не пустили. Ну, тут і почалося! Гаврило як не лусне — що це таке? По якому праву? Багачики галасують, а в самих очі бігають, в голосі тривога і хвости попідгинали, як ото цуцики при перепуді. Еге, щось воно тут не те...

А Полікарп з біднотою розговор веде. Ну і я ж між них, в бідноті ми, синку, ніхто не скаже, що в багачах. Ждали, що про колектив заведе, а він про зовсім інше. Про давнє згадав. Як ще ото революція йшла, як різні петлюри та депікіни людей розпинали. За що, питає, розпинали? Ну, тут хто про що, той за непослух, той про бога, цей про чорта, а він тільки оком хитро поблискує: а не за землю, бува, каже? Тут і всім стало видно, що за землю ж таки мужика шмагали та вішали, в Сибір засилали та до тюрем садували, за її, годувальницю, все життя страждав народ. «А хіба,— каже,— революцію ми робили, кров проливали, життя молоді свої клали в боях не за те, щоб у селян земля була, а фабрики в робочих?» Ну, тут що ж йому скажеш, всім нам, де біднішим, в революцію дали землю. «А тепер що ж,— кричить хтось,— назад її віддавати?» Всі на того Полікарпа очі виставили, а він нічого, сміється! «Кому,— питає,— віддавати?» — «Ну, комусь же вона муляє?» — «Мені,— каже,— вона не потрібна. І нікому в місті теж вона не до діла. От у вас на селі — вона, річ... річ в собі», — так чомусь і сказав. «Чи, може, бідноті вона вже муляє? Може, куркулям передамо? Їм, по всьому видно, земелька б не завадила. В них і обробляти чим знайшлося б, і засівати. А котрі бідніші — охоче найнялися б, чи не так?»

Мовчать люди, на таке схоже. А він тоді й каже: ось для того й треба єднатись до гурту, щоб земелька знову до багачів не перекочувала. Тільки в гурті біднота зможе посправжньому захазйшувати. А держава машини дасть, учені агрономи навчать культурно господарювати. І ще, каже, запам'ятайте, що діло це цілком добровільне. Ніхто нікого не неволитиме. Тут просто зважити на все треба, треба добре зрозуміти, куди діло хилиться, і цілком добровільно, але обов'язково зробити ще одну революцію в сільському господарстві.

Та й почав про війну розповідати. От, каже, як революцію робили? Добровільно робили. Хіба нас хто силою примушував царя скидати? Супроти великого панства, і свого й

заграничного, майже п'ять років воювали. Самі йшли, добровільно. Та й про себе почав. Оце, каже, бачите в мене лоб рознолосований? Думаєте, з таким лобом Полікарпа родила мама? Ні, пілеудчик, каже, шаблею ненароком дістав. Я його, каже, міцніше полоснув, так що й душу віддав панок, але й мене встиг покарбувати. Добре, що одне, не обоє вибив, а то й світу білого б не бачив. Та хіба це одна смуга на шкірі? Це що на лобі, всім видати, а що тут під сорочкою? А мене ніхто не гнав силою в бої, сам йшов. Орден ось заслужив. Сам товариш Калінін у Москві вручив. Ось він, цей Червоний Прапор, і є моїм найбільшим здобутком. Нічого мені не треба, ні землі, ні фабрики, миру треба, та роботи, та щастя для всіх чесних людей, для тих, задля кого ми крові не шкодували, життя молоді клали...

Тиша така стояла, що я в житті такої не чула, здалось мені, синку, що тільки двоє нас тут і було при розмові, що все то мені одній говорив цей незвичайний чоловік. І такий він мені відразу видався близький та дорогий, що от скажи він в цю мить — Одарко, хватай шаблю та ходімо ворога крушити — от бігме — пішла б. А він під кінець це й скажи: «Не сам я до вас прибув, партія мене послала, Радянська влада веліла мені низько кланятись сільській бідності і уклінно просити: послухайтеся її заклик, її прохального слова. Не задля примхи мусимо організовуватись, єднатись до гурту — задля нашого майбутнього, задля того, щоб не випустити Радянської влади з наших бідняцьких рук. Одержали ми від Радянської влади — хто земельки шмат, хто робоче місце й думаємо, що вже сягнули вершини. А насправді ж — хватили шилом патоки. Повірте мені: наш власний порятунок, міць і сила нашої бідняцької влади — в колективі. Отож, каже, й думайте, як нам бути: чи добровільно зробити те, до чого нас кличе партія і Радянська влада, а чи добровільно знову посадите собі на шию куркульню та багачів. А я вас, каже, закликаю до гуртування своїми ранами, своїм бойовим орденем, а також пам'яттю моїх бойових друзів, що полягли на полях битв громадянської війни».

Замовк він, а в народі тиша, як перед грозою. Тільки чути хтось схлипнув, ніби йому горлянку передушило. Бачу, це Михтениха стара. Пам'ятаєш, що її син Савка був у червоних та й загинув при взятті Києва. Вона саме восени на могилі його братський побувала, тепер все розповідає кожному при стрічах та сльози ллє. Пропхалась тоді Михтениха до столу та й каже: «Пиши мене, синку, до свого гурту першою. Мене й Михтона мого, бо він такий несмілий, що

за себе не скаже. Пиши,— каже,— бо коли б був живий мій снінок, то він би те ж саме сказав, що оце й ти кажеш. Віл у мене теж був великий герой і поліг славною смертю при святому місті Києві у бою жорстокому».

То він, той Полікарп, підступив до Михтоники та як син рідний руку їй довго цілував, а вона його шрами обцілювала і сльозою обливала. І що ти думаєш — надумалась наша біднота. Добровільно надумалась. Мирон відразу шапкою об землю. «Ех,— каже,— була не була, а коли таке діло, коли сама партія і Радянська влада до нас з поклоном та совітом, то яка ж з нас буде біднота, коли ми почнемо огинатись». Та й сказав, яка то з нас біднота була б... Слово наше селянське сказав таке, що воно ж ніби й не сороміцьке, а тільки смішне дуже. Тут всі й розсіялися та загули в один голос: «Та чого вже там, не померли ж поодинокі, не помремо і в гурті, свої ж люди».

Вийняв Полікарп з торбини таку книжку в твердій обкладинці,— золотими буквами на ній щось писано,— і сказав: «Ось сюди й почнемо вписувати почесних будівничих нового життя. І хай ця книжка,— каже,— стане історичним пам'ятником тим людям, які першими, при повній своїй свідомості, при твердому розумові і в повному розумінні своєї відповідальності, при суворо-добровільному принципові скерували своє колективне зусилля на нові діла, обрали собі нову і світлу життєву дорогу».

Так що в тій золотій книжці тепер записані і я, і твій тато, і ти, мій голубе сизокрилий. Але ж... чи тільки довго втримаємось?..

— То ж чому?

— Розхитають. От присій-бог розхитає Гаврилова кумпанія. Бо ж тільки подумати — Гаврила в сизокрило. І сміх і гріх. Зустрів Гаврило опісля бідацьких зборів усіх нас глузом — ну що, каже, усупільнилися? А Мирон це йому і скажи: «А ти ж, Гавриле, що думаєш? Уже в гурті ми, а я ще й головою в артілі». Аж позеленів Гаврило. То до одного присікається, то до іншого — чи правда? Мені дорогу заступив: «Тільки вам, Одарко, повірю — чи правда, що спряглися?» Довго чухмарив голову, а тут і Полікарп назустріч. То Гаврило і накинься: «Що ж це,— каже,— за беззаконіє? Одних кличете на збори, а коли інших, то можна і не звати? Ні, ми на це управи знайдемо! Я так цього не обмину. Я і в Москву, і в Харків, коли треба. І Петровський, та й Калінін за таке самоуправство по голівці не поглядять». А Полікарпове око так і виграє сміхом, так і міниться, видно, дуже до серця йому той гнів багацький. Ой,

йой-йой,— каже,— це ж ви, громадянине, нас просто за збора берете. Вибачайте, що забули. Ну, ми й поправити діло можемо, скажіть, що вам свербить?» — «А може, і я пішов би до того созу!» — крикнув Гаврило. Полікарп аж піби вжахнувся, аж за голову взявся: «Та що ви кажете? Я чув, що ви вже висказувались на зборах, не раз виголошували своє...— ой, якось же він і назвав, чи то «крейда» чи «крейдо»,— так про вступ в артіль там і натяку не було». — «А тепер передумав...» — «Ну, коли так, то ласкаво просимо, подавайте заяву до ініціативної групи, а її вже там розглянуть. Так що не все втрачено...»

Мама моя сумовито хитав головою, сама собі дивується: «То ж тільки подумати, якої заспівав Гаврило. В той же день приніс заяву про вступ у артіль. А завтра мали її розглядати. І його заяву, і ще таких, як він, бо дружки Гаврилові не відстали. Мирон вже й руки потирав — хай ждуть, мовляв, ми їх прийнемо, ми їх тільки й ждали. Та й що ти думаєш? Другого дня з'явився Гаврило у сільраду — давайте заяву назад. «Не можу,— каже,— свята богородиця не велить. Приснилась,— каже,— вночі матір господня. Піби на подвір'я моє з самінького неба опустилася, заблищало все та засіяло в оборі, мов перо жар-птиці хто кинув, а вона, заступниця наша, посеред двору стоїть знівтівшись, сумовито так та жалібно святими очима на мене дивиться, дивиться, так же болісно, вустоньки зашпилила, а слова не вимовить. Така туга її огорнула, що й слова не промовить, самими очима святими пересторогу подас — куди ти, мовляв, грішнику Гавриле, лізеш, на яку стезю нечестивих накерувався, опам'ятайся, Гавриле, поки не пізно. Я так і обмер увесь, мсні б впасти перед нею на коліна, мсні б розшитатись, а вона це так змахнула легенько своїми тросручницями та й була така... розвіялась. Так що й не невольте, і не силуйте, не порушу застереження божеського, краще хай на землі постраждаю, ніж потім у пеклі вічно мучитись. Давайте назад мою бомагу». За ним услід і всі дружки заяви потребували, а також уже дехто і з нашої бідноти завагався, аякже — кожному страшно гніву тросручнці.

А тут ще й Полікарпа з села в район викликали. Ну, викликали й викликали, ждали, що повернеться, а його вже кудись інде послали, такому чоловікові всюди раді. А без нього тут — як без рук. Мирон чухмарить тім'я, а Гаврило знай своє: то подасть заяву, то назад бере. Розхитує нам артіль, як тиш неустойний. І кожного разу йому щось то наснитися, то привидиться. І від того вже он гляди дехто

із бідноти похитнувся, вже знайшлися такі, що геть виписалися із нашої золотої книги... О господи, і що воно буде і чим воно закінчиться?

Колективізація пабирала розгону, вже не штормом бушувало в районі, а тайфун лютився, вже громи та блискавки несподівано впали, з'явилися перші жертви небаченої бурі.

Пролунав ворожий постріл через вікно, і трапилось жахливе — як підкошений впав на підлогу Полікарп. Цього разу йому трапилося дуже важке село, стрівся він з рішучими і зловорожими противниками. Рана була смертельною, але могутній Полікарпів організм не хотів здаватись, на саморобних носилках обережно принесли пораненого в район, поклали в лікарню. Почалася круглодобова боротьба за життя орденоносця...

Оленка, як нічого їй не сталося, щоденно з'являлась до школи, шпетненько вдягнена, ділова, тільки збуджена до краю, поривна, роздратована і мовчазна. Хтось запитував про здоров'я батька.

— Все гаразд. Полікарп живучий. Він і не таке тернів.

А тим часом, видно, районші лікарі виявилися безсилимми допомогти пораненому. Одного дня на вулицях міста появилася рідкісний на той час транспортний агрегат — закордонної марки автомашинна на маленьких колесах і з великим та голосистим клаксоном, — зупинилася біля лікарні, привийшла на свій борт носилки з пораненим. Кажуть, так, у підвішених носилках, його їй повезли до Києва.

Оленка продовжувала заняття в школі, штурмувала програму шостого. Щоденно на запитання, як почувається її татусь, відповідала коротко і з нервовим падривом:

— Уже краще!

Якось напровесні, в час, коли нам закінчили подавати новий матеріал з шкільної програми і почалося повторення пройденого, в один з ранків Оленка до школи не з'явилась. Не було її в класі і дня наступного. Тоді ми їй довідалися, що вона несподівано поїхала в Київ до татуся, якого вже виписали з лікарні. До нашої школи вона більше не повернулася. Засумували спочатку — дуже не вистачало нам жвавої і непосидючої Оленки, а потім почали зникати, а з часом і зовсім забулися, що вона майже два роки сиділа поруч з нами в класі. Життя є життя...

...Неквалом бреду садом, уважно розглядаю то зеленоруті Самиренкові гібриди, то червонобокі джонатани, то ще якісь мені невідомі сорти груш та яблук і згадую молодість. Хто, коли посадовив оці могутні дерева? Може, перші колек-

тивісти з приміських сіл, тих самих, від яких сьогодні зо-сталися тільки назви, якими пишуться всі київські околиці а чи, може, печерські монахи старалися, шукаючи собі притулку і розради перед могутнім натиском безвірницького руху? Хтось їх колись садовив, оці старі, випробувані часом дерева, такі випробувані і вивірені, що навіть новітні, всеозброєні ботанічною наукою садоводи не ризикують їх замінювати молодими насадженнями. Пригадую свої школярські роки: водив нас тоді учитель природознавства Іван Іванович у приміську артіль на відведену правлінням ділянку під сад, і ми, переповнені пихи за довірене діло, забували про всілякі школярські витребеньки та вибрики, трудилися натхненно, до самозабуття, копали ямки, садовили груші і яблуні, трамбували, поливали і більш за все на світі хотіли вже тоді бачити ті деревця могутніми, обтяженими важкими пахтючими плодами, дозріваючими на радість людську, во славу нового колективного світу. Напевно, вони зараз десь там, поблизу міста мого дитинства, саме родять комусь і радують чиясь око, приносять комусь велику користь. Саджала колись той садок і Оленка Скотинська. Може, саме тоді і зародився в неї хист і талант садовода, може, саме тоді й полюбила вона на все життя природу, а дерева для неї стали не німими і бездушними предметами, а найкращими друзями на все життя.

Навіть не подумалось мені ні зараз, ні відразу ж опісля того, як прочитав замітку в газеті, що, можливо, це інша жінка, не наша колишня Оленка викохує в цьому диво-саду диво-плоди. З душевним трепетом і незвіданим піколи в житті скімлинням в серці прагнув стрічі з нею.

А ось, напевне ж, і вона сама. Із-за куців чорноплідки виколыхалась жіноча постать, округла, вайлувата... Невже такою стала невгамовна коза-дерева мого дитинства! — з качиним перевальцем, але... чорноока, смаглява, зморшкувата бабуся, — цілком можливо, що саме такою стала наша терночка-смаглявка, наша всезнаюча Скотинка.

— Добрий день, — вітаюся чемно. — Пробачте, ви Олена Полікарпівна?

— Яка ще там Полікарпівна? — не відповівши на вітання, недружелюбно стрільнула на мене з-під куцятих брів жінка, протягла густим сиплуватим і досить-таки неприємним голосом. Відразу ж визначив — помилився, не Оленка це, було б просто несправедливо, було б дико, коли б на подібну особину під старість перетворилась моя однокласниця.

— Даруйте, може, ви таку людину знаєте, тут, кажуть, у вас працює Олена Полікарпівна Скотинська.

— Скотинська працює, хто ж її не знає, агроном паш, але хто вам сказав що вона ця?.. Вона в нас Олена Павлівна, хоч кого спитайте...

Зникло бажання вести далі і розмову, і розпитування. Яюсь відразу збагнув — то було б великим щастям і несподіванкою, коли б так швидко і просто віднаходились наші мало не прадавні друзі. Звичайний збіг прізвищ, імен. Дрібничка, по батькові, всього тільки по батькові не зійшлося, а людина, бач, уже й інша, зовсім не та, яку тобі треба. Але все ж я не крутнув, не рушив відразу назад, швидше механічно, ніж свідомо перепитав:

— А ви не помилились? Ви її добре знаєте?

— Чому ж я мала помилятися? — загострився і вже зовсім огрубів голос жінки. — Слава богу, не дурочка яка-небудь, не один рік з Оленою Павлівною працюємо, вона без мене жодного деревця не садила, жодного запилення, а ви сумніваєтесь...

— Тоді даруйте за турботу, — знімаю елегантно з потилиці капелюха, — помилочка трапилась, гадав, що стріпу знайому...

— Буває, — вже м'якше буркнула вслід непривітна садівниця.

Назад іду розчарований, вже мене ніщо тут не цікавить, окрім стежки під ногами, відчуваю себе чомусь незаслужено ображеним і ошуканим, навіть пограбованим. І сам не знаю чому, але Оленку, ту саму, яка промайнула в моєму дитинстві ясною зіркою, так мені хотілось побачити, поговорити з нею, довідатись, як у неї склалося життя, які шляхи-дороги життєвські випали їй за ці довгі і, прямо скажемо, нелегкі дні та роки.

Не відразу збагнув, що кличуть.

— Гей, чоловіче! Ану-бо зачекайте!

Мимоволі оглядаюсь, хоч і був переконаний, що той клич не мене стосується. Непривітна садівниця зверталась саме до мене.

— Олена Павлівна йдуть, то в неї самої розпитайте.

Слухняно зупиняюсь, хоч і розумію, що ще одне знайомство в цьому диво-саду може виявитися таким же зайвим, а можливо, й малоприсемним, як і перше. Озираюсь і бачу: з бічної прогалини до мене наближається жінка. Ще не бачив ані її обличчя, ані очей, лише постать незнайомки повернула до себе увагу, а вже чомусь тривожно і радісно ворухнулось серце. Незнайомка йшла так поривно, така в неї була акуратна і юна статура, що мені подумалось — коли б це була наша невгамовна Оленка, то саме такою бабу-

нею вона й повинна була стати. Непривітна садівниця щось сказала жінці, і та, вочевидь прищвидченим кроком, попрямувала в мій бік. І ось мені навстріч загорілись чорні перлини очей, увиділась знайома смаглявість лица, засвітився давно забутий усміх, вималювалася складка губ, і я поривом кидаюсь їй назустріч.

— Оленко!

Розгладились на лиці зморшки, засвітились дитячістю очі, розкрилися в радості уста.

— Скотинка! — вже зовсім по-дурному вирвалося з моїх грудей.

Вона не підійшла, підбігла молодю, по-дівочому, заглянула в очі пожадливо, піднесено, не привіталася, суворо наказала:

— Чекай, чекай, мовчи! Я сама, я згадаю...

Оглядала з ніг до голови, супила засмаглий, округлений лоб мудреця, крутила мною, а я дивився і не міг нагледітись: так, це наша колишня Оленка, наша сміхотлива Скотинка.

— Гудзик! Йй-бо ж, Гудзик! — раптом скрикнула вона молодю і обвила мою шию руками, розцілувала так, як цілкують опісля довгої розлуки рідну людину. — Щоб ти живий був, Дерев'яний Гудзик!

Ось так опісля перших подивувань та освідчень ми й рушили до виходу, а там опинилися на стоянці автотранспорту, підійшли до червоного, як жар, «Запорожчика».

— Ти з транспортом? — запитала Оленка, чи пак Олена Павлівна.

— Так, — відповідаю скромно. — В моєму розпорядженні весь транспорт Радянського Союзу: автобуси і тролейбуси місцевого призначення, а за готівку то ще й таксомотори до особистих послуг.

Олена Павлівна і зовсім стала колишньою Оленкою: тернисто-золотаві очі блищать, посмішка до вух, зуби, правда, наполовину штучні, поблискують.

— Ну й Гудзик! Бачу, життя зробило тебе і мудрецем, і гумористом. А в школі все помовчував, все приглядався до навколишньої дійсності, все принохувався, чи не правда?

— Коли то було. А потім, тобі збоку було видніше...

— Всіх запам'ятала, а тебе чомусь найбільше. Може, тому, що найнещаснішим був з-поміж усіх, найбільше зодягнений. Оті дерев'яні гудзики, вони мені часто вивязалися...

— Бач, а я й не знав...

Не знав я й зараз, як мені бути: чи розпрощатись і не

пабридати Олені Павлівні, до якої, власне, в мене не було ніяких справ так само, як і в неї до мене, а чи запросити її кудись до кав'ярні чи чайної та ще трохи побалаюндрацити про діла давноминулі, розпитати її про життя-буття, про долю колишніх однокласників та людей, що стрічались нам на шляху. Найбільше мені, безумовно, хотілося почути про життєвий шлях Полікарпа, але трохи збентежений тим, що Оленка чомусь позбулася цього імені і стала раптом Павлівною, не смів розкрити рота та повести саме про цю розмову, боявся торкнутися чогось недозволеного, зачепити якісь недоторкані струни. Ждав, як поведеться моя колишня однокласниця.

— Ну, а я на колесах, — не то іронічно, не то пишачись заявила садівниця. — Маю ось такий виїзд. «Запорожець», чорт візьми. Правда, уже застарілого випуску, але ще брикає, як арабський скакун. Прошу до салону! — го-стинно відхилила двері.

Відмовитись було б безглуздо, я вмовстився на передньому сидінні, з цікавістю оглянув «виїзд», не доводилося мені в такому кататись. Відчув себе чомусь ніби зв'язаним і посадженим у ямку, а коли «Запорожець» рушив, то мені здалося, що зараз він мене не повезе, а поволочить в досить-таки незручній возі асфальтовим накатом.

Ідемо. Оленка кермує, мов справжній водій, блискучими тернинками пильнує дорогу і питає мене не забуває засипати. Що та як, як живу тепер, як жив колись, який учбовий заклад подолав, де працював, чи вислужив уже пенсію. Відповідав майже односкладовими реченнями, аж у Оленчиних очах заслужив іронічну похвалу.

— Бачу, zostався на все життя скромником. Це риса похвальна, якщо розглядати її з висоти принципів людського співіснування, коли ж глянути на речі практичним оком, то нічого похвального — адже відомо, що навіть певеличка скромність гарантує майже цілковиту невідомість.

І відразу ж, видно, злякавшись, що я не зрозумів жарту, перекинулась на інше — чи стрічав я кого-небудь з наших однокласників, чи не чув, бува, про кого — не могло ж такого бути, щоб з цілого класу, та ще такого, як наш «б», та не висунулась хоч одна постать, не загорілась яскравою зіркою коли не першої, то бодай десятої величини.

Перебирали-перебирали в пам'яті наших однокласників, згадували-згадували і нікого не виявили серед зірок навіть величин місцевого значення.

— Дуже вже скромними ми всі виявились, — зітхнула Оленка. — Жонатий?

— Був. А ти?

— Теж заміжня. І знаєш, хто мій чоловік? — блиснула тернинками.

— Звідкіля ж... Може, яка зірка...

— Нізачо не вгадаєш! Навіть не повіриш, коли скажу.

— Кажи.

— Панич!

Коли б мені було дозволено вгадувати сто років, коли б це відгадування на ці сто років стало моїм єдиним заняттям — я й справді і не вгадав би. Тому я аж скрикнув по-юначому:

— Та не може бути! Ні, Оленко... Олено Павлівно, ти жартуєш!

— Схоже на жарт, а правда. А втім, що в тому надприродного? Я була дівчиною, він — хлопець хоч куди, ось і... Які ж тут жарти?

Справді, які тут жарти. Але, видно, підсвідомо я здивувався не неможливості їхнього одруження, мене подивувало інше — де, як і коли вони здибались на життєвому шляху? Оговтавшись від першого подивування, саме про це я вже більш розважливо і запитав.

— Випадок. Зумовлений необхідністю, — підкреслила Оленка. — А трапилось це в час війни.

Повела тиху і воркітливо-задумливу розповідь про те, що в час війни вона, студентка-випускниця Київського сільськогосподарського інституту, стала медичною сестрою, трапила у військову частину, до льотчиків-випускників з підрозділу Красноюрченка, які базувались поблизу Остра, була вона тоді дуже пригнічена, можна сказати, приголомшена і вже не знає, як би й повелася в житті, коли б раптово не зустріла тут одного чепуренького Панича, старшого лейтенанта Миколу Шпаченка, з яким ми разом вступали до п'ятого «б».

Оленка не встигла доказати історії свого одруження, бо саме щось її занепокоїло, вона заклацала гальмами, притишила хід, обережно з'їхала двома колесами на тротуар, притиснула машину праворуч так, щоб не заважати рухові на дорозі, і вимкнула запалення.

— От і приїхали. Отут я й мешкаю. Прошу до господи! — відкрила дверцята.

— Та незручно. Хіба щоб побачитись з Миколою...

— З Миколою я сама востаннє бачилась у вересні сорок першого. Загинув наш Панич. Над Києвом збив «мессершмітта», його самого тут же підбили, на одному крилі тягнув і не дотягнув...

Сумом поійналися тернинки, невидимою сльозою омився приглушений голос.

Олена Павлівна в багатопверховому просторому домі займала, мабуть, щонайтіснішу однокімнатну квартиру.

— Мала хата, але для мене площі вдосталь. Тут почую, а життя моє там, в саду, в лабораторії. Наїжджаю сюди щоденно, бо тут Микола, тут Полікарп...

На стіні поруч три портрети. Посередині — Полікарп. Я його помітив відразу, видно, справжнім митцем був фотограф, який увічнив молодого, в розквіті сил Оленчиного батька. Він його посадовив перед апаратом так, що повністю закрив від об'єктива неживе око й переполосовану шабельним ударом брову, зняв його і не в профіль і не анфас, а в так званий напівоборот. На обличчі не видно було жодної висипини, зате воно було темно-бронзовим, скидалось, що не з живого чоловіка робився цей знімок, а з талановито зліпленого скульптором погруддя. Могутньо, монументально виглядав на портреті Полікарп. А пообіч нього — юнак у форменому кашкеті пілота з яскравою кокардою, справжній красень, в рисах якого не важко було розпізнати Панича, довгов'язого самовпевненого підлітка з школярських часів, та дівчина, ця ж таки Оленка, терноока, начинена сміхом та іронією і невичерпною енергією молодості.

Я стояв перед портретом Полікарпа, немов віруючий перед іконою, ждав, що про нього скаже Оленка.

— Немає Полікарпа... — напівшепотом зітхнула вона. — Немає батька...

І тоді я несміливо звів на неї очі, без слів запитував, і вона мене зрозуміла.

— Чому Павлівна? О Макаре, це історія... Тисяча і одна ніч. Романтика.. Чистої води романтика. Тепер такого не буває...

Вона висунула шухляду, дістала старенького школярського гресбуха, що в наші довшні часи іменувався загальним зошитом, подала мені.

— Коли хочеш знати, хто такий Полікарп — прочитай. Читай те, що відчеркпуге червоними, то найважливіше. Читатимеш?

— Обов'язково!

— То й добре. А я поки що гайну до гастроному та займуся господарством. Будь як удома.... Дерев'яний Гудзик!

По-школярському сміхотливо блиснула задержуватим поглядом і закрила двері. За хвилину ревнув мотор «Запорожця», подиркав, почав віддалятися, і невдовзі все затихло.

Я розгорнув загального зошита.

Чимось знайомим і разом з тим таємничо-загадковим, давнім дихнуло від пожовклих листочків розліпаного в клітинку паперу, від старомодного почерку з нахилом вправо, від кожної літери, виписаної по-жіночому майже окремо і дуже старанно. Я ніколи не стрічався з Полікарповим почерком, але чомусь одразу ж його сприйняв, повірив без вагання, що саме так писав цей мужній велет, що світив зі стіни закам'янілим бронзовим напівпрофілем. Ще звучала в моїх ушах інтригуюча відповідь Оленки на моє питання, чому вона з Полікарпівни стала Павлівною.

— А я весь час писалась Павлівною, Полікарп стверджував, ніби його насправді звали Павлом, а Полікарп — це його кличка, бо в партію він вступив ще до революції.

З побожністю і внутрішнім трепетом проникав я в кожне слово, вичеканене старанно, підсвідомо розуміючи, що проникаю в щось незвичайне, заглядаю в душу небуденну, в життя виняткове. На першій сторінці, в заголовку стояло: «Сугубо для Оленки». Потім крутим розчерком: «Найяскравіші сторінки життя рядового солдата Революції. Прочитати тільки опісля завершення автором життєвого шляху».

Таємничо і романтично дихнуло вже від самої назви, правду сказала Оленка — в наш час на подібні речі годі сподіватися. Отож я на мить застиг, ще раз і ще пребігаючи очима кожну літеру, кожне слово, ніби шукав у них якоїсь неточності, якоїсь загадки, а насправді просто не зважувався опинитись наодинці з голосом людини, яка в свій час була моїм кумиром, яка хоч згодом і загубилась, але все життя зберігалась десь на самому денці пам'яті. І ось тепер, вже на схилі життя, коли прийшов час викопувати найяскравіші сторінки з пережитого, ця незвичайна людина має до мене заговорити як жива до живого.

Мимоволі ще раз прикипів поглядом до портрета. Приглядався до кожної рисочки на його обличчі, відновлював у пам'яті живий образ людини, яку колись так пильно і так уважно розглядав на піонерських зборах. На тому живому обличчі таким недоречним був синювато-рожевий шрам, глибокі повіспини так нагло псували його вичищену всіма вітрами і засмажену гарячим сонцем таку тугу, таку еластичну шкіру, а неживе око так жалібно воложилось під розсіченою, навислою двома паростами бровою. На портреті не залишив фотограф жодної з тих вад, якими не природа нагородила цю людину, а певно ж, наклали оті найяскравіші сторінки життя, що, по всьому видно, не ніжили і не були ласкавими до людини. І перед тим, як відхилити заголовний листок, я подумав: як то добре, що існують бук-

ви, існує фото, то вони мають казково-магічну силу зберегти для нащадків і думки, і образ тих людей, які вже пішли в небуття і піколи з нього не повернуться. Яке то щастя, що ми володіємо тим великим надбанням людської винахідливості і людського розуму.

Благоговійно відхилив сторінку і відразу ж пірнув у чуже життя, в чужі думки, в чужу тривогу.

«Почалася війна. Хоч її й ждали, були впевнені, що вона нас не промине, були до неї готові, але звалилась вона, мов сніг на голову.

Для мене це третя війна. І передбачаю, що буде найтяжчою. І не лише для мене особисто як людини, що вже, по суті, вивоювалась і має повне право стояти збоку і спостерігати, як воюватимуть ті, кому належить воювати, буде вона найтяжчою для всіх людей, для всього людства. Ця війна — на життя і на смерть, хто — кого, іншого результату не буде. І тому я особисто, як комуніст, як воїн, не можу стояти осторонь. Я знайду місце в строю бійців, хоч і розумію — це буде мій останній бій.

Тож, поки є час, мушу записати все, що зберегла пам'ять, донести свій життєпис не до нас, бо моя біографія, біографія рядової, простої людини нікого не зацікавить і нікому не принесе користі, а залишаю її лише для моєї вихованки і улюбленої доні Оленки. Вона мусить знати всю правду, вона мусить сама відшукати в ній істину і знайти собі опору в житті».

Таким вступом починалась сповідь Полікарпова. Я відразу ж забув про все, пірнув у глибину чудового, давно прожитого життя і йшов по ньому, ніби власною життєвою дорогою.

«Народивсь я напередодні загадкового ХХ віку, в той день, який рівно сто років перед тим дав світові могутнього Пушкіна. Кажуть, що подібні співпадання символічні. Що ж до мене, то ні в якій мірі геній поета на мені не позначився, тільки й усього, що в той час, коли я став підлітком та дізнався про сонячну поезію Пушкіна від свого найвірнішого друга Павлика Крушинського, коли на все життя залюбився в неї, то, довідавшись про таке співпадання, був приємно вражений і внутрішньо тим пишався.

З'явився на світ білий далеко не в тому середовищі, яке явило Пушкіна. Батька в мене не було, мама про нього ніколи не згадувала, всього лише один раз якось під настрій похвалилась, що в неї синок не простого роду, що мене їй, звичайній прачці, ласкаво подарував поважний пан, подарував та й забув. Отож ніжити та виховувати мене було

нікому, не те що в ліцей, у звичайну школу віддала мене мама неохоче, тож коли в нас із Пушкіним і було щось спільне, то це те, що батьки нас не виховували, передовірили цю марудну і малоприємну місію іншим. Пушкіна виховав ліцей, а мене — вулиця. Пушкін став великим поетом, а я — лише гарячим прихильником його поезії.

Мабуть, так і zostався б я на все життя спочатку хлопчиком на побігеньках, гаменом міських джунглів, а потім людиною із життєвого дна, яке так гарно описав Максим Горький, коли б не трапила мама моя на посаду прибиральниці в класичну гімназію. Поселились ми з нею в комірчині під сходами, мені велено було скіти тут життям кажана, тобто якнайменше показуватись людям на очі, особливо учням та викладачам. Страшна віспа перетворила моє, за свідченням мами, шляхетне обличчя на потворну маску, і я дуже швидко відчув на собі всю несправедливість і жорстокість тих, хто мене оточував, — замість співчуття вони виявляли до мене відразу і презирство.

На світанку, ще коли місто спало, крадучись, я вислизав із комірчини з тим, щоб повернутися сюди уже тоді, коли гімназія впадала в летаргічний сон. Тож мене тут рідко хто бачив.

Одного разу я несподівано зустрівся і познайомився з своїм ровесником. Це був синок директора гімназії, і звали його Павлусь. Кароокий красень, завжди святково вбранний в формений костюмчик, завжди зосереджений і чемний. Раніше я його бачив лише через тьмяну шибку нашої клітки. Ні, я його зовсім не боявся, я був неймовірно заінтригований пороною цих людей, спостерігав за ним так, як біологи, напевно, спостерігають за рідкісними живими істотами, про життя та поведнки яких прагнуть довідатись, не турбуючи їх самих.

Павлусь, виявляється, теж знав про моє існування і теж цікавився моєю особою.

— Тебе Полікарпом звуть? — запитав чемно, коли ми випадково пізнього вечора здібались у вестибюлі гімназії.

— А тобі що? — недружелюбно найжачивсь я.

— Ти мене не бійся, — сказав він. — Я хочу дружити з тобою, я хочу...

— Хе, дружити! — хмикнув я. — Зі мною дружити?

Мама віддала мене в люди, в людях було мені важко, хазяїн був до мене неласкавий, роботу доручав найчорнішу. Ті, хто працював зі мною, не те що цькували, це далеке від істини визначення, вони отруювали не лише мене, а навіть те повітря, яким я дихав. Я ні від кого не чув ласкавого

слова, обзивали як хотіли, норавлили на кожному кроці зроби бити мені боляче.

І раптом людські слова: «Я хочу дружити з тобою». У що завгодно міг повірити, тільки не в можливість з кимось бути в дружбі. Та ще з ким? З розцяцькованим панчиком, сином самого директора. І я запідозрив у тому ще один, можливо, найтонший за своєю винахідливістю підступ. Я відповів би йому, коли б він не був сином нашого благодійника ...

— Дякую за ласку,— сказав я покірно,— але дружити зі мною не варто... краще не треба.

— Я хочу тебе вчити, допомогти стати письменним...

— Я вже письменний і друкований,— відповів на ті слова.

— У мене є цікаві книжки... Ті, що тобі стануть у пригоді...

Я мимоволі задумався. Книжки,— моя слабкість, моя закоханість. Я читав усе, що трапляло до рук, але що мені могло трапити? Вже хотів був висловити згоду, але все ж щось смикнуло за язика.

— Спасибі й за книжки, якось обійдемося...

Та й прослизнув у свою комірчину.

Все ж опіки Павлусевої я не минув. Десь через півгодини до нас постукали, мама відчинила двері, зайшов настирливий гімназист. Під пахвою — в'язка книг.

— Пробачте, Маріє Якимівно, але я по ділу. Ось книги для вашого Полікарпа. Хоч він і відмовляється, але я на всякий випадок, а може, що сподобається.

Мати не знала, як і дякувати, а я так обіруч і учепився в ті книжки, лише тепер повірив у добрий намір ровесника. Не встиг подякувати, як той зник за дверима.

З того часу й почалося. Я не читав, а ковтав книжку за книжкою, а вони такі ж цікаві та повчальні, а згодом і підручники з'явилися на моєму столі, почав я долати науку, а Павлусь став моїм радником та невтомним вчителем.

І все ж я не мав сили відкрити йому назустріч своє серце. Все мені здавалося, що то він робить з жалості до мене або, можливо, ще якусь іншу, незрозумілу мені мету переслідує. Тож одного разу, в час, коли мені вкрай зіпсували настрої на роботі, коли я був настільки пригнічений і приголошений, що мені не хотілося жити на світі, я сказав своєму вихователеві:

— Намарно ви зі мною морочитесь. Ну, для чого мені все це, для чого мені знання, для чого наука?

— Щоб бути людиною.

— Хіба ж я людина? Я — посміховисько людське!

До цього жодного разу я не бачив Павлуся в гніві. Почувши мої слова, він схопився мов ошпарений, почервонів як жар, сльози йому бризнули з очей.

— Хто сміє над тобою сміятись? Який нелюд?

І я зрозумів: правда, то нелюди, саме вони збиткуються наді мною, інакше їх не назовеш.

— Тебе пригнічують віспини на обличчі? А чи ти в тому винен? Всі наші предки прожили вік повісовані, на той світ пішли потавровані страшним знаком людського безсилля, то що ж нам, відмовитись від нашого минулого? Ще й досі кожний третій ходить з вісованим обличчям, то де ж їм подітись?

— Але ж у мене зовсім... місця живого немає...

— Тобі не пощастило, то правда, але хіба сліди віспи визначають суть людини, її красу? Основа людської краси — це її зміст, внутрішній світ, світіння розуму і доброти, а зовнішні ушкодження — то не гандж, а свідоцтво пережитого горя, мук, того, що тільки сильна і мужня людина здатна пережити.

Павлусь поклав мені дружньо руку на плече:

— Ти, Полікарпе, гарний хлопець, в тебе мужис, відверте обличчя, щирий розумний погляд, а сліди важкої хвороби тільки підкреслюють життєздатність і силу твоєї особи. Не хили голову ні перед ким, не відчувай себе вицуватим, яви свій характер, свій розум, доведи, що ти рівний з усіма.

Невдовзі випала нагода показати себе. І нікому іншому, як самому самодержцю російському. Не знаю, чи сподобалась йому моя особа, але він на неї звернув увагу, за що й виставили мою маму з роботи. Пан директор дуже їй співчував, навіть жаль висловлював, але не зважив на сльози, не проявив християнського милосердя — з честю виконав свій обов'язок перед троном.

Павлусь не відцурався свого учня. Навпаки, ще з більшою довірливістю і турботою опікувався моєю особою, навчав мене і радів моїм успіхам.

А тим часом йшли роки, світ корчився від жахів імперіалістичної війни, на фронт виступали все нові і нові контингенти солдатів, а з фронту надходили жахливі похоронки.

Ми стали юнаками. Менше помітними стали мої віспини, тепер я носив голову високо, природа обдарувала мене міцною статурою, вділила завидну силу і тверді кулаки, так що тепер уже рідко хто зважувався кинути на мою адресу образливе слово. Та головне було не в тому — завдяки Павлусевим старанням я знав не менше, аніж випуск-

ники гімназії, і тому міг спокійно, впевнено і розумно дивитись на світ. Я пізнав сам собі ціну, тепер міг цілком об'єктивно судити і про свою зовнішність, і про свій внутрішній світ.

Павлусь познайомив мене з людьми, які відкрили мені широкі і незнані обрії. Потаємно перерахував тепер такі книжки та брошури, які з кожним днем збагачували свідомість і викристалізували мою особистість, прилучали до справи великої боротьби за людське щастя. Пишався тим, що мене, простого робітника, ці товариші прийняли до свого гурту, назвали більшовиком.

Одного разу познайомив мене Павлусь із чудовою сім'єю: мати — Софія Гаврилівна і донька — Віра, Вірунька, Віриня...

Віра, Вірунька, Віриня в моєму житті стала першою і останньою серед роду жіночого, тією єдиною, якій присвячують все життя. З першого погляду я, сімнадцятилітній, зачарувався нею навечно. З першої розмови я, недовірливий і насторожений, відчув у ній людину, яка без будь-якого упередження побачила і шанувала людину в мені.

До цього я не смів до дівочого гурту навіть наблизитись. І не тому, що вважав себе потворним, а просто з почуття звичайної людської гідності, вважаючи, що не варто припинюватись перед ницістю людей, які здатні в першу чергу побачити в тобі недоліки, не звертаючи уваги на твої достоїнства. А я встиг помітити, що в кожній з дівчат, з якими мені в силу обставин доводилось зближатись на відстань, необхідну для звичайної людської розмови, відразу ж неприродним ляком поймалися очі, розширювалися зіниці і на якусь мить застигали холодним металом, з якого не відразу починало випромінюватись в більшій чи меншій мірі співчуття, в кращому випадку — прихований жалю.

Життя привчило мене гордо проходити повз кожну дівчину, не спиняючи на ній погляду. З літератури я знав: закохуються в красенів, закохуються, коли ті красені пусто-порожні, втелюються в них навіть тоді, коли нема гарантії, що не сплять собі, подібно до метелика, незміцнілі крильця. Горді, могутні внутрішньою красою і чисті серцем Артури-Оводи мусять бути такими ж, як був Рахметов, якими є всі революціонери. Я на той час вже був близьким до партійних товаришів, готувався стати більшовиком, в душі таким себе вважав уже давно, і не мені було закохуватись у дівчат, а тим більше зважати на те, як у них видозмінюються від переляку чи подиву очі при одному погляді на моє нестандартне обличчя.

Вірунька була винятком. При першому знайомстві з цією сім'єю я майже не запермітив матері — промайнула перед зором якась поважна панія і враз розчинилась в ясному промінні, що так і лилося, так і сіяло з очей, з обличчя, з усієї постаті її юної доньки. Жодного подиву, жодного переляку в очах, на обличчі не здригнувся жоден мускул, Вірунька радо, ніби давня знайома, простягнула назустріч мені тендітні ручки, зігріла таким промінням, що відразу розм'якшила мою закам'янілу душу, я ніскілечки не збентеживсь, як це бувало раніше, серце моє не настожилося, розум не загострився, а навпаки, весь я розкрився назустріч дівчині, мов давно знайомій, найріднішій, найдорожчій людині.

— А я вас таким і уявляла, — просто і щиро, глибоким грудним голосом сказала дівчина. — Мені про вас стільки доброго і захоплюючого розказав Павел.

Це так вона звала мого друга: Павел — і ніяк інакше, ніколи не чув я, щоб в очі чи поза очі це ім'я було варійоване, але вимовляла вона його по-своєму, так оригінально і тендітно, що інакше і не було потреби звати.

Павлусь відразу ж заговорив з матір'ю, а я зостався вічна-віч з Вірунькою. Вона всадовила мене в зручне лозяне крісельце, так мило була стривожилась, коли воно жалібно заскрипіло під мою вагою, так щиро вигукнула:

— Та ви — велет! Це воно вашої сили так злякалося.

Довелося пересісти на тахту, а вона, майже не торкнувшись сидіння, влипла в крісло, що прийняло її радо, без жодного протесту.

— Павел розповідав — кохаетесь в літературі?

— У щось прекрасне мусить бути закохана кожна людина. Я особисто над усе люблю літературу.

— Благородна і достойна поваги любов! — вигукнула Вірунька. — Я так вас розумію. А хто з поетів вам більше до серця?

— Пушкін, безумовно. Шевченко.

І зав'язалась у нас розмова, і потекла. І так мені легко було, так невимушено я почувався в товаристві цієї дівчини, видно, нашої ж з Павлусем ровесниці, що я забув про всі свої життєві злигодні, про власну уявну неповноцінність, враз став велетом, могутньою, розкутою від будь-яких забобнів і пересудів людських людиною.

Тільки на якусь мить було ожила в мені тривога, я навіть був запідозрив — чи не грається зі мною це дівчисько. Вірунька запитала:

— А кого найбільше цінуєте з американців?

— Джека Лондона, безумовно. Його герої — мій ідеал. Ось на кого бути б схожим.

— А Уїтмен?

Уїтменові поезії я читав, але вони мене не захопили. В специфіці Уїтменової поезії, що не впадала в очі вишуканістю форми, я не відчував спершу глибокого інтелектуального почуття і змісту.

Почувши мою відповідь, Вірунька спохмурніла.

— Жаль, що не відчули «Пагонів трави».

— Цих віршів не читав. Я обов'язково прочитаю, — поспішив я заспокоїти дівчину, присоромлений власним промахом.

— А Лонгфелло?

Ось тут я й опустив в землю очі, ось тут і стріснулось жалем і тривогою моє серце. Так ось як вона тонко розсекретила свою гру кицьки з мишею, як уміло випустила гострі кігтики. Але я не знітився. Вирішив не захищатись, а навпаки, паступати.

— Чому ж його не любити? Особливо «Пісню про Гайявату». Може, чули, мене прозвали гімназисти Гайяватою. Але мені від того ні холодно ні жарко.

Я сміливо дивився в її очі. Прочитав у них і гнів, і осуд, і радість.

— Ви — молодчина. Тільки тупі обивателі шукають дешевої поживи, аби кпити з людини. Розумні люди в кожному собі подібному бачать лише прекрасне, бо всяка людина — вершина краси і неповторності. А чим людина відмітна від інших і зовнішністю, і внутрішньо, тим вона неповторніша і прекрасніша...

У її натхненній мові вчувались мені Павлусеві слова. І я зрозумів — це дівчисько не просто собі дівчисько, це людина з категорії тих людей, перед якими відкриваються двері в майбутнє.

Вірунька заговорила про Артура-Овода. Заговорила моїми власними думками і навіть словами, я слухав її благоговійно. Але не дослухав. З'явився в кімнаті Павлусь і сказав, що на мене жде Софія Гаврилівна.

Софія Гаврилівна, як я визначив придивившись, скидалася більше на старшу сестру, аніж матір Віруньки. Молодо і розумно світилися на дещо зів'ялому і блідому обличчі сірі проникливі очі, вони, власне, й створювали ілюзію юності в цій літній жінці.

— Дорогий юний друже, — дещо пишно і урочисто заговорила до мене Софія Гаврилівна. — Я уповноважена передати вам радісну не тільки для вас, а й для ваших близьких

друзів вість про те, що рішення низової організації про ваш прийом до лав нашої партії схвалено, і тому від широкого серця вітаю вас із високим званням більшовика...

Твердо, по-чоловічому вона тиснула мені руку, а її очі палали таким світлим і животворним вогнем, що він проїняв мене до кісток і я від щасливої несподіванки і радості безсилий був видавити з себе хоч слово.

— Партійну роботу будете проводити під моїм особистим керівництвом і за моїм дорученням. Про виняткову секретність гадаю говорити зайве... А я рада знайомству з вами і впевнена в нашій майбутній практичній роботі і людській дружбі.

Цього разу мене Софія Гаврилівна не затримувала, тільки вже тоді, коли я став був на порозі кімнати, покликала ще раз.

— Пробачте, на хвилиночку... Я так схвилювалась, що забула вам повідомити... Вас знатимуть, кому то належить, не під вашим іменем, а за кличкою. Ми радились і вирішили звати вас Полікарпом. У вас таке прекрасне і таке характерне ім'я, що само напросилося. А окрім того, зважте, кому спаде на думку, що більшовики пасміляться справжнє ім'я людини залишити партійною кличкою, чи не так?

Цей день став для мене днем другого народження, він мені світив в усі попередні дні мого життя, світить ясною зорею і сьогодні».

На цьому місці закінчувалась лінія, відкреслена червоним олівцем. Це означало, що подальший текст можна було пропустити. Але я механічно, бігцем пройшовся і по тих рядках, яким Оленка, з усього видно, не надавала особливого значення.

Насправді ж не лише те, що цікавило Оленку а чи когось іншого із читачів цього рукопису, що було відзначено олівцем, а й кожне речення, кожна думка цього неповторного документа були дуже цікаві. Крок за кроком, діло за ділом, які робив Полікарп, входячи в революцію, розкривались просто, без будь-якого хизування, применшення а чи перебільшення, розповідалось про все те так же просто, як воно, видно, й робилося у свій час. Ні, Полікарп не звершував якихось надподвигів, не майстрував мін, не підиривав і до того підірвану війною економіку в пригніченому й оглушеному війною Києві, в якому, як і по всій правобережній Україні, був введений досить жорстокий воєнний стан. Він просто-напросто у денний, а інколи і в нічний, заборонений час кудись ходив, щось комусь передавав — а чи у вигляді книжки, а чи усно одним або кіль-

кома словами. Бувало, що разом із ним піби на прогулянку виходила і Віра, Вірунька, Віриня. Це так звучало її ім'я в устах різних людей. Сама себе, рекомендуючись, називала Вірою, Павлусь називав її так само, як і мама, — Вірунькою, але траплялося, коли Софія Гаврилівна раптом наказувала: «Віриня, підеш з Полікарпом...» І Полікарп здогадувався, що так само, як його ім'я було кличкою, наймення Вірині було кличкою його подруги.

Повільно розгорталась на сторінках зошита Полікарпова розповідь, але ця повільність не могла применшити того могутнього поступу історії, яка владно тримала в неблаганних руках народи, держави, міста, людей. Фронт падавав ртутний стовпчик, в якому живе срібло весь час рухалось, скакало. Противною стороною були повойовані Польща, Прибалтика, значна частина України. Терпіли поразку за поразкою союзники царської Росії — на початку шістнадцятого року розгорнулись наступальні дії супроти французів та італійців. Від царського уряду вимагалось негайного наступу на східному фронті. На арені з'явився талановитий полководець Брусилів, влітку почався знаменитий наступ, очищалась від загарбників українська земля, сотні тисяч ворожих солдатів полоненими простували в безславні мандри, йшли вони і через Київ. Німеччина з своїми сателітами змушена була основні свої сили знову кинути проти російської армії, Франція та Італія врятувались від поразки.

Скрізь, у тому числі і в Києві, штормував приплив дикого патріотизму серед класу імущих та темних. І тільки більшовики говорили людям правду. Серед тих, хто її пропагував настійливо, були й Полікарп з Віринєю.

Серйозне доручення, як здавалось Полікарпові, одержав він не відразу. Бо що то за диво — змінити роботу.

— Ви працюєте в бляхарній майстерні? — запитала якось між іншим Софія Гаврилівна. — У вас фізична праця?

Полікарп сказав, що він там не працює, а грається.

— Мені здається, товаришу Полікарп, що теперішня робота для вас залежка? Може б, вам змінити професію, підшукати роботу, яка б сприяла вашому фізичному удосконаленню?

Полікарп мовчки дивився на свого «водія», не знав що думати.

— Ну, от і гаразд. Якщо ви згодні, то підете в друкарню Куліженка, там вам знайдеться важка, але корисна з усіх поглядів робота...

— Це необхідно?

— Це наказ. І добре, що ви розумієте мене з півслова.

Робота, до якої його допустив хворобливо перекривлений буркотун Устимич, шеф друкарського цеху, видалась напочатку не лише важкою, а й образливою для Полікарпа. Нічого гіршого, виявляється, не могла вигадати його керівниця, думав собі юнак, як повеліти з силою ганяти американку, таку собі друкарську машину. Невідомо, чи самі американці біля неї гріли чуба, а чи яку іншу силу примушували ганяти важку пластину з матрицями повз намащені фарбою вали, а тут, у Києві, на початку ХХ століття, такі машини, обливаючись десятма потоми, ганяли київські атлети, вони володіли сталевими біцепсами та волею упертістю. Мовчки, стиснувши зуби, гартував свою мускулатуру і Полікарп, недаремно розмірковуючи над тим, чим ця сізифова праця може бути корисною для партії, особливо коли зважити, що з-під фарбованих валів вискакували то чорні сторінки «Києвлянина», то які-небудь оголошення, то бланки для бюрократичних виправ чиновників.

Все зрозумів тільки тоді, коли невдовзі Софія Гаврилівна через Віруньку переслала йому цидулку і веліла потаємно передати буркотуну Устимичу. Тієї ж ночі, в час, коли все місто солодко спало і тільки американки монотонно гурчали в підвалі друкарні, заміс Устимич зматрицьовану гранку і швиденько припасував на сталевому дні машини. Одна за одною полетіли з-під валків листівки-заклики підпільного більшовицького комітету Києва до робітників і всіх трудящих міста. Азартно, на повну потужність своєї загартованої мускулатури крутив тепер колесо Полікарп, крутив мовчки, бо розумів, яке доручення виконує, знав, що подібні доручення виконують мовчки і мовчать, як риба, й опісля того, коли їх виконують.

Все частіше й частіше, все більше й більше листівок виносили вони з Устимичем через потайну лазівку друкарні, їх відразу ж забирали в свої торбини та кошики Вірунька або Павлусь, а бувало, що й разом їх стрічав Полікарп, вони вдавали з себе закоханих, які не поспішають розстатися, а вже другого дня бачив Полікарп ті листочки поміж людей, блукав вулицями і внутрішньо посміхався — здогадався б хто-небудь, чому він посміхається!

Вірилось Полікарпові, що саме у відповідь на ті листівки у місті спалахували то в одному кінці, то в іншому страйки, і хоч в силу воєнних обставин вони зовні носили економічний характер, але майже всі закінчувались перемогою страйкарів. «У цьому їхня сила політична», — пояснила Полікарпові схвильована і збуджена Софія Гаврилівна.

«Звістка про падіння царату, — писав у своїх спогадах Полікарп, — до Києва долетіла швидко. І місто завирувало. Я крутив американку вночі, спати мені не хотілось, та й не до сну було в такий час, отож чи сам, чи з Вірунькою, а іноді з Павлусем мотавсь київськими вулицями, дослухався до розмов солдатських, робітничих, обивательських, всі говорили по-різному, але всі були схвильовані непідробно. В університеті відбувся мітинг, на якому, здається, вперше на повний голос заговорили більшовики, а потім і на загальноміському мітингу в центрі міста, на Хрещатику, серед різноманітних промов, мов дзвін набатний, прозвучало їхнє слово. Просто звідсіля демонстранти пішли до міської тюрми і випустили на волю політичних в'язнів, серед яких більшість — більшовики.

На початку березня відбулася перша легальна нарада Київської більшовицької організації за участю передовиків усіх професійних спілок. Мені випало щастя представляти спілку друкарів...»

З подробицями і завидним знанням справи Полікарп стисло, абе об'ємно описував час, який відділяв революцію Лютневу від Жовтня, розповідав про ту, на перший погляд, незбагненну боротьбу, яка розгорнулася між різними прошарками киян. Робітники, керовані більшовиками, створювали на фабриках і заводах Ради робітничих депутатів, відбулися Установчі збори міської Ради робітничих депутатів. Але ця Рада виявилася дуже різношерстою — були тут і меншовики, і есери, бундівці, націоналістичні і дрібнобуржуазні партії, більшовиків на чотири з половиною сотні депутатів було всього шістдесят два чоловіки. І все ж провідною силою в Раді стали більшовики, бо за ними йшли робітничі маси. І хоч як не хотілось меншовицько-есерівській верхівці, але з ініціативи більшовиків робітники роззброювали поліцію, знешкоджували залишки царських бюрократичних органів та їхніх представників, створювали натомість загони народної міліції. Майже на всіх підприємствах міста було встановлено восьмигодинний робочий день, створювались фабрично-заводські комітети, організовувались профспілкові організації.

Поруч з Радами виникали так звані громадські комітети, їх організовували буржуазно-поміщицькі організації, з ними змикались і меншовицько-есерівські лідери міської Ради робітничих депутатів. Буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії на початку березня створили буржуазну Центральну раду. Центральна рада з основних питань політики підтримувала Тимчасовий уряд.

«Ми, більшовики, вийшли з підпілля. Немов веселе зимове свято прийшло на вулиці Києва. З червоними бантами ходили ми по Хрещатику. Павлусь, Вірунька та я, мов маленькі, тримались за руки, прямували серединою вулиці. Тільки дійшли до Бібіковського бульвару, а звідтіля маніфестація — чорносотенці з царським портретом, з «Боже, царя храни...». Ось тут ми й не витримали.

«Бий царських посіпак!» — крикнув Павлусь і першим кинувся назустріч маніфестації. Вона була нечисленна, маніфестувала боязкувато, видно, відчуваючи недоречність своєї появи на київських вулицях, але все ж безглуздо пливла супроти бурхливої течії. Швидко «Боже, царя...» захлинулось і замовкло, маніфестація розсіялась, чорносотенські монархісти, мов пацюки, розповзались по щілинах вулиць.

Павлусь схопив за барки якогось закушканого по бороду панка.

— Божевілля! — гукав він. — До чого ти опустився, за що чіпляєшся?

— Не син ти мені, ти зрадник, погинеш аки обри від червоної зарази.

Син схрестив зброю з татком. Павлусь добре знав сутність свого родителя. Батько ж, видно, тільки зараз побачив, якого птаха вигодував у власному гнізді.

— Батьку, ти стара людина, ти мало чинив зла людям, опам'ятайся, ще є можливість робити їм і добро...

— Без самодержавного скіпетра не приємлю... Скільки вистачить сил — боротимусь... Тебе не кличу... Хто потай став на каїнову дорогу — не достоїн довіри і батьківського прощення...

Вислизнув з синових рук, зашкунтильгав геть.

— Не потрібне мені ні твоє довір'я, ні твоє прощення! — гукнув услід батькові син. — Світ розколовся надвоє — і у всякого своя дорога.

Прихилився Павлусь до сім'ї Софії Гаврилівни. Невдовзі ми з ним стали червоногвардійцями. Ще якийсь час крутив я американку, друкував газету більшовицьку «Голос соціал-демократа», а потім Софія Гаврилівна наказала розшукати Василя Назаровича Боженка, і став я відтоді озброєним червоногвардійцем. В Києві на той час налічувалось близько двадцяти червоногвардійських загонів».

Червона лінія тут знову обривалась, я, зітхнувши, пробігав очима рядки, ловив те основне, про що в них говорилось, і того було досить, щоб збагнути, чому Оленка не акцентувала на цих рядках. З подробицями розповідав Полікарп про ті складні і навіть незбагненні події, якими

жили княни весною і влітку напередодні великих подій. Розповідалось, як більшовики невтомно і рішуче завойовували на свій бік робітників, солдатів, трудівників міста, як уміло і послідовно викривали антинародну політику буржуазії та буржуазно-націоналістичних партій і їхніх органів, як організовували молодь міста, яка не вагаючись стала надійним і вірним помічником. Не забув Полікарп згадати і про збори ініціативної групи, яка готувала ґрунт до створення молодіжної комуністичної організації. На тих зборах виступав київський більшовик Савельєв, який був делегатом від Києва на більшовицькій нараді в Петрограді і чув виступ Леніна, а повернувшись додому, охоче розповідав княням про Квітневі Ленінські тези.

Липцеві події в Петрограді негайно ж відгукнулись у Києві. Центральна рада зімкнула свої зусилля з Тимчасовим урядом у боротьбі проти соціалістичної революції. В липні повстали солдати полуботківського полку, але були розгромлені, це пролунало сигналом до розгрому більшовицьких організацій. Контрреволюціонери розгромили Київський комітет РСДРП, Центральне бюро профспілок, кіоск «Голос соціал-демократа», заарештували кількох членів більшовицького комітету...

«Наступили дуже важкі дні: в повітрі пахло війною, більшовики почали готувати червоногвардійські загони і всіх робітників до майбутніх вирішальних боїв проти контрреволюції. Настрій у мене був пригнічений, хоч і бойовий, а тут ще трапилась подія, яку я пережив дуже важко, хоч нікому з сторонніх не подав про те й виду.

Серед заарештованих більшовиків була й Софія Гаврилівна. Її арешт для мене став важким ударом, я чомусь був упевнений, що з нею жорстоко розправляться. Та невдовзі їй вдалося вирватись на волю, прокурор київської судової палати при Центральній раді не знайшов достатніх доказів її негативної діяльності.

Це був незвичайний вечір, повний щастя і драматичних переживань, один з тих, який ніколи не забувається. Зібралися в домі Софії Гаврилівни ми вчотирьох, усі свої, радості від зустрічі з господинею не було меж, Софія Гаврилівна стримувалась, але теж була схвильована і щаслива. І тут, мов грім з неба, заява Віри, Віруньки, Вірипеї:

— Мамусю, ми з Павлом побралися.

— Як це побралися? — тихо запитала Софія Гаврилівна.

«Як це побралися?» — громовим голосом подумки вигукнув я.

Світ мені потьмарився і сонце погасло. Життя моє обірвалося, серце стислось від розпуки, мені не вистачало повітря, мені б крикнути на увесь світ, а я тільки й усього, що присів на стілець, щоб не впасти. Та я ж її кохав над усе на світі, та я ж думав, що я для неї те, чим вона мене зробила своїм добросердечним, сестринським, материнським, подружнім ставленням. Мені було здалося, що саме для мене вона існує в світі, що вона єдина розкрила в мені могутню душу, закохалась у неї, і для неї нічого не варта моя потворна зовнішність, вона її або не помічала, або саме вона їй і видавалась винятковим явищем, таким, яке всі інші не сприймали, а вона його вважала довершеним.

Росм пронеслися в голові думки, закрутились тайфуном переживання. Можна було від того горя, від тієї несподіваної втрати занепасти власне життя, кинути його під ноги неблаганній і лукавій долі. Але я тримав у міцних обручах могутньої, натренованої на американці мускулатури свої розбурхані почуття і терпляче ждав: а що на те скаже моя вчителька? Можливо, вона заборонить одружитись свавільцям...

Ні, не заборонила. Тільки сказала: це так несподівано. Вірунька пагадала, що вона, її мама, теж, не питаючи своїх батьків, побралась з Віруньчиным татусем, революціонером, не злякалась ані батьківського гніву, ані звіднів, у найважчий для нього час пішла добровільно в заслання і не загинула, а пройшла велику і сувору школу більшовизму.

— Зараз грізний час, і я повинна бути поруч з коханим, — сказала моя Вірунька.

Коханим був інший, не я. Мій найближчий, найвірніший друг. І я через силу загпуздав свою розбурхану душу. Звідкіля ти взяв, товаришу Полікарпе, що вона тебе кохала? Ти переплутав двос подібних, але таких різних понять: кохання і людяність. До тебе, може вперше і перша дівчина поставилась людяно, з повною довірою, шаною, а ти сприйняв це за любов. А кохання — то зовсім інше. Павлуся вона кохала, напевне, з самого дитинства, і не помічав того ніхто, навіть ти сам, хоч і твердять, що в закоханих посилене почуття на суперника. «Вище голову, Гайявата! — сказав я сам собі і посміхнувся. — Для тебе ще не завалало призивне вогнище біля дівочого вігвама. І, напевне, не запалас. Але тим не журися. У тебе є ідеали вище особистих, ти мушиш жити для великого діла революції, ти повинен забути про особисте, а жити для людей, для друзів. Тож радуйся щиро, всім серцем великому щастю своїх найдорож-

чих друзів, найближчих тобі людей». І я щиро поздоровив Віруньку й Павлуса з одруженням».

Обірвалась червона риска. Далі розповідалось у подробицях про дії київських червоногвардійців напередодні Жовтневих подій і в дні Жовтня. Полікарп, видно, викладав не лише власні спостереження й переживання, а й скористався історичними документами. Київський комітет більшовиків на початку осені займався активною підготовкою до збройного повстання. Зростала кількість червоногвардійських загонів, на бік революції переходили військові частини, на масових мітингах повсюдно приймалися резолюції з вимогою покінчити з війною, передати всю владу Радам. Основними бойовими силами більшовиків були загои Червоної гвардії, революційні солдати 3-го авіапарку, 147-ї та 148-ї воронезьких дружин, понтонного та телеграфного батальйонів, ще деяких частин, десь близько семи тисяч бійців. Сили контрреволюції налічували понад десять тисяч багнетів, окрім того, близько двадцяти тисяч сибьожупанників стягнула до Києва Центральна рада. І хоч вона і заявляла про нейтралітет, але більшовики в те це вірили, і їхні передбачення з часом оправдалися.

На хвилину перестав гортати сторінки, задумався. Чомусь мене зацікавили оті червоні риси, якими Оленка, — а це, безперечно, вона, — акцентувала найцікавіші сторінки і рядки рукопису. Коли вона це зробила? В усякому разі, подумалось мені, не в похилому віці. Напевне, підкреслювала місця, які їй припали до смаку, в далекій юності. Тепер вона, можна гадати, вищою оцінкою відзначила б оці, не підкреслені свідчення, які для людей пізнішої генерації мають неабияке пізнавальне значення. Про революційні події написано дуже багато, немало з'явилося в пресі спогадів безпосередніх учасників тих подій, але, безумовно, кожне свідчення, подібне до Полікарпового, сьогодні не має цінці. Оленка ж підкреслювала лише ті сторінки, на яких з глибоким людським болем описані особисті невдачі і переживання автора рукопису. Зробити це вона могла лише молодістю, в час, коли в людини особисте цінується значно вище за громадське, хоч саме загальне і має для людини значення вирішальне, а не особисте почуття, яке є завжди скроминущим.

Подумавши так, вирішив, що тим самим відкриваю ще одну з особистих рис Оленки, Олени Павлівни, нажиту нею вже опісля того, як ми розбрелися після школи по широкому світу.

В Петрограді перемогла пролетарська революція. Тимчасовий уряд повалено, встановлена диктатура пролетаріату. Звістка про те швидко долетіла до Києва — вибухнула потужною бомбою. Якесь частка киян була шокована, заціпеніла від переляку і несподіванки. Більшість киян тріумфувала.

27 жовтня відбулося об'єднане засідання Ради робітничих і Ради солдатських депутатів, в якому взяли участь представники військових частин, дислокованих у місті, фабрично-заводських комітетів та профспілкових організацій. Полікарп був одним із тих червоногвардійців, яким було довірено охороняти приміщення зборів. Він розмірено крокував побіля широко відкритих дверей, бо в залі не вміщались ті, хто був запрошений на збори, товпились у коридорах, дослухались до промовців через прочинені двері. Полікарп ловив кожне слово, почувався причетним до величких подій історії. Забувши про роль патрульного, притиснувши гвинтівку ліктем правиці, разом з усіма гаряче аплодував постанові про утворення Військово-революційного комітету і про передачу йому всієї влади в місті. Тоді він уперше побачив відомих більшовицьких ватажків Андрія Іванова, Володимира Затонського, Яна Гамарника...

Ревком звернувся до київського пролетаріату з відозвою, розгорнув підготовку і приведення в бойову готовність революційних військових частин. Та не дрімала й контрреволюція.

Центральна рада оголосила про свою солідарність з Київським військовим округом, і юнкери та козаки другого дня несподівано напали на Маріїнський палац, в якому містився ревком, і майже в повному складі арештували його. Тільки Андрій Іванов та Володимир Затонський випадково не були схоплені. Вони негайно скликали нараду членів міського комітету, на засіданні якого був обраний новий ревком і прийняте рішення про негайне збройне повстання.

29 жовтня о п'ятій вечора над містом пролетів літак, зробив три кола. Це був умовний сигнал, заклик до виступу. Першими почали бойові дії славні арсенальці та солдати-авіатори.

Повстання було могутнім, навальним, штаб військового округу, охоплений панікою, запросив перемир'я. Переговори почалися, вони стали прикриттям ганебної втечі з міста недобитих контрреволюціонерів та їхнього штабу. Червоногвардійська частина, в якій служив Полікарп, виступила на переслідування втікачів. Здавалось би, що тепер, опісля повної перемоги над контрреволюційними юнкерами і ко-

зачнею влада мусила перейти до Ради робітничих і солдатських депутатів. Але цього не трапилось. Поки повстале робітництво громило контрреволюційні сили, до влади підкралась Центральна рада, національна буржуазія показала свої пазури. Виснажені запеклими боями червоногвардійці і революційні солдати ще добивали розрізнені юнкерські загоны, а війська Центральної ради тим часом захопили пошту, телеграф, банк, зайняли штаб Київського військового округу, і влада в місті несподівано опинилася в руках контрреволюційної Центральної ради.

Все це, описане Полікарпом, не було для мене відкриттям, але читалось і сприймалось як невідома сторінка власного життя, якимось забута, притьмарена пам'яттю. Здавалось мені, що і я в той час був не малюком, а зрілою людиною, що і я йшов поруч з червоногвардійцем Полікарпом, тільки чомусь забувся про те: нові життєві клопоти, нові грізні події, небачена в історії людства війна проти фашистів якимось відсторонили від мене ті події, стерли з них виразні і яскраві фарби. А даремно. Про все, що було пережите нашими батьками, старшими братами, не можна забувати. І не просто сприймати його як віддалене часом від нас чужу дійсність, а відчувати її всім серцем, по-людському проникнути в неї, бо ж вона нам рідна, близька і дорога, так само, як близькі і дорогі ті люди, що її творили.

Поспіхом перегортаючи сторінку за сторінкою, фіксував зором події, про які розповідав Полікарп, ніби на географічній карті простежив його бойові шляхи.

Центром робітничих бойових сил став «Арсенал». Центральна рада не заплющувала очей на складну і напружену обстановку, почала провокувати робітників на передчасний виступ. Час від часу на арсенальців напала гайдамаки, вимагали роззброїтись, залишити територію заводу, пробували вивезти із заводу вугілля під виглядом забезпечення потреб міської електростанції.

Революційний комітет опісля кількох нарад та консультацій прийняв рішення про загальне повстання. Воно й почалося в середині січня. Арсенальці першими прийняли бій і останніми полягли в цьому бою, залишивши по собі всім наступним поколінням безсмертну славу.

Полікарп не був серед арсенальців, його червоногвардійська частина билася з ворогом в різних кінцях міста, маневрувала, танула на очах як сніжинка, але своїми діями допомагала арсенальцям. Врешті останні червоногвардійці вимушені були під вогнем противника долати льодові затори Дніпра, відступити на лівий берег.

Тут, у Дарниці, і зустрілись Полікарп і Павлусь з Юрієм Коцюбинським та Примаковим. Київські червоногвардійці стали кіннотниками під орудою Віталія Примакова.

Того ж дня вони вивели червоних козаків на Куренівку, бойові частини Юрія Коцюбинського розпочали наступ на Київ і двадцять шостого січня звільнили місто. Центральна рада опинилась у Житомирі.

«Ми з Павлусем одержали дводенну відпустку і негайно побігли до Софії Гаврилівни та Віруньки. Не йшли, а летіли на крилах до їхнього дому, кожен про себе тішачись тим, яке враження на жінок справить наша червонокозацька форма. Себе я не бачив у смушковій папасі, теплому полушубку та розкішному галіфе з червоними лампасами, тож не міг визначити, наскільки той одяг мені пасував, а Павлусь був у ньому просто картинний. Він палав у вогні, ждав стрічі з дружиною. Я лише уявляв, собі, якою радісною буде та зустріч, та й собі хвилювався, радів так, ніби то не Павлуся, а мене жде не діждеться Вірунька.

Бігли сюди, як до рідного дому, а рідний дім виявився порожнім. І став відразу ж для нас не теплим і тихим домом, а глухою домовиною. Ніхто з сусідів нічого не міг сказати про наших. Важке передчуття поселилося в наших серцях. Ми кинулись по домівках усіх знайомих, Вірунькиних друзів, бо тільки вони могли нам у чомусь зарадити.

І не помилились. В одній з подруг знайшли Віруньку. Вона стала невпізнанною, геть змарніла, очі погасли, скидалося, що останні життєві сили покидають її зів'яле тіло. Вимріяної нами стрічі не відбулося. Вірунька мовчки дивилась якусь мить на мене, немов на чужого, потім перевела погляд на Павлуся, здається, і його поява теж не викликала у неї ніякої реакції, лише за хвилину важко схлипувала, з очей її хлюпнули чорні сльози, вона простягла обом нам руки і, захлипаючись, простогнала:

— Немає мами...

Софія Гаврилівна за дорученням міського ревкому не покидала ні на хвилину барикад на «Арсеналі». Як агітатора і представника міськкому її добре знали робітники, вважали своєю, арсеналкою. Разом з ними витримувала шалені атаки гайдамаків, як заправський солдат, стріляла з карабіна, в критичні хвилини дзвінко лунав її призивно-заспокійливий голос, коли ставало особливо небезпечно, вона рішуче ставала над барикадою, гукала: «В атаку, товариші!», і в атаку рішуче кидались арсенальці, опереджаючи хоробру жінку, кидались на ворога.

В одній із відчайдушних атак ворожа куля навиліт про-

била палке серце революціонерки. Про все це ми дізнались від сторонніх, Вірунька ніби й не знала інших слів, лиш повторювала: «Немає мами...»

У недалекому майбутньому вона сама готувалась стати матір'ю...»

Знову пробігав одним зором цілі сторінки, не відкреслені червоною рисою, але все одно нитка Полікарпового бойового життя не обривалась, вона снувала надійно і міцно, спочатку в Червоному козацтві під орудою Примакова, а потім на інших фронтах. Центральна рада, ганебно розгромлена і вигнана геть, втрачаючи ґрунт під ногами, вчинила так, як і належить чинити зрадливим душам, мов Іуда Скаріот продала вона Україну та весь народ навіть не за тридцять срібників, а віддала безкоштовно, додавши в придачу всі багатства рідної землі німецькому кайзерові та його сателітам.

На Україну посунули окупанти. Народ молодії республіки піднявся на захист рідної землі. Червоні козаки Примакова, серед них були й Полікарп з Павлусем, грудьми стали на захист рідного міста. Сили були нерівні, майже півмільйонна армія загарбників повіддю хлинула на українську землю і вже на весну залила її не талими водами, а кров'ю людською.

Разом з Червоним козацтвом Полікарп опинився на терені братньої Росії...

«Наше формування «Червоне козацтво України» на очах розросталося і набирало сили. З Харкова в Київ прибув бойовий полк, а вже за рік він виріс до бригади, невдовзі став кавалерійською дивізією, а там і корпусом. З ким тільки не зустрічали ми своїх шабел: з гайдамаками і кайзерівцями, петлюрівцями, і денікінцями, врангелівцями і пілсудчиками. «На Дону і в Замості тліють білії кості...» Так в пісні співається, а я ту пісню без слів складав з своїми побратимами червонцями, шаблею гострою викарбував кожне слово, не на одних білих кістках ворожих припечатаний знак від мого удару, рука в мене тверда, мускулатура загартована американкою, жодні кістки ворожі не витримували навскісного сталевого розчерку...»

Командували ми з Павлусем уже ескадронами, доросли до звання червоних командирів, хоч і не проходили спеціальних училищ та академій. Нашими вчителями були Примаков та Будьонний, Данило Самусь та Дмитро Жлоба. Екзаменували нас і кайзерівські, і денікінські, і навіть

заграничні майстри шабельних турпирів. Нелогічним було те екзаменування.

Спитьсся мені й досі той останній бій з переважаючими силами ворожої кінноти. Вона викотилась несподівано із заплави невеличкої болотистої ріки, зблиснула шабляками, спалахнуло на них проміння ранкового сонця. Не роздумуючи, Павлусь кинувся зі своїм ескадроном в атаку. Мій стояв у засаді на узліссі. Павлусь знав, що в слушний час я вступлю до бою, і ми, як завжди, його виграємо.

То найкраще, коли бій починається зненацька. Тоді його не треба ждати, а ждання то чи не найважчий час у житті солдата. Час не йшов, а летів, здавалось, щойно схрестив Павлів ескадрон шаблі з ворогом, а сонце піби хто потягнув угору незримою рукою, і воно полетіло туди, як футбольний м'яч. Спочатку все йшло гаразд, наші наступали азартно, стрімко тіснили ворога до річки, заганяли в трясовину. Несподівано, немов з самого пекла, із-за густих заростей очерету вирвалася нова хвиля кінноти, і тут вже мені роздумувати не довелося — повів у бій свій ескадрон...

Комеска з жмепькою кіннотників затиснула ворожі шабельники в залізній клітці. Павлусь бився відчайдушно, впевнено, холоднокровно, піби й не помічав смертельної небезпеки. Він знав напевне, що в слушний час я стану поряд. І я не забарився пробитись йому на виручку. І я впевнений, що виручив би друга, розвіяв би небезпеку, коли б в останню хвилину не трапилось непоправного — спіткнувся під комеском кінь, упав на коліна. І в цю мить зблиснули ворожі шаблі над Павлусевою головою...

Закрутилися перед моїми очима зелені і жовті кола, вже не пам'ятаю, як опинився на місці події, моя шабля свистіла направо і наліво, але з горя втратив я почуття реальності і був за те покараний нещадно — паличка блискавка вдарила мене в око, ще запам'яталось, як відкинувся вбік, видно, це і врятувало від повторного, смертельного удару, ще чув, як тріснула кістка лівої ноги, защемлена пецадним стременом, і тільки опісля того я перекинувся у безпросвітну темряву...

«На Дону і в Замості...» Ех, Замостя, Замостя, Дон ти наш тихий, земля наша рідна. Не тільки панські та атаманські кістки ти сховала навічно, лежать в тобі і благородні останки безстрашних лицарів революції, беззавітних її солдатів, відомих і безіменних героїв. «Над тобою шугають вітри...»

В задумі хилюся над дочитаною сторінкою, не зваякуюсь перегорнути її. Перед зором промайнули мої власні

бойові шляхи в недавню війну, а я подумки хилив голову перед доблестю тих, хто першим пройшов усі путі-дороги бойові і через Дон та Замостя... Із задуми вивів рев мотора — визначив на слух — «Запорожця». Схоже, що повернулась Оленка. Неспішно перегорнув сторінку.

«Закінчилась війна. Для мене раніше строку. Але з шпиталю вийшов я вже тоді, коли мої друзі-кіннотники повернулись до мирних осель. Довгенько мені правили кістку в носі та так до кінця і не вправили — шкандибаю й досі. Намагались поремонтувати й переполосоване кінчиком шаблі око — теж нічого не вийшло — вставили скляне, хай незряче, але схоже на людське.

Повернувся я до рідного Києва. І, безумовно, перше, куди завітав — на квартиру до Віруньки. Побояювався, навіть був переконаний, що її тут не застану. Вона жила саме тут, разом із малою Оленкою, чорноокою непосидою, такою схожою і такою разом з тим несхожою на мого незабутнього бойового друга Павлуся...»

Мені перехопило подих. До останньої фрази я чомусь навіть не запідозрював, до якого фіналу йде Полікарпова розповідь. Тепер збагнув, чому Оленка окреслила саме ці місця червоною рискою. Для неї вони були найдорожчими.

Залишалась у рукопису остання сторінка. Але її вже можна було не читати — ясно й так, що Полікарп не рідний батько, а вітчим Оленці. Але я все ж прочитав ту кіпцівку. І натрапив ще на одну несподіванку.

«Віруньку важко було впізнати, коли б випадково зустрів на вулиці — пройшов би мимо. Куди поділась її краса, її здоров'я, живий блиск добрих очей? Їх випила важка хвороба, їх зв'ялила безпросвітна туга.

— О Полікарп! — зустріла мене як брата. — Найрідніший мій друже!

І я став їй братом, найріднішою людиною, бо рідніших за мене в неї не стало в цілому світі. Ми не одружилися, але Оленка, Павлушева і Вірунькина доця, стала мою сдиною в світі дитиною.

Невдовзі Віра пішла від нас назавжди. Наша Віра, Вірунька, Віринея... Ми з Оленкою залились, щоб жити.

І для того, щоб це життя було безконечним, я завтра йду на фронт».

Рукопис несподівано обірвався. Я волів би ще слухати Полікарпа, бути з ним до кінця...

Саме в цей час беззвучно зайшла Оленка. Я здогадався, вона приблизно розрахувала, коли я закінчу читання.

— То що скажеш, Гудзику? Були люди, правда ж?

— Були... — глухо відгукуюсь.

Оленка взяла з моїх рук зошита.

— Найсвятіша для мене реліквія. Полікарп — мій ідеал...

— Він загинув?

— В час оборони Києва. Біля Віти-Поштової. Ти не думай, я його одного не відпустила. Ми разом пішли в ополчення. О, Полікарп там швидко став душею і організатором. Це він одним з перших навчив ополченців підійматись в атаки. Кульгавий, одноокий, схожий на свого улюбленця Гайявату, він був уособленням найсвятішої помсти, грізним привидом помсти... В одній з атак він і спіткнувся, впав на рідну землю... А я пішла далі... через усі фронти... до Перемоги.

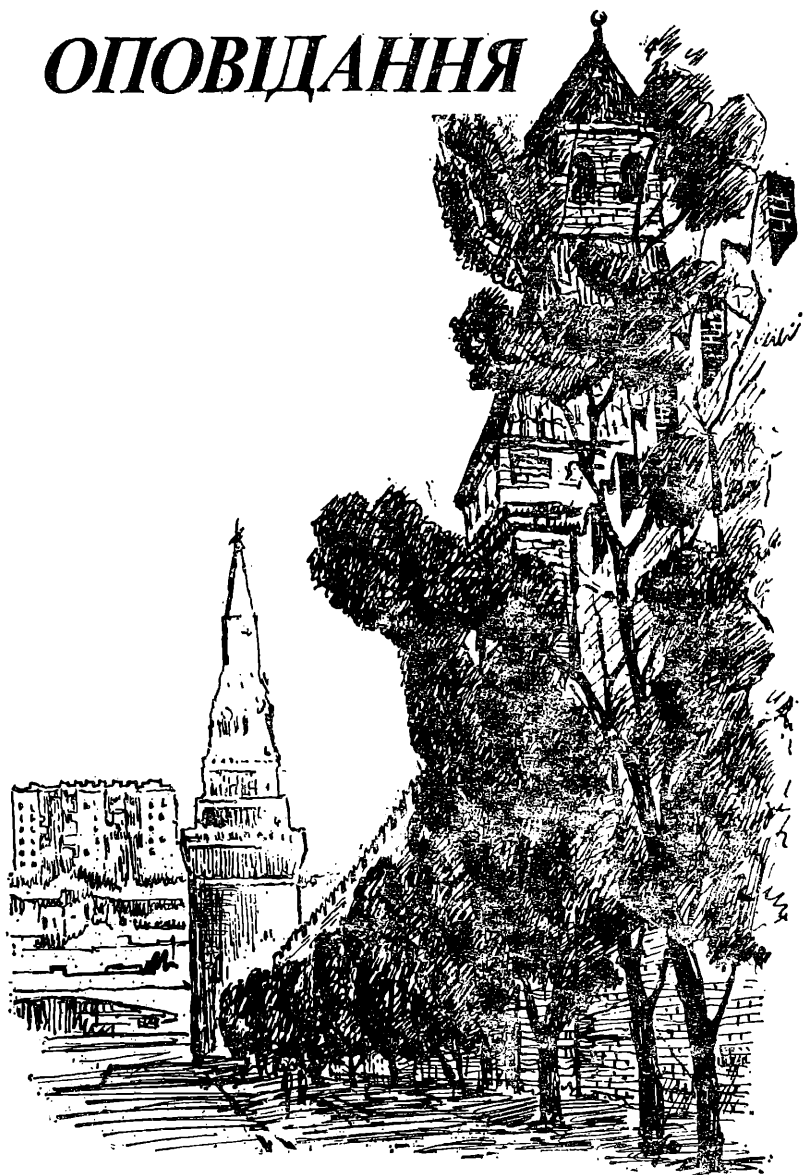
Я мовчав. Мені забракло слів. Був весь у полоні високих думок, висловити які неможливо словами. Дивився на Оленку і шукав у ній давно забутих рис, тих, які збереглися в ній від школярських років, які з часом розцвіли, стали яскравими, характерними рисами людини, що гордо і велично крокує життям.

— Полікарп формально не був мені навіть вітчимою, а був і зостався людиною ріднішою за найріднішу, вірним наставником і учителем, наука якого зосталася зі мною на все життя. Намагаюсь бути хоч трішки на нього схожою. Не знаю, чи це мені вдалося, але в одному ми зійшлися — Полікарп на все життя зостався вірним своїй любові до Віруньки, а я до Панича...

Оленка посміхнулась, потім розсміялась у голос, молодю і безтурботно, і я цієї миті впізнав у ній далеку, колишню Оленку з п'ятого «б» класу.

ОПОВІДАННЯ

ШУКАЙТЕ — І ЗНАЙДЕТЕ

— Жертуйте, православні, на храм господній!

Сиплються мідяки в карнавку, дзвенять глухо. На лаврській дзвіниці аж захлинаються дзвони. Босі, взуті в постоли ноги людські шаркають, чоботиська важкі підковами об кам'яну підлогу гунають, глухий гамір стоїть у повітрі, а голос воротаря Варламія серед того скоповиська людського, в тому шумі та гамі не губиться, не пропадає...

— Жертуйте, православні, і воздасться сторицею.

Мов греблю прорвало: через вузькі ворота надбрамної Троїцької церкви так і суне люд богомільний, так і витовхасться, поспішає на лаврське подвір'я, заповнює широку стогну¹ перед собором Успення — головного лаврського храму.

Недодивитись за всім у патовпі, недобачити, хто кине мідяка в кружку, а хто бочком обійде.

Та то лише незвичний не помітить, що ж до Варламія, то він бачить кожного, кожний рух людський завважує.

Мов казенна верста, височіє над патовпом недремний лаврський страж і допильнувач воріт Троїцької церкви, височіє над всім миром християнським, як та Голгофа, не обминеш її, не перескочиш. Око у Варламія пильне, гостре, чорне, як у цигана, борода густа, на всі груди, сивими хвилями помережана, з-під вицвілої камилавки сива грива вибивається, вітерець нею грається, на плечі закидає. Обличчя у воротаря округле, чи то зажиріле, а чи, може, обрешке, без рум'янів, але й не землисте, саме таке, якому й належить бути в людини, яка хоч і товчється всеньку дню на повітрі, але сонця не бачить. Сонце ходить десь там за кам'яною стіною і в те місце, де хазяйнує чернець, не зазирає.

— Жертуйте — і воздасться!

Пливе перед його всевидячим зором жива ріка, мелькають обличчя, світяться живі очі, кущається чужі борода, суворо шпильється губи, хиляться покірно голови — люди

¹ Стогна — площа.

прийшли на прощу. Лаврського стража не цікавлять людські обличчя, він не заглядає в смиренність чужих очей, він пасе руки, він навчився їх бачити, помічати вчасно, яка з них забудеться кинути мідяка до металевих карнавок.

— Подайте богові — і всім вам сторицею віделатись, — ловив блискучим оком зір того, хто, ошелешений лаврською величчю, забував про офіру при вході до святилища.

Забудькуватих майже не було.

Цього прочанина отець Варламії помітив одразу. От піби й нічим не виділявся той чоловік серед психинного потоку сірого люду, а він його виділив, ледь той переступив церковну браму. Принайперше — очі його зловив, допитливі сірі очі, які так розумно, так яскраво креснули чепця з-під густих волохатих брів. Та й взагалі на цього прочанина неможливо було не звернути уваги. Йшов неквапом, піби не роззирався навколо, а видно було, що бачив тут усе гостро, відчував усіх людей, які йшли попереду, обіруч і паступали йому на п'яти. Зустрівся поглядом з очима Варламовими і вже, здається, не одвернувся, в одну мить заприятелював з чепцем, привернув до себе увагу, як то буває лише тоді, коли стрічаються давно знайомі, яким треба ще принам'ятати, де і коли вони стрічалися.

За плечима дорожня торба, та сама, без якої важко зустрінути в цьому місці будь-якого прочанина, в руках — костур, на костурі — повстяний капелюх. Вітерець повіяв — на високому зморшкуватому лобі чуприну підняв, точнісінько жайворонковою стала, велике вухо оголилось, довге волосся за ним тріпотіло, а вже повита сивиною борода роздвоїлася. Бульбастий ніс вихонився просто із міжбрів'я, трикутником упав донизу, розкритий біля вус та рота, гостро відмежований од щік глибокими канавами. І високе чоло, і щоки, і ніс світніли, припали плюокою — видно, з далекої дороги був цей незвичайний прочанин.

Прямував на Варламія, піби примагнічений його глухим могутнім басом.

— Жертуйте — і віддасться сторицею.

Зупинився перед чепцем, неквапом перекинув костура з нап'ятим на нього капелюхом з правої в ліву, ковзнув пальцями в неглибоку кишеню широкої полотняної сорочки. Чернець тим часом пильно слідкував за його рухами, оглядав заплнений одяг, здогадувався: «Із багатеньких, та, видать... скупий...»

Срібний карбованець гостро зблиснув у великих зморшкуватих пальцях прочанина, важко впав на дно карнавки, м'ясно продзвенів у Варламових вухах і серці.

«Схоже, немалий гріх на душі в раба божого»,— подумав.

Прочанин допитливо глянув у ченцеві очі.

— Господь бог не обмине своєю ласкою даруючого...— пробасив чернець.

— Благослови, отче,— тихо, з ледь помітною тінню іронії, яку можна було швидше сприйняти за вияв покори, мовив прочанин.

— Бог благословить..— урочистим знаменням нагородив Варламія бороданя.

Вони, не змовляючись, відійшли в сторону.

— Чи здалеку бог приніс? — поцікавився воротар.

— Туляки ми... дальні...

— Не близькі... Хоча сюди і з Сибіру приходять... Господові пашому любо бачити чад своїх смиренними і покірними.

Прочанин пильним оком дивився на живий потік моря, що хитався перед очима, дослухавсь до мідяного дзвону карнавок, до скорбних зітхань молільників. Він був під гострим і важким враженням баченого і чутого.

Вже був людиною літньою, може, й півсотні розміняв, на своєму віку бачив багато, але навіть уявити собі не міг того, що творилося на київських вулицях. Задля цього варто було проміряти сотню верст, помісити пилюку та грязюку на безконечних дорогах Росії.

Раннім ранком перед зором прочан спалахнули на дніпровій горі золоті хрести та бані святої Лаври. Ледь сонячний промінь вибився із-за обрїю, як вони й спалахнули. Незвичайним, небаченим вогнем. Дорогою пливом пливли до Дніпра з усіх усюд сірі й убогі невтомні пошукувачі благодаті і прощення, йшли вони не дні, а тижні й місяці, терпляче і навіть з радістю витримували всі дорожні злигодні, прагнули одного — дійти, побачити на обрїї лаврські хрести, золоті соборні бані, впасти на коліна перед воротами надбрамної Троїцької церкви, ступити на лаврське подвір'я.

Весь люд прочанський, ледь забачивши ту золоту пожежу, падав на коліна, кричав, галасував, шепотів, молив у великого бога ласки і прощення.

На шляху до Лаври палігрим стрічається з нечисленною масою юродивих, калік та жебраків, що засіли попід стінами монастирськими.

— Подайте Христа ради...

— Змилуйтесь, православні...

І руки. Тисячі рук... Культияпки... Благальні очі на про-

смадених сонцем, ніколи не миваних лицах і страшнучі більма, червоні вивернуті виї... Закушкані в лахміття старі і безногі молоді у солдатських кашкетах, скоцдорблені матері з голісінькими немовлятами в приполі...

— Подайте... Згляньтеся на каліцтво, на світ закритий...

— Христа заради...

Вузькими коридорами стомлено рухається прочанська маса, така ж сіра і запилена, заторбинена, убога, але неспинна, возрадувана побаченим, ошелешена густими подзвінчаннями лаврських невгамовних дзвонів, обнадієна майбутньою благодаттю, що має зійти на кожного, хто трапив у це заповітне місце, рухається-сунеться жива сіра маса, і безперервно летять в бік жебраків горьовані копійки, коржики і макарженики, сухарі і перепічки — хто чим багатий, хто чим може, тим і обдаровує убогих, знедолених, від щирого серця ділиться останнім, бо ж — віддасться сторицею у день судний...

Все бачене і чує важким тягарем навалилось на прочанипа, він тим не обтяжився, навпаки, прагнув усе запам'ятати, взяти до серця, карбував у пам'яті кожний рух. Тож хоч ніби й не слухав мови воротаря, а фіксував кожне мовлене ним слово.

— Йдуть до святої Лаври київської і йдуть... — не то величався, не то проповідував чернець. — І те сказати — осереддя... Осереддя християнства, святі місця... Ось тут недалеко... В Дніпрі при святому князіві Володимирі охрестилися... Кияни першими прийняли велике таїнство. Там, на горі, що Володимиріною зветься, образ князя і досі хрестом благословля...

Скільки він бачив на своєму віку у час мандрів по рідній землі людського горя, убогості, скільки чув нарікань! Ждав, що хоч одне місце є на грішній землі, де живе спокій та благодать, витає святість і обгортає щастям людину, а побачив тисячі й тисячі простягнутих рук, голодних очей, що з надією ждуть подаяння, найубогішого дарунка від тих, хто сам не має чим обдарувати.

— Лаврська обитель — осереддя святості... Оцю церквуццю нарекли Троїцькою в честь святої троїці, змурували в одна тисяча сто восьмому році, а собор Успення їй ще раніше. Твердиня віри і державності — Троїцька церква вурована у неприступну браму, з вікнами-бійницями, од ворога-супостата захисток.

Прочанин важко зсупив густі брови, все те він добре знає, тут же прагнув збагнути, осягнути те, що не вельми піддається людському розумінню.

— А чи є тут місце, де можна було б прихилитись? — запитав у ченця.

Отець Варлаамій не відразу знайшовся що сказати, бо зрозумів, що цей прочанин належав до тих, хто не ставе почувати на панерті а чи під лаврськими липами на голій землі, він чоловік, видать, можний, такого відкидати не варто. І торба за плечима в нього важкенька, та й кишені, схоже, не порожні — тож і справді, чи не гріх такому чоловікові нидіти десь серед сіряків та постольників.

— В місті гостинні двори відчинені... — тягнув повільно, скалив око, чухопарив підгірля, задравши вгору густу бороду.

— Неснідручно мені мешкати в місті. Тут, у Лаврі, чи поблизу б десь прихилитись, ближче до святині, — судив брови прочанин.

— Келією не обтяжен, оскільки сторожую при Троїці, то комірчику маю тут... Тісно, але свято. Коли ласка, то радий прислужитися...

Прочанин лагідно зиркнув на ченця, очі його зогрілись добротою.

— Превелике спасибі, отче. Вмію вдовольнитись певеликим...

Комірчина і справді була такою, що меншої вже вигадати неможливо, закуток під сходами до церквиці на вищому поверсі. Навіть ліжко не могло вміститись, на двох невисоких возликах — дошки, а на них матрац кипутій, поверх нього — зім'ята ковдра, ось і вся розкіш, все господарство отця Варлаамія.

— Якщо хто звичний до панських розкошів, то вопо ж, конешно... — пробасив чернець, скосивши око на гостя.

Пілігрим вивільнив затерпілі плечі від торби, недбало кинув її на постіль, блимнув розуміюче на господаря.

— Розкоші справді не графські, — погодився, — але ж тут двоім ніяк не влаштуватися.

— В нічний час поживати незвичний, люблю при воротах порозмислити над буттям миру суетного...

— В такому випадку помирилось... Скільки маю платити?

— Йдеться про плату? В нас таке не існує... Що не жаль... що хто може... Свята обитель.

Прочанин запустив широку долоню в накладну кишеню туніки, видобув срібляника. Чернець ніби того й не бачив, але руку наставив вчасно, зловив карбованця, сунув у складки широкої рясн.

— Опочий, чоловіче божий...

— Не задяга спочинку таку дорогу долав. Та й не дуже натовився. Прагну швидше трапити в печери...

— Святе діло,— схвалив намір прибульця чернець.— А то ще церква святого Спаса на Берестові тут поруч. Великий князь Юрій в ній усопши, котрий Москву білокамінну заклав. У старості до батьківського престолу повернув, тут і помер...

Вже за порогом чернець поцікавивсь:

— Як повеличувати маю добродичного прочанина?

— Левком в свій час назвали...

— Левом, значить... Імення назві царя звірів відповідав, а по суті своїй благородне єсть... Я Варламієм зовуся, до схими інше наймення мав, але забулося... Як і все попереднє життя суєтне...

Ніби засоромившись а чи то збагнувши, що наговорив зайвого, отець Варламії кашлянув, звернув мову на інше:

— Увечері в соборі Успення антифони піють сладкоголосо. Лаврський хор мужський і хор черниць з жіночого монастиря. Істинно божественно пісеніння, янгольські голоси...

Прочанин вдячно хитнув головою чи, може, прощався до якогось часу з воротарем, вийшов, неквапом попростував у глиб обительського дворища, раюючи у сутінках монастирських лип, що геть налягали на широкий прохід до просторої площі коло собору Успення.

З височенної, товстостінної лаврської дзвіниці на непокриті голови прочан линули каскади мелодійного подзвіння, ніжне віддзвенькування малих дзвонів скрашувало рев дзвонів більших, а всю ту церковну музику змотувало воднио важке бемкання дзвонів-велетів, гул яких був безперервним, бо опісля кожного удару великий дзвін міг гудіти дуже довго, звук його сягав щонайдальших далей, летів з крутого узгір'я до Славутича, плив за дніпровськими угіддями, скликаючи богомільних людей з усіх усюд.

Крутобровий бородаць зачудовано хмурився, дослухався того дзвону, а допитливим зором ясных сірих очей пильно оглядав усе, що його оточувало,— довгі, присадкуваті мешкання, де неквапом, як і належить в святому місці, господарювали ченці, білобороді старці й опасисті чорнобороді дядьки благодатної пори людського дозрівання, весело, майже пустотливо шширяли поміж них блідолиці отроки. В кожного було діло, абичого вони тут не крутилися б і не стовбили,— той книжечки пропонував молільникам, той

ладаном за певну подачку обдаровував, той ще чим хвалився перед прихожанами.

Передзвін як раптово почався, так і враз обірвався, тільки відгомін його ще довго дзвенів у неприємних вухах, мішався із найрізноманітнішими шумами і звуками, що жили на лаврському подвір'ї, — людським гомоном, шарканням сотень підшов, покашлюванням, незрозумілими вигуками, бубнінням молитовним, тихим скигленням знервованих богомолко, басовитими оповідями чернецькими.

Заклавши руки за неширокий пасок, ніби вони були для нього заважками, старий Левко із далекої Тули мимоволі спинився біля гурту прочан, які дослухалися до басовитого дудасіння. На проповідницький манер просторікував маленький ченчик в плисовій камилавці, по-цапиному тряс миршавою борідкою, по-змовницькому стриг увсюдибіч живими, блукаючими очипцями.

— Покручена стежка людини розбещеної; хто ж чистий, того й діяння прямі. Краще тулитись в кутку на горищі, аніж з сварливою дружиною мешкати у просторій хаті... Душа нечестивців прагне зла...

«Притчі Соломонові, — в думці посміхнувся прочанин. — Знає, чим дойняти богомольців...»

Успенський собор чорно сіяв відкритими дверима, але служба в ньому ще не починалась, тож лише окремі прочани заблукували на паперть, а основна маса пливла в сторону до Ближніх та Дальніх печер.

На нижній приступці паперті крутився в усі бокп, схожий на сніп гречки, в буряковому підряснику літній чернець, на обличчі якого, геть покритому густою рудуватою вовною, хворобливо грали маленькі блискучі очипці. Він вигукував натхненно:

— Сину мій! Бережи заповідь вітця свого і не відкидай папучувань матері твоєї. Обв'язи ними назавжди серце своє, обгорни ними шию свою. А чи ти будеш в дорозі — вони керуватимуть тобою, спати вляжешся — втішать тебе розмовою. Остерезуть тебе від негідної жінки, від її улесливої мови... Чи може хто покласти собі вогню за пазуху і не спалити свого одягу?..

Чим ближче підходив прочанин з Тули до святих печер лаврських, тим густіше на кожному кроці тупцювалися слуги божі в чорних а чи вицвілих до посіріння рясах, в приплюснутих камилавках, з карнаwkами в руках. Більшість з них потрясала ними мовчки, а були й такі, що заливалися солов'ями.

— Оспівуйте бога нашого, оспівуйте ім'я його, вели-

чайте небесного мандрівника, ім'я ж бо йому господь, возрадуйтесь...

Перед входом до таємничих печер вряд вишикувались кремезні бородані, схожі на апостолів, вони мовчазно ловили, щоб спопелити і загіпнотизувати боязливі прочанські очі, недвозначно націлювали вузькі отвори карнавок, безмовно наказували:

— Кидай! Жертвуй!

Мовчки розв'язували гапчір'яні вузлики, шишпорили в кишнях, виловлювали мідяки й срібло, опускали в карнавки подаяння, хоч воно було й мізерним, але дзвеніло густо, настроювало і ченців і прочан на урочисту хвилю, бо ж благословляло на проникнення в потойбіччя, на зближення зі справами суто божеськими, недоступними розумінню людському.

Гострим зором з-під кущуватих брів ловив прочанин Лєво ошелешені погляди чоловіків і жінок, що рухались з ним поруч назустріч чомусь невідомому, чомусь надзвичайному, таємничо-обнайдійливому, такому, що примушувало не задумуючись вивертати кишені, благоговійно розлучатись з осташніми срібниками, хоч, як то добре знав і розумів прочанин, дуже й дуже нелегко було робити бідакові, що мусив труситись над кожною копійчиною, десять раз примірятись перед тим, як викинути її, розлучитись з нею, боячись викинути намарно або ж переплатити зайве. Тут летіли з рук і срібляники, і мідяки задарма — за оманливу надію на те, що вони повернуться сторицею, бо якась потойбічна, лагідна і разом з тим страшна сила їх поверне чистим золотом здоров'я, щастя та благополуччя, про яке бідак міг лише мріяти.

Що примушувало цих знедолених, голодних, убогих, хворих і знесилених добровільно викидати останнє, адже ж кожен з них розумів: матеріального зиску він ніколи не одержить. То що ж його живить? Моральне вдоволення, сподівання на чудо, на те, що, може, десь там, в третьому а чи десятому коліні, віддасться його нащадкам а чи й зовсім зарахується хіба що в той останній судний день, коли кожному доведеться стати перед зіркі очі всевишнього?

Перед самим входом до печери довгобороді, білобороді старці в чорних, легких капелюхах щедро обдаровували кожного свічками, співчутливо напучували теплом видвіч очей кожного перед тим, як він мав пірнути в таємниче підземелля, обдаровували мовчки, лише інколи дорікали котрійсь із бабусь, що погано розумілась на лічбі:

— Мало, раба божя, ця свічка — трикопієчна...

Ще якийсь час за спиною світило сонце, ще видно було тьмяно освітлені піздрюваті, ніби шліфовані часом стіни, а попереду вже зіяла чорна, як невідомість, прірва, в якій зблискували вогники свічок, припалених від великої свічки ярого воску, що її велично і байдуже, немов був неживий, міцно тримав у руках загорнутий геть у все чорне блідолиций послужник.

Темрява втягувала в себе і хитляві вогники свічок, і незграбні постаті молільників, творила на чорних стіпах підземелля безліч рухливих безтілесих тіней, наганяла жах і трепет, створювала ілюзію переходу людини з стану відчуття брешності власного тіла до стану повного розчинення в чомусь таємничому, переходу від буття до небуття.

Тільки опинившись у могильній порожнечі, відчувши, що опинився тут сам на сам з небуттям, хоч навколо тебе і копошиться безмовний люд, хоч ти і ловиш жпві очі на до певнізнашності спотворених лицах, але ти все одно не залежний ні від кого, і до тебе нікому тут нема ніякого діла. Тільки тепер збагнув прочанин Левко могутність тієї сили, яка ніби магнітом з незбагненої відстані тягнула православну душу саме сюди, в цю таємничість незвідану, що водночас тягнула владно, заповнювала до кінця, спустошувала і обнадіювала повністю. Вже нікого і не помічав, і не відчував, здавалось йому, що мандрував у казковому потойбічному світі під проводом незримої душі Вергілія, зупинявся зором на мовчазних святенниках, що почивали в напівзотлілих трунах, загорпених в густо-червоні багряниці, здавалось йому, що ті святі отці, які за велике благочестя удостоїлись довічної благодаті й цілковитого нетління, і справді лежать непорушні, дивляться на пришельців, що проникли в непроглядну глибіню з'грішного світу, байдуже мружать праведні очі, бо не хочеться їм бачити усе те далеке й чуже, що діється десь там під сонцем, серед живих і суцїх.

Час втратив лік, голова йшла обертом — від гострих нахощів воску та ладану, браку повітря, а може, й від запаморочливої обстановки. Прочани сунули один за одним мовчки, мовчки оглядали урни з святими мощами, зітхали про себе, боялись опинитись наодинці, заплутатись в підземному лабіринті, широко відкритими очима ловили все, що можна було тут побачити. І тільки в одному місці рух гальмувався, пришельці з грішного світу якусь хвилину спинялись, ставали непорушно ніби від жаху і несподіванки: у яскраво освітленій полум'ям свічок підземній комірчині перед святою іконою стояв на колінах живий схимник, то синро-

стовуючись і закликаючи у хресному знаменні, то опускаючи голову донизу, лобом впираючись у холодну кам'яну підлогу. Розкрита домовина з готовністю чекала нового святого, тут же, приперте до стіни, стояло і віко домовини, готове в кожну хвилину схвати святого від очей недостойних. Мовчазні ченці обережно, але досить енергійно і недвозначно підштовхували шокованих прочан, нагадували їм, що вони тут лише звичайні глядачі, випадкові перехожі, яким випало щастя на власні очі побачити справжнього святого подвижника, достойника, обранця і улюбленця божого, щонайвірнішого господнього раба, який добровільно засудив себе, приніс у жертву богові ще живий, а вже не тутешній, терпляче і з радістю розлучається із усім тлінним, на очах у грішників, які прийшли сюди, щоб наочно побачити, як то легко і як радісно навіть звичайному смертному стати обрацем божим, достойно завершити своє нікому не потрібне життя з великою гідністю.

Пайдовше від усіх простояв біля майбутнього святого прочанин з Тули, неохоче пішов у темряву вже тільки тоді, коли тлустий чернець нетерпляче, безцеремонно стиснув йому вище ліктя руку і підштовхнув.

Він вийшов ніби з пекла, дихнув парситі вечоровою прохолодою, возрадувався синьому, яке буває тільки над київськими кручами, небу. Сонце вже стало на вечірньому пружі, на заході вже палала заграва, лаврські липи стали поважнішими, темними, як найтемніший дуб. Вся природа була якоюсь не такою, як буває звичайно, посуворішало все навкруги, тільки золото хрестів та церковних бань вилискувало ще яскравіше під промінням невидимого сонця, немов ще раз нагадуючи прочанам, що, окрім пекла, ще існує в природі і рай, тільки що ж, як до нього далеко! Як до вершини собору Успення, до хреста лаврської дзвіниці, як до самого неба.

Знову зачовгані незлічними юрмами прочан, які ось уже скільки віків шліфували личаками, сирицею, босими п'ятами ці затверділі обительські стежки. Мовчки клигали прочани, погаслими очима дивився кожний сам у себе, так ніби прокинав власну нікчемність або плекав надію на краще майбутнє, бо ж побував у самому череві міфічного кита, побачив і відчув найпотаємнішу таїну щонайвеличнішої святості. Тож були на світі люди, тож не перевелись такі велети й сьогодні, які здатні заживо схвати себе у могилі, офірувати власним життям, не боячись мук, віддати себе в

руки щонайжорстокішій долі, і то тільки задля того, аби полегшити важкі душевні муки страждущих у цьому великому і несправедливому світі.

Важкі, кошлаті брови супились суворо, мовчазний прочанин із Тули геть ввійшов сам у себе, розмірковував над тим, що побачив щойно. Ні, те його не оглушило і не пригнуло до землі, не погасило в ньому протестантської мислі. Ну, хай були часи, коли людині доводилось заповзати в нори, в найнепрístupніші, найпотаємніші печери, ховатись від лютих зайд, від лихих ординців, тоді без того не можна було обійтись. Але тепер, в часи новітні... в часи науки, дивовижних відкриттів і поступу, кому і для чого потрібне все це сьогодні, саме тут, на київських кручах, в місті, де в давнину зародилось перше осереддя високої освіти, звідкіля вийшла ціла плеяда учених і поетів, що прославили перед цілим світом і цю благодатну землю, і братні народи... Кому і для чого потрібні ці інсценізовані походи під землю, ці оглушливі мандри в задусі і мороці, поміж цілого параду домовин із моцями та останками сотень святих, які головним чином тільки тим і прославились, що добровільно зреклись світу та уморили себе голодом і холодом важкого підземелля. А чи ж добровільно...

Хтозна. Саме про це а чи про щось інше думав прочанин Левко із Тули, тільки ж на його посірілому і стомленому обличчі не світилось ані захоплення, ані тієї святості, яка б мусила запанувати на обличчі фанатика після перебування в місці, до якого, мов магнітом, тягнуло кожного відданого православ'ю християнина.

Урочисто розгортав над Києвом свої могутні крила тихий вечір, наступала пора вечірніх служб та молитов, і про це знову нагадували лаврські дзвони, що на цей раз розгулялись не лише на найвищій дзвіниці, а повсюдно, в усіх дзвіницях лаврських, в усіх церквах київських, по всій землі православної. Гули, співали, стогнали, плакали, перегукувались-перекликались дзвони над принишклим Дніпром, звали-кликали віруючих на вечорові молитви, зводили людей до гурту, об'єднували, братали, наповнювали єдиним чуттям, єдиними думками і прагненнями.

Народ прочанський лавою сунав до собору Успення, в якому щоденно найясніші і найзолотоустіші владика лаврські служили ранкові, обідні та вечорові служби, змагались в красномовстві, в умінні щонайсприятніше керувати пайневловимішою мислю, умінні зачарувати, заволодіти до кінця увагою прищельців здалеку і зблизька, тих, хто приходив сюди, щоб знайти розраду і силу, хто ніс сюди не лише зго-

рбовані мідяки, а й порожні серця, що прагнули паповнення і зміцнення в помислах, наближених до справ і діянь божеських. Тут уже не можна було послаблюватись, лінуватись, богородиця не простила б владикам лаврським, коли б вони не розкрили своїх серцець і талантів проповідницьких перед страждущими і не зуміли чи не захотіли дати сірим і спраглим того, задля чого вони долали нескладні простори землі, задля чого йшли, а то й приповзали до найвеличнішої святині християнства.

Тут все було, на подив, запереченням тому, що побачилось у печерах, у череві китовому. Якщо там папувало небуття, царство смерті і тільки човганням тьми стомлених ніг порушуване небуття й одвічний спокій, то в Успенському соборі все жило, радувалось, величалось, виказувало нездоланну силу бога, того самого, який був владний над усім живим і мертвим, який давав людині не лише одвічне упокоєння, але й міг ошчасливити могутньою силою краси і життя. Сотні і тисячі свічок ліниво вигинали своє золоте полум'я перед золотими соборними вратами, перед безліччю ікон в дорогоцінних шатах, створених руками неперевршених умільців із золота та коштовного каміння, перед найвишуканішими витворами мистецтва.

Поперед золотих царських воріт картинно возносився котрийсь із лаврських владик у гаптованій золотом багряниці, в клобуці високому, оздобленому блискучими, переличастими діамантами, з обличчям апостола, сивобородий, ясноокий, натхненний, з руками, поривно піднесеними над головою, спрямованими в небо, до соборних склепінь, по яких, мов казка, йшла найкрасивіша, найвеличніша, найнещасніша і найщасливіша з жінок, що будь-коли жили на землі, сама богородиця, хтозна з якої моделі мальована талановитим, а може, й геніальним художником, ім'я якого приховали апостоли лаврської історії. Із широко одверзнутих уст владика рвався-виривався тисячовідлунний соборними зводами заклик:

— Миром господу помолимось!

Йй ошелешені, оглушені, возвишені і розчавлені миряни молилися, безсило падали на коліна, розчулюючись від гострого болю в тілі, радуючись йому, гнулись до підлоги, сягали її лобами, цілували холоднечу її плит, піддавши себе в повне володіння силі божій, що так владно, так всесильно зіходила на них, давила до землі і одночасно підіймала до неба.

Багатоголосий лаврський хор відповідь свою владіці почав аж піби скрадливо, тихо, з кожною потою, з кожним

словом набираючи сили, розгортався, розкрилювався, піднісся до найвищої висоти, аж туди, де на зелених полях, серед святих купців мандрувала богородиця з своїм святим дитям на руках, нарешті вибухав такою силою і могуттям, що товстелезні кам'яні стіни собору здригались, тремтіли, хиталися подібно до того, як дрижала і хиталася земля тільки в той час, коли убієнний Христос скидав з своєї могили каміння і воскресав із мертвих.

Та ледь відлунилася і затихла величальна чоловічого хору, як в іншому крилі собору задзвеніли, затремтіли, спалахнули янгольські голоси:

— Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, — помилуй нас.

Хор яснооких черниць ледь не умертвив прочан — співався так ніжно, так солодко, що їм від млості забракло повітря, видавило з очей сльози, довело кожного до тої межі, коли вся людина перестає палезжати собі, повністю віддається владі наплинутого екстазу.

Почалося змагання антифону, хорів чоловічого і жіночого, про що говорив Левкові воротар Варламії. І це було справді неповторним і незбагненим. Церковні мелодії, вивчені найталановитішими композиторами, знайшли своїх виконавців, людей з голосами найчистішими, неперевершеними, і ті голоси, понукані умілими регентами, злились водно, звучали як один дивовижний голос, народжений не людським умінням, а силою божественною, а може, й диявольською, бо хто ж його знає, де між тими силами проходить межа, а до того ж добре відомо, що жодне, навіть щонайсвятіше діло не обходиться без диявола, який так і поривить і собі прилипнути до божої ласки та й обернути добро собі на користь.

Ошелешений так само, як повергнута ниць маса, прочанин із Тули, хоч і був стомлений, хоч і не міг дати ладу своїм розбурханим почуттям, вже неспроможний був примусити себе піти геть, стати знову самим собою. Якась небожа, а справді диявольська сила змушувала його то падати на коліна, то зводитись на ноги разом з усім прочанським миром. Він забув навіть дослухатись до нечуваного співу, що, мов хвилі океанові, навалювався то з одного крила, то з другого, то дзвенів багатоголосо, неземно, то зривався на всю силу, на яку тільки здатні сотні чернецьких тренуваних голосів.

Антифони славили всевишнього, дивувались його мудрості, кликали до беззастережної відданості своєму богові,

лякали неймовірними карами тих, хто павмісце а чи й піддавшись диявольській спокусі порушив би пайвищу клятву перед богом.

Антифони невтомно змагалися, соборне склепіння стрясалося від поривних вибухів дружного гімну чоловічого хору, а то враз наповнювалось ніжною, скрадливо-покірною мелодією жіночого хору. Тримало те пісенне змагання у тій до останньої межі натягненій напрузі, коли вже здавалось, що людині бракне повітря і вона задихається від надмірного блаженства.

Прочанин із Тули чи не найпершим не витримав тієї навалної сили церковного мистецтва, непомітно задкуючи, став вибиратись на волю, і оскільки стояв поблизу широко відчинених дверей, то невдовзі опинився на паперті. Тут теж було людно, всі входи покрились розпростаними тілами, молільники лицли до холодного каміння намертво, лише спини округлі в декого нервово здригались та чулися короткі схлипування.

Ні, не розчулення, не надмірне переживання, викликане справді високомистецькими співами в соборі, відтергли прочанина Левка од поверженого щизь прочанського загалу. Він розумівся на справжньому мистецтві, він, можливо, як небагато хто з слухачів сьгоднішнього антифону, любив і шанував співи, знав, яку то впливову силу таїла в собі і мирська, і духовна пісня. Але тут все єство його запротестувало супроти того, що чув та бачив під склепінням собору. «Ніби нечистий в мене вселився»,— подумав, задкуючи, чомусь згадав біблейську легенду про те, як Христос виганяв з чоловіка бісів, що його полонили, як перетворив їх у свиней і потопив у озері, й внутрішньо посміхнувся.

Твердою ходою закрокував від собору, а його переслідував спів антифону, спів казковий, справді божественний, янгольський. Одначе ж таки не янгольський, бо співали гімни звичайні земляни, здатні на будь-який гріх. Він довірливіше, з більшим розумінням прослухав би звичайну народну пісню, проспівану дівчатами а чи парубками у вечоровій тиші під розлогими вербами, бо те невибагливе мистецтво було б щирим, безпретензійним.

Збурені думки і розгойдані почуття, гострі враження від почутого й побаченого гнали його вперед. Йшов машинально, тож і не спам'ятався, як опинився в глухій непроглядній тіні від лаврських лип, а там браму Троїцької церкви побачив, а біля неї воротаря Варламія в товаристві когось із ченців чи й звичайного прочанина. Уздрів Варламія

і навіть порадив, бо ж трапив на власний постій і зможе тепер опісля клопітного дня трохи спочити, оговтатись, дати лад чуттям, що так його розколихали та збурили.

Притишив крок, і до слуху долинуло Варламіве просторікування:

— Сказано-бо в святому писанні: просіть — і дано буде вам, шукайте — і знайдете, стукайте — і вам відчинять...

Аж зупинився, вражений. Знав він напам'ять десь чи не з дитинства це одкровення апостола Матвія, здавалось воно йому простецьким і тому буденним, позбавленим істотного змісту, заялженим частим вживанням з будь-якого життєвого приводу. І ось саме сьогодні, в цей мент він раптово відчув якусь неосяжно-глибинну суть мовленого: шукайте — і знайдете... шукайте — і знайдете... Саме ці слова дійшли до його запаленої свідомості і постали у всій неосяжності свого змісту, набули великої життєвої значимості. Шукайте — і знайдете... Навчіться у звичайному, на перший погляд до кінця зрозумілому, відшукати потаємний сепс, який і є справжньою суттю кожного явища, часто недосяжного для людського розуміння.

— А чи не раб божий Левко до нас, грішних, припожалував? — озвався отець Варламії і тим самим відігнав від прочанина животрепетну думку, що натрапила була на слід ще не осягнутої до кінця істини.

Мовчки приступив до воротаря, який послужливо відсунувся убік на густофарбованій в зелене лавочці, жестом пропонуєчи місце поруч. Прочанин, стомлено сутулячись, якось ніби скрадливо присів. Випадковий чи, може, і завсідний співрозмовник Варламія важко підвівся на ноги, скаржачись богові на власні немоці, побажав доброї ночі та почалапав у темряву.

— Надивитись довелось, наслухатись, — ніби до когось третього а чи взагалі безособово заговорив Варламії.

— Надивилося її наслухалося, — в тон йому відповів Левко.

Ніби переконавшись, що поруч надійний співбесідник, Варламії схвильовано забасував, розбалакався:

— В нашій обителі не засумуєш, тут ще й не такі таїнства можуть розкритись, коли з нашими старцями побудеш та послухаєш їхньої мови, коли книг лаврських прочитаєш. Вся історія святої обителі від часів незапам'ятних до днів нинішніх перед тобою так і пройде, так і огорне тебе святощами, і вже хоч би ти був калічений або порчений який а чи, може, й бісівською силою вражений, то все те від тебе відлетить геть, дух святий на тебе зійде, і вийдеш ти

світлом та дужим з господньої купелі, мов янгол непорочний...

Механічно розправляв довгу, роздвоєну на грудях бороду прочанин, мовчав, чи то до слів співбесідникових дослухаючись, чи про своє думаючи, але й не підтримував розмови. Варламії відразу помітив, що його постоялець чи то входукався, по святих місцях блукавши, а чи й зовсім спантеличився, то й зайшов з іншого кінця.

— То чи сподобались наші успенські антифони?

— Хори відмінні, голосисті...

Варламії аж засовався на місці, вдоволений почутим.

— Наш владика знає, як досягнути до душі й серця прочанина, вже хай він буде й зовсім затурканий та життям зобиджений, а послухає співу солодкоголосого — здригнеться, прокинеться, очистить серце од всілякої скверни. А чи молиться ще в своєму затворі блаженний Содоній?

Заклопотаний власним роздумуванням, прочанин не відразу збагнув, про що йдеться.

— Хто молиться?

— Схимник Содоній, старець благочестивий, що добровільно в затвор печерний заключився, поститься вже тридцятий день, на голодну смерть себе прирекши...

— А так, так, — зрозумів, про кого мовиться, — молиться псборака, вже зовсім охляв, ледь на колінах стоїть...

— Нелегко здобувається святість навіть праведникам, — гірко зітхнув Варламії. — Тлінність гріховного тіла важким тягарем гнітить і карає навіть найнеповиннішого, навіть того, хто за все життя не звершив щонайменшого прогрішення. Ібо тіло людське є вмістилище всяких пороків і зручний для диявольської сили посуд, бо сказано пророком, що лукавий невідступно чатує біля кожного смертного, порочить, нечистий, достукатись до його душі, тіло його не цікавить, воно земне, цінні не має, душа для нього важить золотом...

Прочанин уважно вдивлявся у Варламія, прагнув зрозуміти: вірить він у те, що каже, чи механічно розкидає догми, такі доступні і дешеві в цьому місці.

— Всесильний владика мав би не допускати подібного свавілля... — обережно перебив ченцеву мову.

З усього видно, що Варламії був достатньо просвітлений святими істинами, виявивсь готовим дати належну відповідь.

— Тож-бо й воно, що навіть владика небесний безсилий погамувати поріддя диявольське, змушений поруч себе давати місце і йому.

— Чому ж то дана така сила дияволові?

— Як чому? Для випробування. Для вивідання нашої стійкості, нашого вірування у силу божу. Інакше як же богами нашому перевірити незрадливу віру кожного смертного у свого господа бога? Тільки так. Коли ти не піддався силі зловорожій, глухим zostався до папіштувань диявольських — ось ти і порятувався, ти й під десницею божою...

— Так воно ж і нелегко розпізнати, де діє сила ворожа, а де...

Прочанин ніби спіткнувся на слові, ждав, що чернець скаже. Той відразу ж знайшовся:

— А ти, коли ти істинний християнин, — відчуй. Серцем відчуй, де боже, а де диявольське. Он старець Содоній не помилився. П'ятдесят літ і два вірою і правдою служив Лаврі, в щоденних молитвах, в постах та воздержанні себе тримав, не те що диявольського чого, а навіть неблагочестивого до себе й близько не підпустив, двадцять літ і п'ять словом ні до кого не озвався, на суєту мирську оком не кинув, не зогрішив ні ділом, ні помислом, от і удостоївся. Живцем себе замурував, від усього житейського відступився, на очах по вуха занурених в щоденній суєті грішників з світу свого у вічне життя без печалі і подиху переходить, мовчазно кожному приклад подає: отак, мовляв, святість здобувається, отак вона до смертного приходить. Гляди, ще й удостоїться, в моці петлітні перекинеться, одвічно во гробі перед наствою стоятиме, до лику святих причислиться...

— Не всякому випадає таке... комусь же то й жить треба, землю засівати, хліб ростити...

— Мусить жити людина, як птах небесний, не сіючи, не жнучи...

— Кого ж тоді диявол спокушатиме?

Варламій на мить розгубився, не мав готової відповіді чи, може, забракло бажання дискутувати. Удав, що не розчув запитання, звів мову на інше.

— Для диявола роздолля: ділами своїми і помислами ніби заповзялися йому допомагати, свідомо і несвідомо до пазурів його сунемось добровільно. Святе писання забуваємо, розумнішими від самих апостолів хочемо бути, не віримо у пересторогу...

— То ж хто такий сміливий?

— А чи мало є таких? Проти бога йдуть, царя, помазаника божого, не слухають. І вже хай би харпаки які, голяки перекатні, а то, диви, й благородні починають мудру-

вати. З жиру казяться... Цар-батенько всім свободу дав, порівняв убогих з імуцями, заповіт бога нашого праведного Ісуса Христа виконав, однією хлібиною п'ять тисяч нагодував, а вони невдоволені. Убогі казяться тим, що убогими й застаються, а багаті через те, що цар-батенько не дозволив над рабами збиткуватися...

— Шукайте — і знайдете, — ніби про себе мовив прочанин.

— Що шукати зволите? — подивувався Варламії.

Прочанин не почув його слів, думав своє.

— Правдиво мовлено, — чував бороду Варламії, ще не знаючи, до чого та правда стосується. — Шукати слід божеське, серцем відшукувати божу благодать. І вона знайдеться. Всякому і кожному відкриється. І все диявольське розсіється, розпадеться, яко розсівається і розвіється темінь ночна. Шукати баламутів різних, відступників слова божого, шукати і знаходити... Оберігати віру, плекати правду...

— Плекати правду, — лунко відгукнувся прочанин. — Знайти правду і плекати її... Ох, як то нелегко її шукати...

Стомлено підвівся на ноги, поскаржився на вологу пічну, що заломила кості, попросив дозволу спочити якусь годину в комірчині. Воротар великодушно дозволив.

— Як же, як же, тлішне тіло наше вимагає спочинку. Видно, тільки одному мені не спиться. Ночами просиджую біля святих воріт, про одне мрію... Восподобив би й мене наш ласкавий владика у час мій урочний завершити свій земний шлях у затворі, подібно до того, як його завершує достойний старець Содоній...

Тіло прагнуло, жадало спочинку, а бентежна дуна шаленіла, бунтувала, нуртувала, тривожила і мучила все єство. Лежав, підклавши під голову тверду торбину на лямцюватому матраці, плющив очі, а вони час від часу самовільно розплющувались, ніби прагнули в темряві побачити те, що не йшло з голови, звучало в ушах. Здавалось йому, що блукає самотньо у безпросвітті печер, стоїть перед затвором испорочного старця Содонія, а на нього навалюються, як хвилі морські, могутні приборі солодкоголосого співу, антифони змагаються, чоловічий і жіночий хори прагнуть переспівати один одного, розбудити согбенного, до всього земного байдужого приреченця, який вже був недовгим гостем на землі, вже був серед тих, хто перетворився на петлініні моці, а все ще позував, все ще чи то розважав, чи ляжав,

а чи пасторожував тих, що тінями безсловесними, ошелешені, спантелечені, прибиті розумінням власного безсилля і зайвості на цьому світі, повзли і повзли темними, похмурими печерними лабіринтами, передчуваючи, що тепер уже ніколи не виберуться на світ білий, не побудуться нав'язного лаврським духом почуття власної неповноцінності та безсилля.

«Шукайте — і знайдете», — живим неспокоєм вертілось у мізку. Шукайте там, де важко будь-що знайти. Відшукуйте там, де, здається, нічого й немає. Він довго зважувався, все вагався, бо, слухаючи прочан, які вертали шляхами далекими з Києва, вірив і не вірив у те, що переказувалось. І прийшов сюди вже тільки тоді, коли остаточно похитнувся у своїй вірі, коли запідозрив, що є ніким іншим, як одним із тих серед мільйонів, кого ешукано, хто, вважаючи себе найпередовішим у суспільстві, подібно до найостаннішого дикунка, що мешкає поблизу екватора і тремтить перед незграбним образом дерев'яного ідола, ним же самим невміло вирізаним із шматка дерева. Вікова легенда творила образ сина божого, провела його через надприродні випробування, паввала неймовірні його подвиги, сміхотворні і нічим не потверджені чудеса, бо ж чи багато глузду хоча б у тій легенді, де мовиться про його надприродне народження, його блукання по містах і селах в супроводі бурлак та сумнівної поведінки молодіць, про всі оті чудодійні зцілення та полювання на диявольську силу, що поселялася то в одному, то в іншому і ніяк не хотіла з них виходити.

Всього за якихось півдоби у стінах Лаври, в цьому найвизначнішому осередді християнства на Русі, він побачив багато такого, що мало ошелешити, покорити навіть найневпокоренішого. Все тут було спрямовано на те, що коли в когось і вселився дух невіри й сумнівів, то в цих печерах, під впливом величі лаврських святиць, де зібрано стільки витворів мистецтва, стільки коптовностей, те невір'я мало розлетітись в пух і порошок, подібно до того, як потонули в бездонному озері ті біси, що їх перетворив Христос у свиней.

Коли вперто шукати, то знайдеш. А коли уважно придивишся, то у тому знайденому побачиш не те, що тобі хотіли показати.

У неймовірній святості Лаври прочанин із далекої Тули відкрив для себе не потвердження одвічних християнських канонів, а вмале намагання всіма доступними людському розумові засобами прикрити, замаскувати справжню сутність вигадки, видати її за найвищу істину, за те найсвітліше і найвище, до чого прагне людина.

«Пошукав — і знайшов... приглянувся — і подививсь... захотів — і відкрив...» — крізь дрімоту снувались у голові прочанина неспокійні мислі. І вже хтозна, чи він послав яку часину, а чи тільки піддався на мить дрімоті, аж тут лаврські дзвони ударили дружно, покликали прибульців до утрени. Мов і не спав, схопився на ноги, відразу ж пригадав, де він, чого шукав і що знайшов тут, у непробивних стінах святої обителі. Став на ноги, механічно закинув на плечі пілігримську торбину, взяв до рук дорожнього костура, на якому покоївся капелюх, і за хвилину вже стояв перед воротарем Варламієм.

— Спасибі за хліб-сіль та за гостину...

— Чому так... чому відразу? — розгубився чернець.

— Місто хочу оглянути... Матір міст руських...

— У святій Лаврі весь святий Київ...

— Побачив і Лавру...

— Софії поклонімося... Андрія Первозваного храм відмітний...

— Все побачимо... Бажаю здравствувать...

— Бог благословить, — звично прогук Варламії, навіть не завваживши, що прочанин не удостоївся просити в нього благословення.

Невгамовний гість з силою протискувався крізь натовп прочан, а Варламії споглядав те і неспокійно чухмарив у бороді.

— Знаєте, отче, на кого схожий цей старець? — озвався до ченця послушник.

Варламії подивовано зиркнув на отрока.

— На графа Толстого, — притиснув голос послушник. — Що сочиняє...

Воротар мимоволі ляснув себе долонею по лобі. Отож тетеря! Все собі мислив — де його бачив? А й справді ж — він! Той самий граф, що колотить... Озирнувся навколо, рішуче ступив до воріт, пошлив супроти течії. Не відразу пробився через густий потік прочанський, опинився на вулиці. Крутив у всі боки головою, когось шукав. І таки ж побачив, кого треба.

Немолодий вже нан ліниво прогулювався осторонь, подалі від довгої шерехи калік та жеброти. Саме до нього і підступив чернець Варламії.

— Передайте, тут був граф Толстой...

— Справді? — глузливо примружив очі панок. — Коли ж ви, отче, його бачили?

— Щойно вийшов з обителі...

— Подасте надії, отче...

— Передайте...

— Не вклопочіться, отче... Кому треба — знає...

Варламій полегшено зітхнув, зрозумів: старався даремно. «Шукайте — і знайдете», — чомусь пригадалось біблійне. Кому належиться — не дримає... Без нього знають...

Але не образивсь. Те, що йому належить вчинити, він учинив. Як Іуда — поцілував Христа у щоку.

ЧЕКАННЯ

Якщо кому не доводилось бувати в північно-східних районах України, коли хто не блукав по шляхах курських і сумських, не топтав стежок землі чернігівської і сіверської, не форсував Сейму і не звідав удайських заплав — вважай, не знає він своєї землі і взагалі не повинен вважатися бувалою і знаючою людиною. Які це благодатні краї, яка там унікально-неповторна природа, які невидані краєвиди та чарівні куточки. Лише Тростянецький дендропарк вартий того, щоб до нього не те що їхати — йти пішки, мов до святиці, подібно до того, як добирались у свій час богомольці з незвіданих країв до Києво-Печерської лаври. А качанівський заповідник з його нерукотворними дивами — хіба він не рівня всім пайвидатнішим заповідникам світу?

Чудова, невидана то природна зона, якої не назвеш ані поліссям, ані лісостепом, бо вони тут міцно обнялися, ніби змілились воедино і явили людям щось третє, диво, яке по праву повинно було б мати свою узаконену назву.

Ідеш дорогою, а пообіч степ широкий, такий широкий та розлогий, що не видно йому ні кінця, ні краю, тільки й усього, що ось там за пагорбом щось зачасно притаїлося, може, хмарка підкрадається грозова, а може, просто вже інший пагорб витикається. Вийдеш на гору, зирк — а перед тобою диво невидане. Унизу долина широка розляглася, озеро чи озерце, а може, й звичайна запруда сріблиться, а так, збоку, ліс починається, синій та густий, літніми фарбами переповнений, тягнеться кудись у безкрай, в ту далину, що потаємно маскує звичайний собі пагорб, а може, й високу та стрімку гору.

В інший бік глянеш — село далеке заплуталось, тремтить у рухливому серпанку, коли б не хати білосніжні, коли б не дахи шиферні — нізащо не запримітив би його в зеленому маєві літа.

Дорога круто збігає у видолинок, ноги самі несуть тебе в низину, і опам'ятатись не встиг — вже тільки небо над тобою високе, в кучугурах біляво-синюватих хмар, із сонцем, що золотою рибкою в їхніх сітях борсається, а навкруг

не то гори, не то пагорби затискують тебе з обох боків, налягають своєю вагою на твою свідомість, примушують пришвидшити крок, бо тобі так захочеться з цієї похмурої яруги зпову на пагорб вибратися, ближче до хмар та сонця, побачити оці стери неозорі, ледь зримі ліси та підліски, що невиразно тремтять у золотавій паморозі, обійняти очима густо-зелені плантації бурячків і картоплі, золотаві килими пшениць та вусатих ячменів.

Пройдіться цими шляхами-дорогами — не пошкодуєте. З власного досвіду раджу — я пройшов. Від самих Понирів — знаменитих не лише на Курщині, — йшов аж до сивого Дніпра. Ні, ні, не в ті грізні роки, коли тут все кипіло й палало, коли горіли ліси й села, димились міста й вся земля та каміння плавилась, пісок перетворювався на білу плазму і, захолонувши, ставав твердим, як скло. Ті, хто в часи тайфунні міряв-проповзав оці стежки-дороги, не мав змоги милуватися красою природи, не звертав уваги ні на ліси, і ні на озера, ні на байраки, ні на горби та пагорби. Були вони для вояків звичайними висотками та орієнтирами, об'єктами а чи природними перешкодами. То були не мандри, не любительські походи, то були вимушені, смертельно небезпечні бойові кидки та повзання по-пластунському серед вогню і крові.

Міряв ці пляхи-дороги я вже у мирний час, опісля того, як земля затигла на своєму тілі важкі рани, а люди, прийшовши до тями, трохи оговтавшись, встигли майже все відбудувати, та й не лише відбудувати, а набудувати такого, що всякому, хто того не знає, могло видатися, що ця земля й не була іншою, що завжди тут було саме так, як сьогодні. От тільки чи затиглися, чи загоїлись рани у людських серцях та душах...

Я пройшов колишніми воєнними дорогами у мирний час, але мої мандри були тісно пов'язані з далекими подіями війни. Ні, я не брав участі в історичній битві на Курській дузі і не бажання ще раз, уже в мирний час, пройти тут та побувати в знайомих місцях повело мене з дому. І не юний слідопит я, бо час, в який найзручніше бути слідопитом, давно для мене проминув, ще в ті, неказано важкі в житті людей роки, коли довелось вже у трудовій мирній обстановці підраховувати безповоротні втрати та шукати в самому собі сили та оптимізму на те, щоб творити нове життя, щоб знову стало все — і люди і земля — таким, яким й повинно бути у мирний час.

У страшні часи ліхоліття цією дорогою пройшов мій батько. Ми з мамою не знали та й не дізнаємось ніколи, яки-

ми шляхами-дорогами довелось йому ходити до часу, поки опинився під Понирами. Не був він командуючим ні армією, ні навіть полком, офіцером не був, ані сержантом, числився звичайним рядовим солдатом стрілецького полку в тринадцятій армії. Але для нас із мамою він був і зостався назавжди таким великим і славним, як всі командуючі фронтами та арміями, як всі найхоробріші та найвидатніші герої. Ми його провели до призивного пункту на другий день як почалась війна, потім чекали довгі роки, пережили важку піч ворожої окупації, я встиг вирости з першокласника до підлітка, хоч і забув про те, що таке школа. А батько все десь воював. Нічого-нічогосінько не чули ми з мамою про нього аж до часу, поки не прийшло на нашу вулицю свято, поки рідні солдати не вступили в наше село та не повернулась рідна Радянська влада. Звідкіля нам було знати й те, що, пройшовши в Понирах свій найтяжчий за всі часи війни бій, він так спішив вирятувати нас із мамою з страшної неволі та рабства. Де йшов, де біг, де повз, багнетом пробиваючи собі дорогу, він сміливо і уцерто прямував повз Суми, через Ромни, Талалаївку на Прилуки, через байраки та пагорби, полями, лісами та перелісками рвався до Дніпра, поспішав до рідного краю, до свого села, на нашу вулицю. Йшов, аж поки впав, і впав назавжди...

Замість батька прийшла до нас з мамою лише невеличка листівка, друкована красивими літерами, в ній було чітко виписано ім'я, по батькові та прізвище, військове звання мого тата, з сумом сповістила вона, що поліг мій отець героїською смертю в боях за нашу соціалістичну Радянську Вітчизну. Вже згодом привезли з військкомату його бойові нагороди, подяки Головнокомандуючого. Та й усе. Не дійшов мій батько до рідного дому.

Минали роки, налагоджувалось життя, виріс я, став, як кажуть, на ноги, замінив у домі батька, став матері підмогою і захистом, все піби пішло у нас на лад. Тільки одне не давало мені спокою — материне горе. Вона весь час нудьгувала, все тривожилась, все ждала батька. А може... — надіялась вона на це одвічне «а може». Може, помилились, пишучи те сповіщення. Он у газетах не раз писалося, що й таке бувало. З одним чоловіком тричі було таке: убують його в бою, писарі листа рідним напишуть, а він живим об'явиться. Може, й наш де у шпиталі й досі лікується, може, так важко поранений, що ці роки встати не в силі. А може, де живе скалічений, додому не наважується показатися, хіба й такого не бувало? А може, де в полоні ворожому, може, закинули вороги у льох холодний, за ґрати іржаві,

додому не пускають. Він у нас такий, що ворогові не підкориться, він за революцію — до кінця, а вони ж там, бач, таких, як він, мордують та збиткуються...

Тільки й мови в неї про те. Молодою ще була моя матінка, показна така і роботяща, вродою не обділена, а про нову сім'ю і гадки не малося їй, слухать про те не хотіла.

— Може, мій десь страждання та поневіряння зазнає в чужині, а щоб я до серця когось іншого пустила?

Дуже жаль мені було своєї неньки. Поки меншим був, то лише мовчки їй співчував, а вбився в колодочки, то вирішив не сидіти склавши руки, а щось робити.

Ми з мамою ще з самого початку задумались над тим, що у повідомленні не вказувалось ані місця, де загинув мій батько, ані де похований. Чому б то? У повідомленнях про загиблих сусідів та односельчан майже завжди згадувалось, де вони покоються. Хіба ж у військовій частині не знали, де похований солдат, який поліг героїською смертю в боях за свободу, честь і незалежність Вітчизни? Писав я листи куди слід — відповідь та сама: ніхто не знає, де похований мій батько.

Тоді я почав вивчати шлях стрілецького полку, в якому служив батько, і невдовзі з'ясував — він брав участь у битві під Понирами, потім курськими полями йшов до української землі, проходив Ромни та Прилуки і цілком вірогідно, що саме десь тут і зустрів свою загибель. Можливо, що його могила, братська а чи одинока, тут і загубилася, мріє у своєму спокої в одному із сіл або ж хуторів поліських, а може, сумує десь серед поля а чи на узліссі, обминають її в час сівби плугатарі, а в осінню пору невгамовні пастушки щедро прикрашають кетягами червоної горобини.

Отоді й захотілося мені у мирний час пройти батьковими бойовими шляхами. Не проїхати, а саме пройти, від села до села, від хутора до хутора, розпитатися в людей про шлях воїнів славного стрілецького полку, не проминути жодної солдатської могилки. Отримавши відпустку, замість візиту до моря, а чи ще куди я прибув на станцію Понири, кілька днів пробув тут, відвідав музей, побував на місцях історичної битви, стрічався з людьми, які брали участь у тих боях а чи були свідками невиданої битви. Потім, не задумуючись, пацупив на ноги легенькі кеди, на плечах прирестив похідний ранець та й рушив пішки у дорогу, яку пройшли звиязці.

Подібні пошуки — справа нелегка. Мандрувати піхтурою в мирний час, в епоху моторів — діло незвичне. Коли казати правду, то можна було б під'їхати час від часу на попут-

ній машині, але з того все одно мало користі — тільки увімкне водій швидкість, а вже доводиться просити, щоб гальмував, — гляди, із-за пагорба хутірець назустріч виткнеться, або й село, або відгалузяться вбік польова дорога саме до того місця, якого ніяк не можна обминути. І все ж подібна подорож неймовірно цікава. На кожному кроці тут здибуєш людей, яких до цього ніколи не стрічав, але вони після короткої розмови стають тобі близькими, своїми, ніби ти з ними все життя був знайомий, тільки що давно не бачився, а це зустрівся ненароком. Стрічають тебе допитливим поглядом, ніби намагаються безпомилково збагнути, хто ти і чому саме сюди пролягла твоя стежка, а ледь почують, з якою метою ти пустився в незвичайні мандри, і відразу ж приймають тебе у своє серце.

Аякже, були тут страшні бої, ого, ще й як вони билися, ось отам, як іти до отого ліска, їхні гармати стояли тут ближче, по оцьому крутосхилу піхота залягла, та все німець до німця, злючі, як осінні шершні, не хотілося їм землі нашої полишати, аякже, то вже, бач, у кишені в їхній була, а це із кишенею доводиться zostавляти, наші йдуть, танками гуркають, літаками небо борознюють. Оце так звідтіля, звідкіля ви, молодий чоловіче, прямусте, й наступали. Ого, такий бій був, що ревіло, як у грозу найлютішу, градом сипались і кулі, й осколки, та тільки вже наша сила була дужча... Не встояв лютий враг, кинув і машини, і гармати, солдатні лягло, як снопів... Правда, не без того, щоб і наші... Лягали і наші голубчики, та все такі молодюсінькі, та всі в медалях, таж — господи... Ото он за селом їх у братській були поховали, а вже пізніше на сільський майдан перенесли, пам'ятника поставили, кам'яна жінка з вінком у руках над ними схилилася, стоїть, сумує, а вони лежать, одвічним сном приспані, звідкіля тільки не прибули сюди — з Росії і з Казахстану, з Грузії і з Сибіру, імена їх на камені золотими літерами виписані, йдїть читайте, може, там і ваш отець, бо ж кожен із них і чийсь син, і чийсь батько...

Золотом виписані їхні імена. Мати-Вітчизна скорботно застигла над їхньою могилою, тримає лавровий вінок у напружених невтомних руках. З усіх-усюд прийшли вони сюди, звільнили цю землю, полили святою кров'ю, заснули тут навічно. Немає серед них мого батька. Тільки сказано: двос невідомих. Невідомі солдати... Може, котрий із них мій батько?

Переходив від села до села, від могили до могили. Розпитував людей. Вичитував імена загиблих. Ніхто не стрічав

мого батька. Ніде не писалося його ім'я. Тільки зазначились могили невідомих воїнів. Чому вони невідомі?

Один дідусь, із тих бувалих дідусів, що пройшли імпералістичну, громадянську та Вітчизняну, пояснив:

— Немає невідомих, усі вони відомі, числяться у списках своїх частин. От тільки не всі погинули на людських очах. Лежить, було, солдатик, усе, що міг, зробив, сердега, усе віддав, що мав за плечима, а кинуться шукати папера — при ньому нічогосінько. Або снарядний осколок вцілів якраз у груди, в те місце, де солдатський документ зберігається, або згоріло все на ньому... А то бувало й таке, що ні документа, ні солдата. Прямим в окоп поцілить — ніби й не було людини. Йди знай — де він. Тоді й пишуть — без вісті, а буває, що й відомо, в якому місці поліг солдат, а могили рідним ніхто вказати негоден... Всяк буває...

З цим доводилося погоджуватись: на війні буває всяк. Але розшукати батькову могилу я не втрачав надії і тому вперто долав шлях його рідного полку, що тепер був і моїм рідним полком. Якщо не встигну подолати його за час однієї відпустки — піду на другий рік, піду й на третій...

В одному глибинному селі випадково познайомився з дівчиною. Знайомство було схожим на всі попередні, але виявилось особливим, воно не обірвалося, як всі попередні, а збереглося на все життя.

Стомлений, запечалений безуспішними пошуками, зайшов у надвечір'я до сільської Ради. Треба було десь ночувати, а я взяв за звичку влаштовуватися на почівлю з відома і дозволу місцевої влади. Робочий день повсюдно закінчився, і лише в сільській Раді, як водиться, хтось із негтовніших ще доточував трудовий день.

Була то секретарка, молода дівчина, привітна особа. Уважно вислухала мою просьбу і не здивувалась. Видно, її аніскілочки не збентежила причина моєї появи на тутешньому горизонті. Не забарилася потвердити, що справді поблизу їхнього села спалахнув тоді гарячий бій і саме воїни тридцять другого стрілецького полку громили тут фашистів. Поблизу й могила є солдатська, але йти туди запізно. А ночувати — будь ласка, в неї хата простора, живуть вони удвох із ненькою і завжди раді дати притулок подорожньому.

Не гаючись, ми попростували до її господи, дорогою для годиться вели розмову про те, що непокоїть людей і сьогодні, про минулі героїчні дні, про подвиг наших батьків та братів, зійшлися на думці, що навряд чи є на нашій землі хоч одна сім'я, яка не шукає рідних або когось не жде.

Коли наблизились до її двору, то моя нова знайома, яка назвалась Галиною Дмитрівною, попередила:

— Може, моя мама що-небудь і не так, то ви не зважайте... У неї своє горе... Вона теж чекає... То ви — як ні в чому не бувало...

Вона не стала розтлумачувати мені свого застереження, хоч я їй кинув на неї запитальний погляд, бо в цей час із двору долетів голос:

— Це ти, Галю? Вже йдеш? А з ким ти там гомоніш?

На вузькому акуратному дворикі з одного боку стояла присадкувата селянська хата, а з другого плелось непролазне городнє розмаїття круглолицих соняшників, плетеної-переплетеної, витої-перевитої квасолі, лопушистого листя гарбузів та густо-зеленої, як ліс, картоплі, вже гуляли вечорові сутінки та вибрикував бичок-сьоголіток, нетерпляче ждав повернення з пасовиська своєї мами. Під хатою, на призьбі, сиділа ще не стара, але вочевидь згорьована жінка, вона щойно закінчила шкребти молоду картоплю, яку по селах у літній час традиційно варять на вечерю, вимила руки і взялася витирати насухо білою фартушиною.

Зиркнула на мене та й випустила все з рук, а я мимоволі стривожився: щось хворобливе, не то гіпнотизуюче, не то безумне спалахнуло в її зорі, розгорілося в її притумлених очах. Я привітався, а вона мовчки звелась на ноги, схитнулась, ладна кожної хвилини впасти, вп'ялася в мене незмигнуто, простягла сухі, вироблені за життя материнські руки вперед, простягнула їх так, як це вміють робити лише матері, коли їм необхідно взяти на руки малу дитину, обличчя її пересмикнулось конвульсивно, вуста не то посміхнулись, не то скривились, непевно ступнула і крок, і другий мені назустріч, а потім продріботіла по-куріш'ячому.

— Андрієчку, кровинко моя!

І незчувся, як впала мені на груди, заглянула страдницьким поглядом в очі.

— Повернувся, сиңку?

Так і скам'янів, не знаю, як поведеться, що сказати. Стою покірний мовчки, а вона потяглася тремтячою рукою до моєї голови, ніжно так, по-материнському зашаруділа в моєму волоссі, двома пальцями ловила кучерики, щупала їх, а для чого — незрозуміло. Недовго щупала і враз безсило опустила руки. Погас палючий вогник у зорі, опустилися низько плечі, вона стала зовсім маленька і якимось враз зсохлася, не на жінку похилих літ скидалась, а на сторічну бабусю.

— Не Андрійко... Волосся жорстке...

І, відступаючи до призьби, ніби молилася сама до себе:

— У нього ж — м'якеньке... Таке м'якусіньке, як льон... Чи б я не розпізнала? Сам він досі виріс, вже — гай-гай — який то рік, скільки води сплигло, часу пролетіло, сам уже досі доросленький, таке, що чи й впізнала б при стрічі, а волоссячко пам'ятаю... Нізащо б не помилилася... Пробач, добрий чоловіче, трохи недобачаю, все помиляюсь... Та як і добачати, коли геть очі сльозою вилились, ще й хтозна-як вони тримаються в тому лобі, їм би вже давно витекти зовсім, сльозами вилитись, а вони ще стирчать, ще дивляться, ще ждуть... хочуть бачити...

Галина, ледь вступила до двору, кинулася хазяїнувати, схопила чавунець з картоплею, намагалася розмовляти з матір'ю про щось стороннє, видно, хотіла відвернути її від важкої розмови, вивести з болісного стану. Та мати ні про що інше не могла вже ні думати, ні гомоніти, ні жити не могла чимось не тим, що стосувалось її сина. Сина, якого вона так ждала і не могла діждатися.

Оговтавшись, я збагнув, що зі своєю бідою трапив на чуже, таке ж палоче і таке ж невсипне горе. Я розшукую рідного батька, а тут мати жде сина, який теж не повернувся з війни.

Сонце, що вже десь мандрувало над чужими далекими землями та водами, ще й сюди посилало свої останні привіти, вони рожевіли відсвітами, оживляли високі пухнасті хмари, які пливли-пересувалися своєю, ніким незвіданою дорогою, веселили теплим відблиском по-вечоровому прижурену землю. Жінки пішли до хати, запрошували й мене під теплу стелю, та мені захотілося посидіти на теплій призьбі, припершись спиною до стіни, полюбуватись сутінками, по-вартувати прихід ночі. Вочевидь танула, розповзалася, блідла знайома картина: вже не розпізнаєш, де снується лапате гарбузиння, а де плететься чепуруха-квасоля, де картопля нишається своїм рожевим та білим квітом, а де мак збирає у свої дзвоники джмелиний зум та літакове гудіння, тільки совяшники гордо, мов прапороносці перед строем, здіймають округлі шапки, пнуться до самого неба, стоять-думають: а чи ще дивитися на захід, а чи вже повертати на схід сонця?

Так мені приємно, так легко, так затишно і зручно сидіти на оцьому чужому обійсті, на призьбі, про яку я ще якусь годину тому й поняття не мав, а тепер прилип до неї, мов до рідного батьківського вогнища.

Вибігла Галя, на ходу витираючи руки, вибачалась:

— Даруйте, допомагаю матері, поставила чавунець на плиту, то хай варить та розмовляє сама з собою...

Дівчина відразу здогадалася, що мені так зручно і приємно на їхній призьбі, що я тут спочивав після довгочасних походів, не турбувала мене, а й сама присіла поблизу на дубову колодку.

— Налякали вас мама? — запитала з усмішкою в голосі.

— Чому ж... Розчулила, розхвилювала... У вас — своє горе...

Галина по-старечому хитнула з боку в бік головою, скрушно сплела на колінах руки.

— Та яке ж! Вже що тато не повернулись додому, то ми й звикли. Я ще зовсім маленькою була, тільки в перший клас збиралася, але на все життя запам'яталося, як татко на війну йшли, з білофіннами. Не повернувся він, лежить десь під Виборгом. Так що zostались ми з братиком сиротами, мені вісім, а йому — дванадцять. Невдовзі й ця, фашистами нав'язана, почалася, але нам уже нікого було проводити, наш солдат уже відвоювався...

Прикинув собі — це ж яке горе — одинока жінка втратила і майбутнього солдата. Коли на початку війни йому було дванадцять, то скільки ж це років вже його мати, коли зараз було б йому за тридцять?

— У самий радісний час, вже тоді, коли всі, затаївши подих, ждали щастя — нас спіткало люте горе...

Розповідь ллється воркітливо, повільно, в тому тоні і темпі, яким розповідаються давні-прадавні, не раз переказувані легенди а чи казки, події, які не можуть не хвилювати, але які вже настільки відхвилювали оповідача, що з його голосу геть вивітрились ті яскраві, сповнені живої схвильованості відтінки і нюанси, що надають звичайному переказові високого натхнення, перетворюють його на драматичну сповідь. А разом з тим Галина оповідала про один із жахливих епізодів війни, про подію хоч поодинокую, майже непомітну на загальному тлі всенародного горя і подій, удостоєних увагою всіх істориків, які тільки жили і живуть на землі; подія ця не виходить за межі куткового масштабу в глухому селі, але за своїм змістом, силою своєї трагедійності достойна стояти в ряду з подіями великими і вражаючими, бо торкнулася вона найжиттєвіших інтересів не лише однієї сім'ї, а всіх нас суцях на землі.

Незмигним зором спостерігаю, як зчорнілі шапки соняшників розчиняються в уже зовсім загуслому чорному полотнощі ночі, мов далеку пісню ловлю мову Галини, наяву бачу все, що трапилося на оцьому шматочку землі, біля

цієї призьби, на якій я зараз відпочиваю, у той далекий час, коли на весь світ випрямилась легендарна Курська дуга.

Втікали фашисти на захід. Ошелешені, подивовані і налякані, розлючені і оскаженілі від несподіванки. Тільки подумати, отаку надію покладали на новий літній похід, навіть гадки не малось, щоб не витанцювалось Гітлерове провидіння подібно до того, як його обіцянки на попередні літні кампанії, а цього разу все обірвалося. Та як обірвалося: і з ниточкою, і з гачком. Зірвалося, і, видно ж, безнадійно.

Втікали на недопалених танках, під'їжджали на недобитих тягачах та машинах. Шпацірували піхтурою. І хоч як драпали — не могли втекти від холодного і гарячого подиху наступаючих. Чіплялися за будь-який зручний пагорб, за кожну висотку, за вигин ріки або річечки, болота чи байрака. Наспих окопувалися, націлювали дула гармат та гвинтівок зустріч наступаючим. З жахом чекали наступного бою, починали його заздалегідь, не вірячи в те, що вистоять.

Того дня до села вкотилися наполохані обозники. Не на саксонських битюгах, розгодованих та широких, як селянська піч, і неймовірно ліннвих, як найостанніший звір-ліпинець з австралійських лісів, — ті битюги давно відкинули копита, — то обозники, видно, захопили десь із племзаводу породистих маток. Приставили їх до дишел, обшнурували наритниками та віжками, не шкодуючи худоби, сікли гумовими поганяйлами, аж крижі їм спухли і кривавились, гнали в чужу чужину. Змордована худоба вже ледь трималась на ногах: ні поганяйла, ні чужинські прокльони на неї не діяли, скидалось, що ті породисті кобилиці своїм саботуванням прагнули віддати швидше німецьких вояків до рук радянських солдатів або доставити ще далі, до самого міфічного Харона, щоб переправив у найкращий із світів.

Підкотили тоді просто до оцієї призьби, бо ніяких загорож у час окупації в людей не було, попалили їх то самі господарі, то непрохані гості в час довгих холодних зим. На городі теж було голо, зібрано все, що там встигло виріти. За хатою тулилися немолочені полукіпки проса, єдине багатство, на яке сім'я мала надію. Тієї ж миті половина просяних снопиків опинилася на призьбі, під носом стомлених-перевтомлених кобилиць. Не лінуються, їжте швидше, ненажери, та біжіть заповзятливіше, бо вже поваду і куряться шляхи, і гримлять дороги.

Прийшла ця щаслива днина так несподівано, немов у казці. Вірили люди і вірити боялися — то мовчало небо, німували поля, десь там на сході точились бої, а це враз

ожило все, зарухалось. І дурному стало ясно — втікають супостати. Партизани та підпільники вже розповіли: розгромлений ворог біжить, а наша рідна, наша найріднісінька, як буй-вітер наступає.

Застали непрохані гості всю їхню сім'ю біля домівки. Мама стояла, опустивши руки, як з хреста знята, Андрійко щось майстрував — йому вже п'ятнадцятий стукнув, то в нього було чимало господарських справ, а Галинка з кутка у шпарку виглядала, бо як вогню боялась чужинців, хоч і два роки тут швендяли, а не могла до них звикнути.

Вони були мовчазні і похмурі, вочевидь наполохані, блискали навкруг очима, все поглядали на шлях, один із них відразу біля димаря на даху примостився, почав спостерігати; погоничі не відходили від тягла, все підкладали просяні снопики кобилицям, а решта пильно ревізувала поклажу на возах, перекладали щось там, перелічували. Двоє до матері присікались, про млеко та яйка завели мову.

Матері відібрало мову, подумки вона знай проклинала себе, що не послухалась сусідів та не втекла з дітьми світ за очі. Хай би й просо столочили, хай би й хату розвалили, аби не на її очах... Не могла збагнути, чого хочуть від неї ці здирці, так би й не донетрала, коли б Андрійко не озвався байдуже від своєї роботи.

— Хіба не розумієте, мамо? Лопать захотілося, курятинки б поїли залюбки. А то можна і ячні... Усе лопатимуть...

Мати добре знала, що нічогісінького того у господарстві немає, але кинулася вдовольняти волю напасників, побігла в пригребицю, набрала картоплі, взялася варити.

Тим часом чужинці обступили Андрійка, розглядали його роботу. А він халабудину з дощечок майстрував, надумався хлопець кролів розвести, знаючі люди радили замати в господарстві таку живність.

— Вас іст дас? — допитувалася. — Є то що?

— Гусям ярмо! — неохоче відповів Андрійко.

— Вас? Вас іст дас, яmmo?

— Еге ж, воно саме...

Із неспокоїної далини почувись приглушені вибухи, долетіло відлуння гуркотливих моторів. Обозники нашоропили вуха. Спостерігач щось гукнув від бовдура, видно, повідомив, що свої котять, бо ж заспокоїлись. На схід пальцями тикали, пояснювали Андрійкові:

— Пах, пах! Русіше солдат. Алесс капут...

— Кому капут, а кому й ні... — зухвало скривив у по-смішці рота Андрійко.

- Вас іст дас?
- Отож і воно...

Запалили цигарки, не відходили від хлопця, щось гелго-тіли, вимахували руками, показували то на захід, то на південний схід, туди, де мріли в бабиному літі сусідні села. Котрийсь дістав з планшетки топографічну карту, розглядав її і с'як і так, потім до Андрійка:

- Караписа... во Караписа?
- Карапиші? — здогадався Андрійко.
- Там, — махнув Андрійко непевно рукою.
- Я, я...

Уже вдвох втелючилися у карту, а Андрійко так їдко, так ехидньо до них:

- Дранг пах вестен, гер солдат?

Облишили карту, витріщилися на хлопця, недобре свердлили очима, не знаходили у відповідь потрібного слова. Потім, той, що з планшеткою, видать старший, налився кров'ю, дико гаркнув. Гаркнув таким тоном, ніби й не гуркотіло позаду, ніби й не дравав з ганьбою на захід на стомленій-перевтомленій кобилі.

- Партізан!

Потім прошипів зміїно:

- Русіше швайн!

Андрійко прикусив язика, а мама, відчувши біду, підскочила до чужинців, про картопельку з огірочками почала щось примовляти, потім на сина насварилася, навіть за чуприну посмикала:

- Не смій, непоштивцю, з панамі так говорити!

Вони, правда, заспокоїлись, відійшли від Андрійка, на його матір теж п'якої уваги, приступили до возів. Довгощко про щось радилися, з бездонного мішка натягали консервних банок, готувалися трапезувати. І саме в цей час ожило за горою, загуркотіло так, що й дурному стало ясно: не гроза розгулялася над полем, артилерія радянська озвалася, та зовсім близько, недовго й чекати гостей зі сходу.

В одну мить облишили думку про їжу, навіть до мішка не вкинули тих банок, наспіх підтягли посторонки, затягли наритники та криком коней від призьби відвертали. Мати перелякано хрестилася, а в очах — надія, Андрійко роботу облишив, примружив очі, на метушню ту дивиться.

Потяглися вози на дорогу, а ті двоє, що з Андрійком розмовляли, нагло підскачили до хлопчика, скрутили йому руки, зв'язали шворкою, потягли за собою. Так і впала мати на стежку безпам'ятна, навіть не скрикнула, а вони підвели його до воза, до полудрабка, як скотину, прив'язали, потяг-

ли як стій та бач дитину. Відпочивши та підкріпившись просом, кобилиці, понукані гумовими палицями, затрюхикали, Андрійко заточився, мало не шкопиртнув лицем у пісок, але вчасно вирівнявся, побіг за возом, не природно виставляючи вперед руки...

Морозом обсіпало за плечима, до болю яскраво постала в уяві ота трагічна картина.

Зварилася картопелька, ота одвічна селянська їжа. Картопелька очищена, картопелька в лушпинні, картопелька присолена, картопелька заправлена кислячком або сметанкою, картопелька з малосольним огірочком, з підсмаженою шкваркою. Її споживає кожна сім'я, її не гріх подати гостеві...

Мати зве нас до хати, Галинка, зморена важкими спогадами, неквапом зводиться, кидає на мене запрошувальний погляд:

— Ходімо, коли кличуть...

Хата, як усі селянські хати, стрічає теплом, тим самим, якого вистачає на все життя людське, і притамаппими їй пахощами, отими самими, які безвихідно живуть у кожній хаті і падають їй своєю, властиво лише цьому житлу, своєрідність, відрізняючи тим самим хату від хати. Намагаючись відгадати, чим пахне ця хата, ловлю такі гострі і знайомі з дитинства аромати, які можна зустріти лише по людських оселях, але що переважає в неповторному купажі пахощів саме цього гніздечка — не можу визначити.

— Сідайте до картопельки, вже вибачайте за що інше...

Старенька заклопотано снує по хаті, точнісінько так, як це роблять всі старенькі матусі, подаючи немудру вечерю і на свого, і на прихожанина. Ніби й не вона стрічала мене щойно незвично, так дивно, що аж подумалося про неї недобре. Справді, не скажеш, що в її поведінці є щось таке, що, м'яко кажучи, відхиляється від норми. Вона така ж, як і всі, — підкреслено сувора, внутрішньо зібрана, по-селянському уважна, без будь-якого підкреслення, що та уважність живе в її душі.

Ми з Галиною вечеряємо, а вона мовчки присіла на низькому саморобному стільчаку, склавши руки на колінах. Віддалася в полон важким думам, зітхнула болісно.

— А ви ж чому остеронь? — питаю.

Ніби й не почула старенька. А Галина пояснила:

— Вони в нас такі, що після сну і на сон — ні ріски в рот не беруть. Живуть, як синиця...

Без того видно: не зловживала їжею господина. Чи то смак до їжі втратила, а чи немоці її зв'язали.

Вже збирався сказати слова на захист думки про доцільне харчування, але не встиг: прокинулась від дум Галина мама, скинула на нас притуманений погляд.

— Не хочеться мені їсти, дітки... не хочеться. Від того самого дня всілякий інтерес до їжі в мене пропав, ніщо мені не смакує, ніщо не йде на душу...

Та й знову задумалась. Галина багатозначно зиркнула на мене — мовляв, бачили отаке, а я мовчки знизав плечима: що ж, воно й так видно — горе тільки рака й красть.

Запанувала тиша, ота неприємна тиша, яку хочеться негайно порушити й яку, разом із тим, ніхто не наважується порушувати.

За якийсь час знову озвалась старенька. Видно, не для мене призначались її слова, та й не для доньки, то вона думала вголос.

— Хіба ж полізе в горлянку той шмат, коли отаке діється в світі? Як же тобі їжа смакуватиме, коли ти береш її до рук, а саму думка пече вогнем: ти їси, а твоя дитина? Може, воно там голе й голодне, може, над ним збаткується ворог, голодною смертю додушує?

— Мамо, годі вже про те думати,— тихо просить Галина.

Мати не то здивовано, не то ображено здійсмає вгору брови, з докором зиркає на доньку.

— Таке скажеш, наче маленька... Як же то не думати? Мою дитину потягли, мов звірину, у світ, заарканену, повели невідомо куди і де поділи, ніхто не знає, а я про те ні мислі, ні гадки? Таке й скажеш...

І вже не могла спинити себе бабуся:

— Одного собі простить не можу: як то я його впустила? Чому відразу ж вовчицею за ними не кинулась, чому не догнала, не перегризла зубами тієї шворки, чому не захистила грудьми, не заступила тілом своїм дитини? Бачила ж: заарканили, тягнуть, а я дурна, з переляку — бух на землю, горе мені розум помутило. А треба ж було відразу кинутись, із двору не випустити... А вже потім було пізно... Біжу-біжу, а ноги все кам'яніють і кам'яніють, мов чужі стали, здерев'яніли зовсім, повітря в грудях бракпе, а вони гонять і гонять, ні на хвилину не зупиняються... А воно біжить, горопашне, заточується, хилиться з боку на бік, а біжить на власну загибель... Підбіжу трохи, зазиру їх на пагорбі, кинусь услід, опускаюсь у видолинок — нічого мені не видати... Знову на пагорб висапаю — вони вже на іншому, геть за долиною, коней поганяють, а воно, бідопашне,

мов щеня біжить за возом, заточується, хилитається... О горенько моє! А тут вечір півдкіль узаявся, ніч не забарилась... Усе розтануло, розвіялось, уже ні видолинків, ні пагорбів, ні стежок, ні дороги... Тільки темрява, безпроглядна темрява на всі роки... на все життя...

Втратила свій смак розвариста поліська бульба, та сама, що на будь-кого — і на свого хатнього, і прихожанина подається, материнське горе присолило її гіркотою, що стала зовсім неїстівною, ані ця картопелька, ані будь-яка їжа...

— І ніякої вістки? — звертаюсь не то до матері, не то до Галини.

— Ніякісінької... Немов у воду,— згортає залишки трапези в миску Галина.

— То, може...

Мати сполохано скидає на мене благально-неприятний погляд:

— Ні, ні... Він живий! Я знаю... Я чую... серцем чую, душею чую... Живий мій синок. Я його жду... Стомилась від чекання... Але знаю: повернеться...

Мимоволі опускаю очі, хилю голову. Варто схилити її перед такою вневеністю, такою вірою, материнською вірою, крім якої немає у світі нічого міцнішого і стабільнішого.

А мати запитує чи то в самої себе, чи в нас з Галиною, чи в усього світу:

— Хіба ж можна, щоб він... щоб його... щоб не бачив він ні ясного сонця, ні чистого неба? Хіба ж то можливо, щоб його голівоньку покинула пам'ять про маму, про рідну оселю, про землю батьківську? Ні, ні, такого не може бути!.. Бо хіба я жила б хоч одну днину, коли б його не було на цьому світі? Я відразу б відчула, серце мені сказало б — без віри в те, що він є, я не трималась би на землі, серце моє не стукотіло б, воно б одразу заніміло, стало!

Розхитується з боку в бік, ніби молитву творить новітню, невідомо якими апостолами складену, на яких соборах визнану.

— Хіба могла б я жити, хіба тягнулась би нитка мого життя, коли його нитка обірвалася? Хіба ж могла земля, а чи своя, а чи чужинська, забрати, прийняти в своє лопо мою кровинку? Та я й на світ би не дивилась оцей широкий та веселий, коли б знала, що його на ньому немає.

Ми з Галиною сидимо мов заігнотизовані, слухаємо її думи-роздуми. Слухаю я ті напівреальні, напівмагічні слова-заклинання і не можу їх відкинути, заперечити. А чи не живуть вони в кожній матері, у кожній жінці, яка втратила

нагло найближчих, коротає свої дні, не знаючи про їхню останню хвилину, чи не є вони тією останньою ниткою, яка тримає їх на світі білому? Хіба моя мати не затаїла мовчазно у своєму серці оцих слів-роздумів, які так пісенно, так молитовно ллються з уст згорьованої, невтішної Галининої матері?

— Та хіба ж він міг піти з життя безслідно? Адже ж він і не бачив до пуття життя цього. Жодної гілочки, жодного цвіту не зірвав ще з життєвого дерева. Та нічого ж він лихого не те що людині, ані звірові, ані пташині не заплідив.

Озирнулася по хаті, посміхнулася так тепло, так заглиблено, очі її дивились у саму себе, у власну душу.

— Кліті дерев'яні майстрував. І так же гарно в нього те виходило... Дід Євмен кроликів обіцяв на розплід дати, то все радів: ось тепер уже, мамо, свою худібку матимемо, ви в мене не зазнаєте нестатків. Не докінчив своєї роботи. Так і стоять... по сьогодні стоять недокінчені кліті... То мусить повернутися, докінчити роботу, порадувати матір...

Хату непрошено наповнили сутінки, а з ними піч прийшла. Ми з Галиною мовчки слухали напівбезумне квіління, яке було б і зовсім безумним, коли б у ньому не жило стільки віри в людину, у життя, у його нескінченність, коли б не звучала на повну силу материнська переконаність у тому, що воля матері є найвищою за все на світі...

Наступного дня ходив я раненько по селу, за село дістався, розшукав поблизу сільського кладовища солдатську могилу. Над нею в суворій військовій шанобі тримав, стоячи на коліні, бойове знамено непорушний солдат, а навколо шуміли плакучі верби та гостролезі явори. На сірому грапіті — імена, імена... З різних кінців Вітчизни хлопці, сини матерів, які співали їм коліскових пісень різними людськими мовами. І не стрілося серед них імені мого батька. Один із похованих тут не залишив нащадкам свого імені. Може, це мій батько?

Перед тим, як рушити далі в свій добровільний похід, забіг до Галининої хати забрати похідний рюкзак. Проводжали мене як рідного і донька, і мати, просили не обминати їхньої оселі.

З того часу ця сім'я стала мені далекою ріднею, увійшла в мого серця. Горе матері, яка стільки років без надії, сподіваючись, чекає сина, схвилювало мене до глибини душі. Розповів про те своїй матері, і вона теж пройнялася гарячим співчуттям до долі цієї сім'ї. Відтоді їй повелося: напередодні кожного великого свята вітальними листівками

обмінюватися, найкращі побажання висловлювати, словіщати про свої новини.

В один із буденних днів надійшов неждано лист, писаний знайомим розмашистим почерком Галини. Не святкова листівка, а саме лист. З тривожною надією розірвав я конверта.

Галина вітала нас із мамою з тим днем, у який ми одержимо листа, передавала найкращі побажання і з неприхованою скорботою писала:

«А мами нашої уже немає. Усі дивуються, як вони прожили стільки років, навіть лікарі казали, що жили вони й хтозна-чим та за рахунок невідомо якої енергії. Я так думаю, що тримала їх на світі єдина сила — чекання. Все життя ждали синового повернення. І таки ж діждалися. Коли вже були зовсім знесилені, вже і всякому було видно, що не жити їм довго, то повезли їх у лікарню. Поклали в палаті на ліжку, а вони й очей не розімкнули, ледь дихають, хтозна, чи й живі. Лікар зайшов, молодий ще чоловік, нашого з вами віку, приступив до мами, озвався так лагідно: «Ну, що з вами, матінко?» То вона так і стрепенулась. Повіки відкрила, на лікаря щільно-щільно дивиться, ледь помітно устами ворухить. Він схилився над нею, стетоскопом слухати збирався, а вона — хтозна, де й сила знайшлася, — рукою до його голови дотяглась, волосся торкнулась, а щоб пощупати, а чи навіть погладити, то вже й несила. Торкнулась його волосся і так болісно і разом з тим радо посміхнулася, прошепотіла: «Повернувся...»

Правдиво сказано: багато є в світі див, та найбільше з них — Людина.

КУТАФ'Я

Далеко позаду zostалися несходимі простори землі, за тих гуркіт і цокання коліс, душевне купе вже не тіснило і не налягало з усіх боків, шумний вокзал ледь гомонів за рогом, починало здаватись, що й не було одноманітних аж ніби безконечних мандрів на колесах.

Зупинилися на панелі біля зупинки тролейбуса. Свійські чужинці на гамірливій московській вулиці. Він і вона. І обоє — тайговики, бамівці, тож вдягнені і не по сезону, і не по-московському. Вона в спортивному костюмчику і дещо балахонкуватій нейлоновій куртці, а він у не по сезону важких чоботях, водонепроникних штанях та куртці. У обох за плечима зелені пузаті рюкзаки, а в руках важкі валізи, обвішані з усіх боків пакуночками та мішечками, рогами чи то звичайного оленя, а чи, може, й плямистого та ще чимось небаченим навіть у самій столиці. Вона середнього зросту, витончених форм, зеленоока чорнявка. А він просто велет, міцноногий, рукатий, а головне, природа наділила хлопця тією парубочою красою, яка в дівчат особливо високо цінується. Обом їм вочевидь не хотілося розлучатись, звиклися за довгу дорогу, їхні купе були поряд, і вже другого дня він і вона освоїли мудрість умовних перестуків, домовляючись таким чином про побачення у тамбурі. З одного краю обоє повертали у рідні гнізда, тож було про що й поговорити, було чим і похвалитися.

Парубок гнувся під вагою рюкзака, дивився понуро собі під ноги, не зважувався глянути дівчині в очі. Вона теж час від часу зиркала на нього скрадливо, і вже хтозна-що таїлося в її погляді: а чи бажання швидше спекатись випадкової опіки супутника, а чи жаль за тим, що цій опіці настав кінець.

— От і Москва,— вже вкотре чи то супутницю, чи сам себе переконував хлопець.

— Москва...— мрійно ледь відгукувалась вона.

— Виходить, приїхали...

— Виходить...

Не про це треба було говорити. Вочевидь не про це.

А вони мрійно-ліниво перекидалися казенними словами. Що то молоде, зелене, як кажуть. Схоже, що вже опісля сумно каятимуться, що не сказано було зовсім інших слів у час, коли їх ще доля дозволяла сказати. А вони: «виходить-виходить... приїхали-приїхали...» Таж і дурневі видно, що приїхали. А коли приїхали, то й розходитися пора, а чи коли більше стрінуться, чи пощастить ще раз побачитись у житті...

— Значить, приїхали...

— Приїхали...

— Ти собі додому, а я собі...

— Не сусіди...

— Що правда, то так...

Із шумливого вировиська найрізноманітніших машин виринув тролейбус, саме той, що довезе її до рідної оселі. Дівчина мимоволі взялася за дужку валізи.

Хлопець насторожився, відчуваючи, що наближається мить, яка назавжди відбере в нього останню надію будь-коли в житті побачитися з цією дивовижною Леночкою Козловою, кров ударила йому в лице, тужливо глянув їй у очі і ждав: що скаже?

Тролейбус був переповнений, у такий вантажитися не легко, проте Леночка готова була штурмувати двері і вже збиралася до них рушати.

— Не втиснешся,— приглушено сказав парубок.

Леночка якось відразу й сама побачила і зрозуміла, що й справді їй не протиснутись у салон.

— Почекай наступного...— радо запропонував хлопець.

Вирішила ждати наступного. Та, власне, куди і для чого було поспішати? Вона у Москві. Ще встигне зустрінути те, до чого поспішала. А все, що було з нею зараз, мала втратити. І втратити назавжди. То чому втрачати відразу, отак як стій та бач!

Переговорено за дорогу і про дитинство, і про навчання, і про те, як і коли трапили на будову віку, і де працювали, що робили. Тільки ні він, ні вона не видали особистих таємниць — з якою метою і чому поверталися до рідних домівок. Не було в них мови й про те, а чи скоро назад цією майже безконечною дорогою...

Говорили про все, а вийшло так, що найважливішого, найнеобхіднішого і не сказали. І схоже було, що саме це стало причиною їхньої затримки біля зупинки тролейбуса.

— Я тебе ніколи не забуду, Лено Козлова...

Мовив здавленим голосом і відчув, що в горлі йому пересохло. І несподівано зняковів.

Лена, видать, була бойовішою а чи й практичнішою від хлопця.

— На те дана пам'ять людині, Платоне Біло...—...цап.

— Білоцап...— повторила Лена і аж прислухалась до того, як воно звучить.— Оригінальне, якесь ніби аж аристократичне прізвисьце.

Платон посміхнувся.

— Атож яке. Від цапа походить, а що таке цап, не всяк знає.

— А що таке цап?

— Тварина така. Священною в деяких народів вважається.

Серед вировища найрізноманітніших машин знову появився тролейбус з фатальним для них номером. Дівчина рішуче взялася за валізу.

— Чи стрінемось, Ленко?

— Стрінемось... Коли маєш бажання

— А де?

— Біля Кутаф'ї...

Платон глипнув на цю оком, в якому непритовно спалахнуло почуття образи.

— Смієшся... Кутаф'я ще якась. Це хто?

— Не хто, а що. Одна з кремлівських веж...

— Чому ж Кутаф'я?

— Така неоковирна... Схожа на мене в бамівській одяганці.

Він нарешті повірив у її слова.

— А коли?

— Кожної суботи опісля обіду...

Це прозвучало як одверте кепкування.

— Ну, як твоя ласка...

Ленка, видно, не збиралась на прощання його ображати, зиркнула тепліше.

— Це ще моя бабуся призначала там побачення. Але в неділю. Тепер призначають у суботу. Ще один вихідний...

Тролейбус проплив біля самої обочини, зашипів пневматичними гальмами. Люди почали виходити з переднього вагона, відкрились і двері позаду.

— Ну, будь щасливий, Платоне Біло...

— ...цап. І ти будь щаслива, Ленко.

Вона поставила ногу на виступець, вкинула в салон важку валізу. Ждав — чи озирнеться. Озирнулась.

— У суботу біля Кутаф'ї,— грайливо махнула рукою.

Шарпнулися і зачинилися двері, мало не прищикнули легковажного рученяти.

Тролейбус рушив. І тільки тепер Платон відчув, що не сказав найважливішого, того, що треба було обов'язково сказати. Аж кинувся було вслід, мало не звалив когось із перехожих, але вже було пізно. Тролейбус виборсався на простір і включив швидкість. Тільки й помітив хлопець, як через широку шибку ніби махало енергійно чиясь рученя.

Не знав того, що й Лена Козлова в останній мент кинулась було до виходу, але затиснута з усіх боків, притамувала в грудях непрошені сльози і покотила назустріч тому, що їй судила дівоча доля.

На центральній садибі радгоспу «Урожайний» поява бамівця-тайговика не була новиною. Тут уже мали щастя якось стрічати Дена Гаврилка, шофера-аса, який пройшов, за власним визнанням, «води і труби», де тільки не побував у свої двадцять п'ять неповних років. Тож не мипув і найвеличнішої із будов віку. Правда, він ані своєю поїздкою, ані поверненням звідтіля нікого не подивував, якось усе те відбулося непоміченим, в усякому разі навіть в його рідній хаті не стало сенсацією, бо яким поїхав Ден у мандри, таким і повернувся.

А от Платон Білоцап відразу ж, тільки-но виплигнув із кабіни радгоспівського ваговоза, привернув до себе увагу і перехожих, і штатних зівак, що завжди стрінуться поблизу закускочної. Всі вікна в довколишніх будинках так і розчинилися навстіж, коли він випростався на весь свій богатирський зріст. Всі дівчата і молодиці аж роти повідкривали, коли побачили чубатого і бородатого легіня на курній радгоспівській вулиці. Так же ж і було чого тамувати захоплений подих: був цей Платон Білоцап до біса картинний, високий та стрункий, довгошийй, як жирафа, а борідку мав таку шовкову, таку м'яку, так майстерно йому її округлили та підправили в Києві, вуса мав такі шовкові та пухкі, а очі так і кликали, так і вабили до себе, ну тобі актор найпопулярнішого фільму про тайговиків, та й годі. Вже й на рюкзак його пухлий та валізи роздуті мало звертали уваги, оглядали з усіх боків парубка, допитувались через дорогу.

- Що то воно?
- Сама хотіла поспитати...
- А чи на зовсім?
- Буде видно.

Ден Гаврилко не витривав, відразу ж шепнув комусь, що в Білоцапівку повернувся Платон Білоцап, отой самий, який два роки тому з комсомольською путівкою виїхав на БАМ, а це, бач, уже й повернувся. І зважте — з яким рюкзаком, з якими тугими валізами...

Кого що цікавило: одні пильно розглядали рюкзак, а інші — валізи, дівчата та молодіці пасли очима пишну борідку та вуса.

— Ось тобі й Платоша... — перешіптувались та чудувались.

А Платоша і не думав зачаровуватися тутешніми дівчатами, його тягнула рідна Білоцапівка, нетерпілось швидше побачитися з Марічкою.

До тієї чорнобрової Марічки і поспішав з далекого БАМу Платон Білоцап. Хоч по дорозі й перебігла стежку Лена Козлова, хоч через ту жваву та звабну москвичку й забув, як вигинаються брови і як посміхається його Марічка, але все одно Платон Білоцап виявився людиною з твердим характером і стійкою мораллю... Що призначав побачення дівчині, то ще не резон, пожартувати не гріх, тим більше з дівчиною, яка так тонко розуміється на жартах. Бач, що вигадала: «біля Кутаф'ї...» Піди розберися, що то за Кутаф'я і де вона... Правда, чомусь дорога від Москви до Білоцапівки видалася йому в десять разів довшою, ніж від Ургалу до Москви, скидалось і на те, що таки заступила йому світ ота вигадниця-бамівка, бо довела парубка до такого дива, що всю дорогу від Москви до самої центральної садиби хоч як намагався уявити собі ту білоцапівську Марічку, так і не зміг уявити. Вдивляється-вдивляється в минуле, кличе-викликає образ Марічки, а перед очима лукаво блимає капосна москвичка. І все ж дивного в тому нічого не було, видно, все це трапилося з ним тільки тому, що дуже вже схожою видалася Лена Козлова на його наречену Марічку Полукішну.

У райцентрі, на щастя, зустрівся з Гаврилком, той привозив щось до споживспілки, вийшов саме з чайної, тож відразу і впізнав його Платон. Два роки тому на БАМ в одному ешелоні їхали. Тільки на різні ділянки трапили, бо Гаврилко шофер, а Платон трапив у лісоруби. Порадів Білоцап товаришеві.

— Денисе, чи це є ти, хлопе?

Гаврилко пильно оглядав з ніг до голови приїжджого, оцінював на око вагу його покладі, чвиркнув крізь зуби.

— Взагалі-то я Ден, так мене прозивають, хоч, власне, в паспорті Денисом значуся. Правда, це принципіальної про-

блеми не складає. А ти... чекай, чекай! Ну, й чортяка! Білоцап! Убий мене півлітрою, провалились земля під моїми колесами — Платон Білоцап!

Платон вдоволено світив рівними, створеними для розгризання кедрових горішків зубами. Приємно зустрінути побратима. Яюсь і не подумав, що не на бамівській трасі здибалось, а далеко від неї.

— Ну, а ти як? Крутим бублика?

— В нас усі професії — славні. Бублик зараз — без дірочки. Круглий. Хоч куди котиться, а шоферові калим накачує.

— Ти ж де пришвартувався?

— На Центральній. Спочатку самого возив, а тепер — на цій тачці. Возити начальство — невігідно. Я солдат: люблю бути подалі від начальства і ближче до кухні.

Умів жартувати Ден Гаврилко. Ще з шкільних років був відомим серед однокашників дотепником.

Невдовзі Денисова «тачка» везла Платона в бік його рідної Білоцапівки. Тільки по дорозі тайговик зметикував, що колишній Денис, а теперішній Ден, яюсь ніби чудодійно опинився тут, на Україні, хоч мав би крутити бублика в іншому місці. Але не відразу став з'ясовувати цю дещо неприродну і делікатну обставину — сказано-бо: на чьому возі їдеш, тому не подумай співати неугодної йому пісеньки.

Невдовзі розбалакався сам Ден Гаврилко.

— Значить, ти витримав марку. Одне слово — на рівні часу і епохи. А я, брат, слабак. Не виправдав надій і сподівань... Накивав, брате Платоне, з БАМу п'ятами, аж вуха вщупив, мов заєць, так втікав. Не всякому Сибір, брате, по зубах. Мої зламался...

Ден самокритикувався нещадно і весело, видно було, що ніскілечки не печалився тим, що виявився слабаком і подібно Енеєві п'ятами накивав звідтіля, звідкіля і не варто було б драпати справжньому мужчині.

— Гнусу, брате, не витримав. Ну й гнус! І зараз мороз дере по спині, як згадаю. Як вони кусають, паразити! Та ніякого ж від них спасу. Проблема! Хвороба епохи. І всі на мене. І отакісінькі, яких під мікроскопом лиш видно, і оті здоровенні, що гудуть, як літаки, — і всі на мене. Морду вже на другий день розперло, як у ведмедя. Глянув в люстерко — ревти хочеться. До медицини кинувся: давайте «Тайгу». Натерся «Тайгою» — ще більше тнуть, ще смачнішим для них став, видно, аромат їм до смаку той. Одним словом — концепція...

Платон Білоцап слухав, посміхається, згадує минулі

дні, перші дні в тайзі. Що правда, то правда, тайгова мошва працьовита, не попустить.

— Запитую місцевих... Питаю, чи довго так буде? Кажуть, до морозів. А тоді, питаю, буде легше? Та коли вдаре мороз градусів на п'ятдесят, то тоді вже гнусові капут. Тоді краса, одне слово — ніякої проблеми, коли поса або й дещо інше не відморозити. Думаю — жарти, інструкції були б спеціальні, коли б що до чого, допитуюсь у бувалих людей — те ж саме... Еге, думаю, такий коленкор не про мене, я ссавець теплолюбивий, шкіра в мене ніжна, життя дається людині тільки раз, і, безумовно ж, його треба прожити так, щоб ніяка гнусь тобі її не поспувала, бо портрет в людини це дзеркало душі і проче. Не про мене, думаю, цей героїзм, наглядно, можна сказати, бачу, усією своєю свідомістю переконуюсь, що героя з мене не вийде, а коли так, то чому маю займати тут місце товариша, який, може, тільки й мріє прославитися та вершити на практиці проблему рекордів.

Ден, видно, вирішив, що вичерпав тему, перевів розмову на інше.

Платон поцікавивсь:

— І що ж? Відразу й подався додому?

— Та ні. Довелося помандрувати, так просто не побіжиш, тайга, в очі не скажеш — соромно якимось, то виждав якийсь час, а тут взяти довелося когось там до залізничної станції... Ну, тут уже я, одним словом, проблеми не створював, відразу на колеса — та й будь здоров. Життя людині дається один раз...

— А комсомол же як?

— Та що ж комсомол... Здав квитка... така колізія... Все одно вічно в комсомолі не сидітимеш. То тільки в пісні: «Не розстанусь з комсомолом, вічно буду молодим...» А промайне тобі скільки там — самі попросять. Перестарок. Так що в мене з юністю комсомольською, вважай, брате, проблема вичерпалася достроково, ну, воно й до кращого... Час і соліднішати...

Платон згорнув свої враження в тугий клубок, обліпив їх їжаківими голками, мовчав. Жалкував, що заповз у цю задушливу кабінку, вирішив витримати іспит на терплячість. Ден, здавалося, і не помічав настрою свого пасажира, хвацько вихвалявся:

— Остепенятись задумав. Дещо, можна сказати, викавав, колеса — вони круглі, хоч куди біжать, а намотують, роки підпирають, можна сказати, що проблема осімейнення і проче, так що й налицьо. Є одна задумка. Коли викру-

тяться, то, може, й до Києва перемахну, квартиру там, правда, кооперативну, а в надія через одну маруху реалізувати, правда, це ще проблематичний секрет, але коли краплина капає і капає на одне місце, то й камінь прошмуляє. З папашею її в мене контакт у повний, можна сказати, солідарності, хоч розговору й не було, але то мужик не дурний, з ним кашу варити одна консолідація, а з нею була перемовка, частенько, ось на цьому місці, де сидиш, підкидаю до автобуса, ну, несерйозна пока, жартами так та навздогад буряків, ну, сам знаєш, дівчат сам чорт не розбере, особливо коли проблема ще не стала на повний зріст. А так взагалі — нема проблеми...

Платон був радий, що нарешті мотор заглух, а він опинився на майдані в центрі радгоспівської садиби. Звідесія до Білоцапівки — рукою подати.

— Під вечір маю проблему в твоїй Білоцапівці, підвезу, — обіцяв Ден. — Тепер твоя «столиця» приєднана до центральної садиби, так що маєш повний шанс щодо консолідації...

Білоцап твердо відмовився від послуг балакучого Дена. Постояв, подумав, підхопив звично валізи і під допитливими та цікавими поглядами рушив у вуличку, яка вела на Білоцапівку.

Простори... Ге-гей, простори... Любив їх Платон. Звик до просторів. Ще тут, у селі, навчився міряти стежки та дороги, долаючи шлях від Білоцапівки до сусіднього села протягом двох років. Удома закінчив тільки вісім, а середню вже довелося закінчувати в сусідів.

Ох, бувало ж, і проклинав він ці простори. Особливо в осінню та весняну пору. У гуртожитку не сиділося, рвався додому, а тут наступало бездоріжжя, а тут розквапувало та розвозило таке, що ні пройти, ні пролізти, хоч боком котися. Бувало, що боком доводилося котитись, нічого не вдієш.

Крокував сьогодні Платон твердою дорогою, рахував головатий сірий кругляк і тільки посміхався сам до себе. І ваги рюкзака не чув за спиною, і пузаті валізи рук не обтягували. Хіба ж це простір? Дванадцять кілометрів до рідного села видавалися тепер йому відстанню од порога до покуття, і не більше. Та він, побувавши і обжившись у сибірських просторах, тепер по-справжньому узнав смак і красу відстаней, та для нього не те що дванадцять, а навіть сто двадцять, — та що сто двадцять! — двісті і триста кілометрів здавалися дрібницею. І то так воно й було, бо

відомо, що сибірські далі привчають людей до зовсім іншого розуміння такого поняття, як відстань, і виробляють у них зовсім інше до них ставлення.

Крокував Платон широко і радів, що вилузнувся з тісної кабіни авто, позбувся слизької уваги зазнайкуватого Дена — не любив він отаких людей. Краще одинцем подолати відстань пішака від Ургала до Білоцапівки, ніж сидіти із занудою в одній кабіні якусь годину. Крокував і радувався тим змінам, які відбувалися тут, на рідній землі. Глянь, ось уже й до Білоцапівки бруківку ведуть, уже і його село не стоятиме в списках глухих та недоступних сіл. Бо й справді, закинув її сам біс у таку далину та в отакі прогнилі нетрі, що влітку та зимою ще й вона красується на людях, а що тут буває в мокротечу... Тепер по оцих лискучих кругляках не те що машини бігатимуть, а й людина пішачком пройдеться з приємністю; поки перерахуєш їх, переступаючи через чотири-п'ять, гляди, вже он рідна хата бовдура покаже.

Центральна — таке ж у минулому село, як і Білоцапівка, але вже помітно окультурене, — зосталася позаду, побіч розляглися поля, переліски хитали привітно верхів'ями красунь берізок та кущуватих соснових насаджень, ось скоро й перша болотянка покажеться, одна із тих, які восени та весною або мусиш перебродити, а чи перекочуватись боком. Тепер кінець болотянкам, переріжуть їх високі піщані насипи, проляже по них тверда та рівна дорога. Але що це?

Перед самісінькою болотянкою, яка в цей час була сумирною і непомітною, навіть красивою у своєму передлітньому уборі, геть зазелененою та виповненою бур'янистим різнотрав'ям бруківка обривалася, хоч, правда, десятків зо три вугластих каменюк ніби спробували було проскочити в Білоцапівку, зробити хоч зайвий крок у напрямку до Платоного села, але розгубились, застигли в нерішучості, так і сумували, мов безпритульні: і далі не могли пробитися, і повернутися до свого кам'яного гурту вже не мали сили.

Платон почухав голову. Ге-ге-ге! Простори, простори... Якись вони не такі тут удома, як отам, у далекій сибірській стороні. Там і справді сотня кілометрів — дрібниця, а тут, де село тулиться до села, сусід горнеться до сусіда і десяток колишніх верст — нездоланність. Враз відчутно поважчав рюкзак за плечима, а валізи просто витягали з плечей мускулясті кінцівки. Здогадався — не відстань злякала і стомила, а прикрість: так-таки й не вистачило в людей настирловості подолати найнезручніший відрізок дороги.

Розгублено оглянувся навколо, кинув погляд на подоляний шлях від Центральної і несподівано натрапив зором на одинокую підводу, що ледь хиталася, ледь рухалась, рухалась саме в тому напрямку, в якому йому було треба. Розглянувшись, побачив, що возами їздили не по бруківці, неподалеку пролягла добре накатана польова дорога. Зійшов на неї і почав ждати.

Візник не забарився. Платон його впізнав ще здалеку. Впізнав і чи то зрадів наступній зустрічі, а чи перелякався, бо то їхав не хто інший, як дядько Сидір, той самий дядько Сидір, у якого було дві доньки і одна з них та сама Марічка, до якої, власне, й летів оце орлом сизокрилим Платон Білоцап.

Перше, що подумав Платон: знає чи не знає дядько Сидір про його зальоти до Марічки? А ситуація склалася так, що міг знати, міг і не знати. Це вже залежало від Марічиного характеру і стосунків, які склалися між дітьми та батьками в Сидоровій хаті.

Коли Платон від'їздив по комсомольській путівці на будівництво, Марічці ще було всього шістнадцять, закінчила вона восьмирічку в своєму селі і довгенько вагалася: вступати в дев'ятий а чи шукати щастя в якомусь технікумі? Якийсь час перебувала в досить непевному становищі: стрічалась потай під вербою з Платоном, уже немовби й доросла дівка, а на людях прискала дикою кицькою, втікала від нього, як-не-як вважалася ще ж ніби школяркою, а школяркам — боронь боже... що ви!

Вже коли їхав-виїздив з рідного села Платон Білоцап, то прощаючися з ним аж геть за селом, щоб який чорт не побачив, повідомила, що піде в дев'ятий, що закінчуватиме середню та й терпляче ждатиме героя-бамівця, бо, окрім нього, їй у світі більше нікого не треба, що його одного любить, як свою душу, хоч вона й школярка, але ж і школярки не всі безчуттєвні, є такі, що кохати уміють так, як тільки Татьяна кохала свого Онсіва.

Отож дядько Сидір міг і не знати їхньої таємниці — від школярки признання про такі речі навіть ремінякою вибити важко; але міг і знати, бо саме цією весною Марічка закінчила школу, стала вільною птахою і мала всі підстави розкрити батькам таємницю про те, що тримає хоч і не регулярне, але безперервне листування з одним із передовиків будови віку, членом бригади комуністичної праці... ну, одне слово, з Платоном Білоцапом, якому вона й подала знак, що настав той зоряний час, коли листів та гарних слів, писаних на папері, вже не досить для того, щоб підтримувати те

високе горіння в юних душах, яке здавна назвав хтось таким об'ємним і таким красивим словом, як кохання.

Дядько Сидір хоч, може, й знав доньчин секрет, не подав про те виду. Вірніше — промовчав. Зустрівся з односельцем так, як і належитья стрічатися зі знайомцем опісля довгої розлуки, та ще такої, що вже і не сподіваєшся на побачення.

— Чи ти ба! — вигукнув щонайперш подивовано дядько Сидір. — Чи це ж не Платон, бува? От їй-же побий мене грім і свята трійця, як колись казали несознательні люди, — Платон! Та й постарів же ти, бісів хлопче, на тій висилці, прямо дідом став. Борода як у ченця, а пику рознесло, як кров не бризне. Не голодують у вас там, хлопче, їй-же убий мене бог, не голодують. Ну, здоров, здоров, синашу, а ми вже були тебе й забули, отже вбий мене бог, якось уже й з голови почав випадати...

Платонові і подобалась, і не подобалась дядькова багатомовність, якась потаємно нещира інтонація, але він уже збагнув, що Марічка не проговорила б батькові про їхні взаємини, бо інакше він не випав би так швидко з дядькової пам'яті.

Дядько Сидір охоче поміг Платонові покласти свої валізи на порожнього воза, причому безпомилково зрозумів, чому то дядько так охоче схопився за валізи. Аж очі були йому полізли на лоба, коли підіймав, але те не сконфузило, навпаки, був чи то задоволений, а чи здивований тим тягарем.

— Фу, та й напхав ти ці ремінні... Може, камінням? А може, на золото там розстарався?.. Сибір — багата сторона. Кидай свого сидора, нічого плечей натирати — довеземо. Оце ж їздив на Центральну... Їздовим числюся в канцелярії Барбоса Петровича, то вожу, що повелять... Оце одвіз, а тепер повертаюся. Дивлюся, а щось попереду маячить, прямо бруківкою суне. Ну, думаю, чуже щось, незнайоме, гадає собі, що вже й Білоцапівка вгору вискочила. Тягне, бачу, шамайдани, цупить і не гнеться, порожні, думаю, цупить, ма'ть, кажу, їй-же убий мене бог, за ранніми помідорами поспішає з порожньою тарою. Ну, сміюся собі — біжи-біжи, скоро тобі шлях урветься...

Дядько Сидір встигає і говорити, не закриваючи й на хвилину рота, і речі на возі Платонові припасовувати, й конем правити, все в нього готовеньке. Платона питаннями теж не забуває засипати:

— А ти ж це як? На зовсім чи на побивку? Стару, значить, задумав одвідати?

Запитував, а відповіді не ждав, сам і відповідав:

— Аякже, якже, батьків забувати не можна. Вона хоч і стара, а все ж мати, і до дітей ото, як квочка... Он у мене в цій весні, скажи ти, був випадок. Квочку качиними яєчками баба підсипала, в мене ж ото, не забув, може, сажалка за городом, дай, думаю, хай хоч не гуляс, качки хай хлюпочуться. Так що ти думаєш: висиділа качат та й досі мов оглашенна, навколо сажалки бігає, кудкудаче та квочче, у воду лізти боїться, а розкумекати, що вони не рідні,— незугарна. Вже качата в костенці вбилися, вже й дурному видно, якої вони породи, а вона, дурепа, до них виквоктує, мати, звісно. Так ото й твоя. Ти десь по Сибірах кахкаєш, а вона тут, вдома, квочче, аякже...

Не так давно в цьому краї, видно, йшли дощі, тож болотянки давалися взнаки, колеса по колодку грузли в багнюці, чавкала вона й під копитами в коней. Платон із сумом глянув на поле, ніби ще не вірив, що бруківка обірвалася, і обірвалася саме перед тією перешкодою, яку в першу чергу треба було б подолати шляховикам.

Дядько Сидір немов угадав його думки, сміхотливо блимнув неспокійними очима з-під пишних брів, чмихнув хрищуватим посом, розворушив посмішку у рудуватих від пікотину вусах.

— Що, Платоне, дивуєшся? Ха-а... Ніби воно кому подобається. Тільки Барбосу Петровичу й до смаку. Це він перепинив бруківці стежку...

— Це хто такий?

— Барбос Петрович? Керуючий. Його то якось інакше... Борисом, чи що, пишуть, ну а в нас Барбосом прозвали. Гавчучий дуже. І не зовсім щоб дурний, а гавчучий. Ніби й у діло говорить, ніби на користь верне, а по-людському говорити з народом не навчився. Гав та й гав. Ну, ось і прозвали Барбосом Петровичем. А так нічого. Центральну держить в порядку, будує і не спить — про неї турбується.

Дядько Сидір майже крадькома зітхнув, видно, хоч і не дуже йому дошкуляли нововведення на Центральній, але не такими вже були й байдужими.

— Так що не буде дороги. А ждали. Всі ждали. Сподівалися, що й ми поїздимо. А виявилось, що Білоцапівка не те... ну, як ото тепер називають: неперє... чи непороспек... щось на проспекти чи перспект схоже, знаю, що схоже, а не вимовлю...

— Неперспективна? — здогадався Платон.

— Воно! — порадив дядько. — В точку. Ну, значить, скидається на таке, що хоч ще вона і є, але її вже й нема.

Корова язиком злизала. Хліб сіяти, сіно **копичити**, картоплю садити поки що білоцапівці ще повинні, а сидіти у своїх халабудях вже не обов'язково. Можна розвалювати, палити в печах, а можна і на Центральну перетягувати, але ставити вже по плану. Будувати по тій формі, яку Барбос Петрович вибере.

Платон про таке не чув, тож спохмурніло думав, прикидав і так і так — не міг нічого придумати. Ніби воно й на добре загнулося, прогрес відчувався, але й жаль мимоволі стискував серце — гарне ж село Білоцапівка. Скільки Білоцапів народило, в усі світи закинуло.

— А про мене, то й хай,— філософствував дядько Сидір.— Яка мені різниця? Інші журяться, є такі що й сльозують, а мені хоч би хни. Коли бейкатись по отакій грязюці до Центральної та назад, то вже краще перетягнути хату ближче до культури та й слухати, як Барбос Петрович вигавкує.

— А чому вирішили, що вона безперспективна? — цікавивсь Платон.

— Бо ж таки на пси звелася. Старі ще сидять по хатах, а молодь по світах. Як виїхало з Білоцапівки, так і забуло, як вона й зветься. Ще влітку вряди-годи навертаються в гості, а в негоду — носа ніхто не каже.

Дядько Сидір поцьвохкував батіжком, переганяв коненят з долипи в долину, не замовкав і на хвилику, видно, радий був, що трапив на уважного слухача.

— Хоч взяти й моїх. Коли казати про старшу,— ти ж внаш мою Катерину? — то вже ж у самому Києві обоснувалась. І квартира своя, і чоловік. Ну, дитя, правда, однісіньке, мале ще, а вже в науку здали, в садок помістили. А це ж і менша... Марічка тобто. Скінчила ж. І гарно виїшла, чуть не всі п'ять. Тільки по одному чомусь там і не дотягла. То й ця в одну душу — пробиватимусь далі, та й годі. Ну, я й не проти. На Центральній для неї місце підходяще чи й знайдеться, то хай краще вступає куди там, тим більше, що вже й на неї люди знаходяться, воно аби ж влад, як казав той...

Платонові занило серце. Чи знає дядько Сидір, чому він примчав із далекого БАМу до Білоцапівки, чи ні, яке це мало значення! У Марічки, тієї самої, до якої летів на крилах, виявляється, вимальовується зовсім інша перспектива. Вже, бач, на неї знаходяться... виявляється, що даремно він сів у поїзд, треба було б літаком скористатися.

— Підросла Марічка? — запитав глухо.

Дядько Сидір густо пахнув махорочним димом, проказав ніби ж байдуже, але з неприхованою втіхою:

— Так вони ж, дівчата тобто, як з води йдуть. Дивись, оце отаке бігало, а не встигнеш озирнутись — заміж видавай. Там така діваха вигналась, що хоч куди. У стару мою пішла, а та дівкою теж була кров з молоком.

І без будь-якої логічної паузи повернув мову на інше.

— А ти ж не везеш якої з Сибіру? Ще не запродав козацької волі? Бачу, шамайдани тягнеш повні, видно ж, і грошенятами капшук набив? Так що можна й на Центральній цегляний палац зрихтувати, а то й у самому Києві. Кооперативні там на свій кошт дають. Он моїй Марічці обіцяють. Ну, правда, ще невідомо, як воно вийде. Обіцяє один молодець їй золоті гори, але як на мене, то до вашого брата, теперішнього парубка, немає особливого довір'я... Ну, побачимо.

Платон і зовсім зів'яв. Аж пошкодував, що зірвався з будівництва та звершив мало не півсвітову мандрівку. І тільки для того, щоб трапити в неперспективну Білоцапівку. Може б, і зовсім був засумував, та саме в цей час колята вивезли воза на узгір'я, і перед його очима розкинулась у ніжному серпанку люба його серцю Білоцапівка. Забулись усі прикраси, сум відразу де й подівся, гарячим зором відразу відшукав серед зелених садів та білосніжних хат свою оселю, своє білоцапівське родинне гніздо.

— О, драстуйте! Приплівся-таки синок до хати...

А в очах повно радості і щастя, повно сміху і втіхи. Сказано, мати. Та ще така, як Платонова.

— А я вже думала, що й дорогу забув...

Платон мовчки кинувся до матері, схопив за руки, глянув у очі, хотів було обняти, розцілувати неньку, а сам і незчужся, як схилився перед нею, припав до великої, похрещеної надутими венами руки, цілував її жадібно.

В очах у матері вже не сміх та кепкування, а справжній подив та чиста материнська ніжність.

— Бачили оцього бородавія! Ручки цілує. Це вже де навчився такого? Тепер же тільки кудлатим дівцям пальці лижуть. Невже там вас учать і матерям цілувати?

— Життя, мамо, всьому научить! Здрастуйте, мамо.

— Ну ж, здрастуй, здрастуй!

І тільки тепер розімліла, відігнала геть напускну суворість, якої навчило її нелегке життя, не стримала сліз у серці, обняла сина. Він припав до матері, як тільки припа-

дав колись у дитинстві, гнувся перед нею незграбно, бо незручно було тайговикові-велету припадати до маленької сухорлявої бабусі, а вона тремтячою рукою потяглася до його розкішного чуба.

— Моду взяли — бороди... Хай вже колись було... О, а волосся чортзна, коли й мите. Ну, ці мені мужики... Не загадаєш, то з немітою бунею так і соватиметься півроку...

— Довга ж дорога, мамо...

Вона відпустила його, стала збоку, розглядала критично.

— Виріс, парубче, вбутів. У самій силі... А чи ж довго добрався?

— Цілий тиждень, мамо, поїздами, машинами...

— Не знаю, так далеко не їздила. Малограмотна я. Ти скажи мені простіше — коли б пішки йшов, то за який час би дочалапав?

Платон мало не розсміявся. Але стримавсь, бо знав, що мама в нього справді інститутів та академій не кінчала, чотири класи були вершиною її освіти, а потім почалася війна, у воєнному лихолітті вона й виросла, у шістнадцять на сімнадцятому повів їхній батько до загсу. З війни він прийшов без руки, але то не завадило на той час взяти в селі найкрасивішу юнку.

Вкинувся цілком серйозно в розрахунки.

— Та так що, мамо, й довгенько б довелося кульгати. Коли б, до приміру, йти без їжі і сну, без передиху й спочинку, двадцять чотири години на добу, по п'ять кілометрів на годину, то... множимо п'ять на двадцять чотири це... сто двадцять, а далі — ділимо сім тисяч на сто двадцять, то це... без якогось дня рівно два місяці треба було б чалапати.

— Не мели дурниць. Яка це собака без їжі та сну круглодобово йти може? Коняка і то пристане. Ти мені на людський рахунок переведи.

Платон і вухом не повів, що сприймає це як жарт а чи гру.

— Коли по-людському, то за день можна пройти... ну, скажімо, двадцять п'ять кілометрів. Ділимо сім тисяч двадцять п'ять... то значить буде... буде майже триста, ну, одним словом, мамо, це буде близько трьох кварталів, або ж дев'ять місяців. Коли б, наприклад, вийшов у дорогу перед різдвом, то трапив би додому якраз у той час, коли дітки вперше йдуть до школи.

— Занесло... — не то дивувалась, не то осуджувала мати. — То це ж можна й без ніг лишитись опісля такого ходіння!

Платон вже одомашнився, засміявся.

— Так я ж усього тиждень їхав. А коли б літаком, то й за десь можна обернутись.

— Навигадували ж... І не подумай, і не смій в літаки залазити. Ще чого бракувало! Бачила якось я в кіно, як літають. Тільки цурки від них та хвіст диму залишається...

— Ну, мамо, коли так судити... Кони теж можуть понести, потроцяти і воза, й самого придавити.

— Віз у небі не літає. І він з колесами. А то он часто літають через хату — летить отаке страховисько, реве, як буря, а черево голе. Літати не штука, а от як воно сяде на те черево...

— Колеса випустить...

— Де ж вони в нього візьмуться? Квочці відріж лапи й то більше не виростуть, хоч і живе створіння. А то ж — залізне...

Платон знає: коли вже в мами склалося про щось власне розуміння — ніхто її не зіб'є. Тому він переводить мову на інше.

— Як вам тут живеться? Не скучали без мене?

— За ким тут скучати? За бородою оцією та ще патлами... пемитими. Стріла б на вулиці й не виізнала б. Це з жиру таке чи від скрути?

— Мамо, ось гляньте, які сибірські валянці вам привіз...

— Не підобрюся...

Мама навіть не глянула на його валізи. Її цікавить іше.

— Назовсім чи як?

— Буде видно.

— Вдруге поїдеш, то вже опісля й хати на місці не застанеш. Он Гришка пише, каже, що восени вже його пустять додому, то хоче в Центральну перевозитись. У солдатах ніби в шофери вийшов, то когось возитиме.

— То хай возить.

— Не люблю тих возіїв. Один тут часто по селу мотається, все дівку Сидорову возить та підвозить, мов чорт його ганяє, коли летить вулицею, багнука з-під коліс летить така, аж стіни в хаті заляпує, вікна доводиться опісля вимивати.

Йокнуло серце Платонове — це ж до якої Сидорової? До Марічки?

— Так воно ще дівча... — озвався глухо.

— Еге ж, дівча. Десять закінчила, кудись далше подається. Тепер — усі в науку, вже такий час. Доїздишся, хлопче, що всі дівки заміж повиходять. От би й брав Сидорову, поки той шалапут, що машини ганяє, не перехопив...

Платон вдав, що не почув маминої поради. Тільки затривоживсь — невже й вона щось знає?

А мама, видно, сказала ті слова, аби сказати.

— Ну, то покажуй, які там звуачки привіз матері. Побачу, в чому там сибірські баби хверцюють. Хіба, може, що не налізуть на мої спички. Щось набрякати під старість почали...

Ех, молодість, молодість! Хоч ти й хороша, хоч ти й радість сама, але яка ж бо ти клопітна пора буття людського. Живе чоловік, ну й жив би собі без турбот-клопотів, то ні ж бо, не одних хлопців зродили на світ матері, а ще й дівчат підсипали, та так густо, що просто очі розбігаються. Та все ж гарні, та все привабливі, хоч на яку глянеш, так і стріпнеться серце, хоч із якою поговориш, то так і здається, що оце і є та сама, з якою можна було б і все життя до глибокої старості вести веселий та ніжний діалог.

Платон летів до Марічки. А Марічка, мов возулька, влпурхнула, вилетіла з Білоцапівки. Ось-ось, кажуть, мала завітати до батьків. Треба було ждати, а вже яке то ждання в двадцять п'ять твоїх неспокійних років — відомо. Блукав Платон по вулицях, блукав по селу і поза селом, стрічався з сусідами і знайомими, говорили про се та те, розповідав, про що необхідно було розповідати, а думкою крутився біля іншого, а очима шукав когось. І пішла по селу чутка, що дивним якимсь чоловіком став молодий Білоцапенко: а чи то загордився, а чи, може, засумував за тим, що десь там у далекому краю zostавив.

Платон ждав Марічку. Ждав з нетерпінням, ждав, втрачаючи надію діждатись. Що довше вона не з'являлася, то більше її хотілось бачити. Подумував — може, податися в Київ? Але відразу ж відкидав цю думку — років два тому, може б, і кипувся безрозсудно на розшуки, а зараз — ні. Іншим став Платон, як-не-як, виріс не лише фізично, а мислити почав інакше, посоліднішав, сказати б, парубок, чи що. Окрім того, була ще одна заковика. Ніяк не міг собі уявити Марічки. Зажмуриться, викличе її образ, вигляне Марічка, мов Мавка з гущавини лісової, кипеться їй навістріч Платон, придивиться, а то — Лена Козлова. Ну, геть викапана Лена, зі своїм дивовижним виразом зеленкуватих привабливо-насмішкуватих очей, зі своєю русою косою до пояса. Ця коса і стала причиною їхнього знайомства в дорозі. Точнісінько таку вихохала, як і Марічка. Зиркнув тоді у вагоні Платон на ту косу, спалахнув, мов у вогні, та й

роздивився всю Лену. А тепер — на тобі — розтанула москвичка назавжди у густому натовпі багатомільйонного міста, подарувала йому на згадку бабусин жарт про стрічу біля Кутаф'ї, та й носися з ним, дурний Платоне.

І він носився. Куди не гляне — так і здається, що ось-ось має з'явитись... Марічка з косою і очима Лени Козлової. Носився мов неприкаяний, ждав Марічку і не міг діждатися, хотів швидше позбутися раз і назавжди нав'язливої мислі, причепливої назви — Кутаф'я... Що воно за таке кумедне слово?

Ждав Марічку нетерпляче, не пропускав жодної постаті, яка з'являлась в кінці вулиці а чи на левадах, серед лоз та верб. Вона ж з'явилась несподівано. Яюсь навіть не зважив на те, що вулицею проскочив Денисів вагозов, розбавтав усі ковбані, виплюснув з них на тини та стежки багнуку, спинився на тому кутку, де жив дядько Сидір. Не надав Платон появі тієї машини ніякого значення, а даремно. Бо саме з неї випурхнула дівчина, недовго й крутилася по хаті та двору, не вдавалась у розпити та вивідини, а ценомітно вислизнула в сад, а з саду на вигін, а з вигону в діброву, пошід дібровою під верби та й ніби ненароком стала перед розміряно-заклопотаним бамівцем.

— Здрастуй, Платоне...

Зиркнув на дівчину парубок та хоч би й що. Не цю ждав. Його Марічка мов берізка струнка та ошатна, з косою товстелезною та довгою, як рубель, а це прибігла якась поскубана, закучерявлена, мов овечка, в тіснуваті джинси силою втиснена, воно ніби й модно, але западто наноказ все виставлено...

— Здрастуй, Катерино...

Навіть не помітив, як лукаво, як насмішкувато спалахнули очі в Сидорової доньки, бо був заклопотаний думкою: чому замість молодшої, жаданої, прибігла на їхнє улюблене місце старша, вже заміжня?

— Оце сюрприз,— протягла дівчина.— Чи я вже такою старою стала, що переплутав з Катериною?

Коли ж придивився до неї пильніше, то збагнув: перед ним Марічка, але не та, якої він чекав, яку пестив два довгих роки в мріях і в серці. Та була довголиця і оката, а в цієї лице округлилось, випнулись вилиці, а очі поменшали, зручніше замаскувалися під захистом крутих надбрівних дуг. І зачіска модна, кучерява та перекучерявлена аж ніяк не пасувала їй. І джинси ці були ні до чого, тісна, із закордонним малюнком блузочка теж як не трісне і не розлізеться, підкреслювала не стільки ніжну цноту, яку так

цінував і любив Платон, а на всеогляд виставляла те, що зручніше було б ховати під надійнішою завісою. Окинув дівчину з голови до ніг, потім з ніг до голови, і тут же уявилась йому москвичка Лена. Почервонів, мов хлопчисько, спійманий на чомусь непристойному.

— Не впізнати... Хоч убий — не впізнав... Виросла... змінилась...

Стовбичив перед нею, не знаючи що їй сказати.

Марічка теж не наважувалась переступити незримого бар'єру.

— В який же бік? — мружилась грайливо. — Погіршала? Видно, стала такою потворою, що й глянути гидко?

— Ні, чого ж... Дивитись можна...

І тільки тепер дійшло: це ж її, Марічку, щойно промчав вулицею Денис Гаврилко.

— А я тебе впізнала зразу... Навіть з бородою...

— Надбаня невелике... борода...

— А в тебе вона чудова. Такі носили герої Тургенєва...

— З ними не стрічався... Це в нас повелося... більше з необхідності...

Зав'язувалася звичайна, не та, якої ждав Платон, розмова... Чомусь не дивувався і не шкодував за цим. Перед ним вертілась не та Марічка, яку він омріяв у снах юначих, яку любив колись так палко і безмежно. Давня Марічка розтанула, розвіялась, переросла в силоміць затиспуту у вузьенькі джинси дівчицю. Вже встиг збагнути: не хвилювала його і не вабила до себе.

— Гаврилко привіз?

— О, Ден хлопець послужливий, без його послуг довелося би всім білоцапівцям пішодрала багно місяти.

— Ага... Мене теж виручив. Послужливий... І перспективний...

Платон переконався, що дядько Сидір торочив йому саме про Дена, який хоч сьогодні готовий побудувати в самому Києві кооперативне житло. Тож натякав прозоро, дивився в Маріччині очі гостро і запитально.

— Базікало! Несерйозний...

— Хтозна...

— А ти надовго? Назовсім? — зиркнула пропикливо.

Платон вирішив не розводити дипломатію, а поставити питання, як колись казали, руба:

— Усе залежатиме від однієї особи. Прибув за нею. Скільки їй заманеться збиратися, стільки й пробуду. Гадаю, що мої друзі з бригади не осудять...

Марічка низько хилила голову, пальцем, що висунувся з босоніжки, гладила йоршисту стеблинку.

— А може, в тієї особи вимальовуються інші плавні? Робота роботою, але ще є й наука...

— Навчаються всі і всюди. Я теж не віваю...

— Подала документи в економічний... Непогано. Економічні є і в нашому регіоні...

Марічка зітхнула.

— Той регіон не для таких, як я. Наша Катерина...

Вона не доказала. З села долетів закличний голос, такий далекий, ніби з іншої планети.

— О, вже за мною. Платоне, увечері зустрінемося?

— Увечері?

— Щоб спокійно поговорити про все.

— Ну що ж... Увечері то й увечері. Можна і ранком — він, кажуть, мудріший.

Марійка не дослухалася до його міркувань. Вона відразу кипулась підтюпцем і, видно, була б перейшла на спринтерський біг, коли б не капосні джинси, які облягли її зусібч; не те що бігти, а навіть йти в такій одяганці було непросто.

Платон байдуже дивився їй услід і посміхався власним думкам та видінням.

— Мамо, ось вам гроші...

Платонів голос прозвучав винувато і глухо. Він тримав у руках згорток, де не видно було грошових знаків.

— Заробив? — затеплились очі в матері.

— Як кажуть, без батька... Уперше в житті.

При згадці про батька мати посмутніла. Взяла до рук папери.

— Що ж це за гроші? Не виділа...

— Акредитивом звуться, мамо. На пред'явника. Чи ви сходите в ощадкасу, а може, Гриць, коли повернеться.

— І видадуть?

— Кажу ж — тому, хто їх покаже.

— І скільки ж їх тут?

— Та трохи є... За два роки набігло...

— А ти оце так і віз за пазухою?

— У валізі лежали, на дні.

— Ну й дурень, — беззлобно констатувала мати. — Навчив тебе покійник-батько трудитись, а цінувати труд ти ще й не умудрився.

— Це ж чому? — розвеселились очі в сина.

— А коли б хто потягнув чамайдана? Або витяг папера непомітно? Тоді що? Поминай як звали твої грошики?

Син з повагою дивився на маму. Що то мати. Що то стареча мудрість. У нього навіть думки подібної не ворухнулося. Не заглядав у завтра, жив днем сьогоднішнім.

— Обійшлося ж... — знизав плечима.

— Та воно буває, що й обходиться. А буває, що й пробі кричать... Що маю робити з твоїми грошима?

— Що заманеться. Купляйте, що трапиться. Хату хай Гриць на Центральній ставить...

— А ти ж як? — суворо розглядала синову бороду.

— Мене ждуть...

— Там? Без тебе не обійдуться? Мало передувив там мошкари та гнусу?

Поважно гладив бороду, яка ще не розгладжувалась.

— Мамо, а чому від Центральної не проклали до села бруківки?

— Хиндя їх знає... Казав новий голова, що ніби невправка. І ніби невігідно.

— А що воно тепер у вас за голова?

— Гарний чоловік. Поштивий такий. Зі мною завжди за ручку вітається.

— Чому ж його Барбосом прозвали?

— Не чула. Людям він до серця. А для кого, може, й барбос...

Говорила, а сама, видно ж, думала про інше. Тримала біля грудей акредитиви, не знала, де їм знайти місце.

— А в тебе ж, значить... не вийшло?

Платон глянув матері в очі. І побачив: знає вона, з якою метою спішив син до села, на що сподівався. Згадав, що, виїжджаючи два роки тому з дому, натякнув матері, щоб приглядалася до Сидорової меншої.

— Вийшло, мамо... І якнайкраще. Треба їхати.

— Сам поїдеш?

— З ким же ще? «В усякого своя доля і свій шлях широкий». Мушу їхати — друзі ждуть. Магістраль треба кінчати. Хочемо достроково...

— Тут роботи мало?

— Он почали мостити бруківку з Центральної та й кинули. То добре? А коли всі кинемо там, на будові цілого віку, та по домах розбіжимося? Наші руки і наш розум, мамо, — перш за все на величні діла...

Закінчив цією надуживаною фразою і порадів — був переконаний, що то в першу чергу його власна позиція.

Мати важко думала. На чолі густилися зморшки, а в очах змагалися суперечливі думки.

— Та воно ж так. Боюсь, щоб і Гришко... В усіх вас тепер великі діла... А ми сидимо... Бруківка і то не вигідна...

Мати не то докоряла, не то стверджувала, але син бачив: не дуже вона й заклопотана тим, що бруківка не дотяглась до їхнього двору. Вона за своє довге життя звикла обходитися без брукованих доріг. Всі шляхи їй доступні. Проміряла всі стежки-дороги і мірятиме їх далі, аж до самого кінця.

— Нам уже добре й так, як воно є. А ви — дивіться. Тепер світ на нове звертає, переінакшується. Так сам їдеш?

— А з ким же ще?

— То й добре, — схвально прозвучав голос старої. — Ті люди — не по нашому пір'ю... Не люблю хитрих...

— Отакий, мамо, і в мене характер.

— Це від батька. Він у нас теж отакий був. Бороду все мріяв відростити, а я гопки стала. Тепер уже шкодує...

Квіток закомпостирували тільки на завтра. То мав час оглянути Москву. Тож і не дуже розглядаючись, опинився на території Кремля.

Никав з кутка в кутку, приєднувався до випадкових екскурсій...

Ну й краса ж! Ну й велич! Кремль, одним словом. Аж у 1156 році почав будуватися. Юрій Долгорукий, київський княжич, першим збудував тут невеличку дерев'яну фортецю. А потім і пішло... Віками будувалося. Руками та сокирою... Не те що сьогодні на БАМі.

На високі та товстезні мурі дивився, до башт приглядався. Кажуть, їх тут було а чи є й досі аж дев'ятнадцять. Котра ж з них Кутаф'я?

Ніхто про неї не згадував, а запитати не зважувався. Скидалося, що Оленка Козлова посміялась над ним. Не могла так зватися жодна з величних кремлівських веж. Он як красиво їх звуть: Спаська, Боровицька, Оружейна, Комендантська, Беклемішевська... А про Кутаф'ю не чути...

Так само, як і про Ленку Козлову. Поткнувся був у довідкове, заглянув у віконечко.

— А чи не скажете, як розшукати Лену Козлову?

Накрила його мокрим рядном кудлата дівчиця: рік народження, по батькові, в якому районі проживає?.. Коли б він те знав... Лена Козлова, та й усе... А може, й не Козлова, на хрестинах у неї не був. Могла й обдурити.

— Лен Козлових у Москві — великий табун, громадянине, спробуй, знайди серед них вапу, — уїдливо пожартувала над ним дівчина з довідкової служби.

Кружляв побіля Кремля, приглядався то до Москвірки, то до Манежної площі, у парку прикремлівському шукав прохолоди. І таки ж зважився. Запитав у однієї по важної бабусі.

— А котра з цих башт Кутаф'я, не скажете?

Бабуся не то підозріло, не то з подивом закліпала очима, підсліпувато мружилась на бамівця. Збагнула: не жартує.

— А ото ж і Кутаф'я... Он-он трохи далі... Незграбна така... Ну, одне слово — Кутаф'я... Закушкана з голови до ніг баба на мороз вилізла...

Подякував, ошчасливлено й ласкаво посміхнувся бабусі, подався в той бік, де мала бути Кутаф'я, одна з кремлівських башт, та сама, що не давала йому останній час спокою.

Так ось вона... Нарешті її побачив... Нарешті мав нагоду роздивитися з усіх боків...

Ех, Платоне, Платоне, для чого тобі ця Кутаф'я, для чого тобі схожа на закушкану бабусю старовинна вежа? Ти б краще кинув пильним оком на стежку, придивився до перехожих. Уважніше б приглянувся до них, то відразу б і уізнав свою випадкову знайому. Тепер би її впізнав за кілометр. Бо вона тобі виділась уві сні і паяву; ти ж, як школяр, що визубрив свій урок, так пам'ятав кожну її риску, кожний порух брови, палив тебе теплим вогнем блиск її очей, манили тебе і вигін соковитих губ, і сонячна усмішка. Швидше, швидше кинь погляд у той бік, куди віддаляється стомленою ходою Лена Козлова, та сама Ленка, адреси якої ти безуспішно допитувався саме в той час, коли вона замислено походжала побіля мовчазної Кутаф'ї.

Лена Козлова не вперше подовгу блукала побіля Кутаф'ї. Не пропустила після обідньої пори жодної суботи. Але бородатого бамівця з чудернацьким прізвиськом, яке походило від назви тварини священного походження, не стрічала.

А так прагнула стрінути. Ніколи й нічого в житті своєму так не прагнула, як побачення з ним. Мовчки тамувала сльози і докоряла собі: чому тоді так злегковажила, відштовхнула власну долю примітивним жартом? Та вже ж тоді підказувало їй серце іншу відповідь — чому ж вона не послухалась?

Доїхала тоді до потрібної зупинки, побачила рідний дім, побігла до нього, як маленька, і враз зупинилася. Якось в одну мить зрозуміла, що не потрібний їй той, про кого стільки часу думала, кого поспішала стрінути. Ну й що з того, що їхня дружба почалася з дитинства? З п'ятого класу. Він пішов служити, а вона згодилася ждати. Хіба це головне? Головне те, що зараз вона не могла припам'ятати, як він виглядає, які в нього очі, яка посмішка, як звучить його голос.

Стомленою ходою, по-дорослому підійшла до рідного порога, тамуючи тривогу, натиснула чорного гудзика. Подитячому зойкнула, коли побачила маму, впала їй у обійми.

— От і добре, що приїхала, от і розумниця, — причптувала мама опісля тих перших вітань та розпитувань, без яких не обходиться жодна зустріч після довгої розлуки. Говорила якось стомлено, по-діловому, і Лена здогадалася: поки її тут не було, трапилося щось важливе, до чого й вона причетна.

— Спізшилась би трохи, і поминай, як звали Митьку...

Митько — це її наречений. Стривожилась: що з ним?

— Та нічого, тільки батьки його премудрі іншу йому підшукали. Кажуть, ніби він і опирався, але... не то подали вже заяву у загс а чи подаватимуть.

— Так це ж чудово! — сплеснула у долоньки Лена. — Так це ж — краса! На весіллі погуляємо. Молода сім'я — здорова клітина суспільства.

Мама допитливо дивилась на дочку, не знала, що сказати.

— Так ти ж... Хіба ж ти?.. Їхала ж, надіялась...

— Я — в гості. Тебе, мамочко, обняти, всіх своїх побачити...

— А Митька ж...

— На здоров'я, хай жениться...

З Митьком — напехченим, начищеним, по-солдатському підтягнутим і роблено веселим — зустрілися другого дня.

— Поздоровляю, Митяй...

— Дякую, дякую, відслужився. З похвальними, зі значками...

— З одруженням поздоровляю...

— Це ще вилами по воді. Я слову господар. Побачив тебе — і як сказав поет — «і знову хлопець пробудився...»

— Наречена пробудилась теж... Одружуйся, Митяйко.

— А ти ж як?

— Наші руки і наш розум потрібні там, де твориться

історія, де зводиться будова віку,— сказала, немов з трибуни.

Митько не сприйняв цих слів за жарт, бо й сам полюбляв крилаті слова доби, схилився перед ними.

— Ну, як тобі краще...

Розсталися весело і дружно, і схоже було на те, що лишилися задоволені.

Сьогодні Лена Козлова виїздила на будівництво. Серце квилито, коли прощалася з Москвою, з Кремлем. Посумувала біля Кутаф'ї. Але не відчаювалась. Вона пам'ятала, на якій ділянці БАМу працював бородатий Платон з чудернацьким прізвисьмом, що у своїй основі носило священну суть.

І ще якимсь не то шостим, а може, й сьомим а чи навіть десятим чуттям здогадувалась, що невдовзі й він рушить услід за нею.

НІММОВА

Кажуть, десь ніби писано, що вже древні греки нарікали на своїх дітей — неслухняні росли. Ну, коли про таке написано, то, певно, сказано й інше — а чи діти захоплювалися своїми батьками? Так уже воно з давніх-давен поведлося...

Коли зайшлося про те, що мені варто піти в наше районне містечко по науку, вступити до п'ятого класу семирічки, то моя мама почала всіх гаряче перекопувати:

— Воно йому ото треба? Вже й так грамотний, і читає й пише, задачки, які є, підряд розв'язує, чому там ще навчать? Коли б уже чоботи шити приноворили або одєжину яку, то справа інша, а муштрувати читання зайве і дурне діло...

У глибині душі я прихилився до материнського практицизму, а на практиці — бунтував. І, можливо, тільки тому, що саме життя підневіжує молодших бунтувати супроти старших.

— Як то — чому навчуся? Багато чому такому цікавому... І де та як, і які люди живуть, і куди поїхати, чи що...

Інтуїтивно здогадувався, що коли беруться нашого брата ще й після чотирирічки чомусь навчати, то це неспроста. Я встиг запідозрити, що не про все цікаве довідався в школі, а головне — і половини не перечитав тих книжок, що бачив у вчителя.

Я не помилився. Семирічка — це тобі не проста сільська школа, в якій трудилися лиш двоє вчителів — один навчав перший та другий клас, а інший — третій та четвертий. У семирічці вчителів виявився цілий гурт, як зійшлося на шкільному подвір'ї перед початком занять, то аж в очах мені потемніло — та тут якій треба бути голові, щоб усе те, чому вони вчитимуть, змогла у собі вмістити!

Переписував у зошит тижневий розклад уроків, і подих спирало у грудях: чого тут тільки не було, яких тут предметів не наставлено! І мова, і література, математика й

фізика, географія і природознавство, історія й суспільство-знавство, співи і малювання, труд і фізкультура. Хоч і тривожно, і лячно було від такої кількості предметів, про які раніше, здається, й гадки не мав, але вони все ж були для мене зрозумілі. І тільки один із них відразу вкинув у піт: німмова!

Проти кожного предмета стояло прізвище вчителя: тут Масол, там Барбарич, там Петренко, там Кириленко, а проти цього загадкового — Гафт А. Ф.

Той незбагнений предмет не лише налякав, а й заінтригував. І я, відкинувши амбіцію, запитав у міського хлопчика: а що воно за річ така — німмова?

Звисока зміряв мене той хлопчина з голови до піг, уважно роздивився мої порепані босі ноги, присвиснув:

— Ти з неба впав?

Пояснив довірливо, що з неба не падав, а прибув із щонайсправжнісінького села.

— Воно й видно...

Зацікавлений тасмничістю предмета, я не звернув уваги ні на погано замаскований прояв зверхності, ні навіть на відверту зневагу до моєї зовнішності. Мені треба було знати, що воно приховалося за тим загадковим словом.

— Це — німецька мова, чув про таку?

Не пам'ятаю, чи чув коли про існування будь-яких чужинських мов, але відразу ж повірив у її існування. І мене просто ошелешило подібне відкриття. З одного боку я був настільки вражений тим, що вчитиму не що-небудь, а іноземну мову, що навіть запишався сам перед собою, а з другого — так налякався перспективи нічогісінько не збагнути в незбагненному, що мене кинуло в гарячий піт, а потім пройняло зимовою стужею.

Мій співбесідник щось торочив, видно, намагався втлумачити, що воно таке за німецька мова, але з усього сказаного я збагнув лише одне: стріча моя з тим предметом не віщує мені ні успіхів, ні радості. Тільки й дійшли до свідомості слова:

— Її, оцієї німмови, сам чорт не осилить, мій двоюрідний брат через неї втретє на другий рік zostався. Схоже, що виженуть...

Напередодні уроку з німецької всеньку ніч трусила мене лихоманка. Лець склеплю повіки, лець задрімаю, так і полізе в голову щось жахливе, прохоплюся, спробую згадати, що ж мені привиділось, і не можу пригадати. Ні живий ні мертвий причалавав до школи, мов віл обуха, ждав таємничого уроку, ловив дрижаки і думав: а може, не ждати?

Плюнуть на все, дременути зі школи геть подалі і завчасно уникнути неминучої ганьби та сорому.

Цікавість взяла гору над переляком. Втиснувшись у парту всім кощавим тілом, приречено чекав отої самої Гафт А. Ф., про яку казали, що вона справжня німкеня і по-нашому не розуміє ні слова. Жах! Коли вона по-нашому ні бельмеса, то як же я второпаю, що вона казатиме?

Побачивши учительку, яка переступила поріг, я відразу ж повірив, що вона й справді німкеня. І так розгубився, що хоч як намагався, не міг звестись на ноги, всі підхопилися, а я заляк, прилип до сидіння, ноги мені геть відібрало, а все тіло стало і чужим, і неслухняним.

— Гутен таг! — проспівала вчителька.

Половина класу гаркнула у відповідь:

— Гутен таг!

Школярі всілися, і тепер я бачив нашу вчительку в усій її невиданій і незбагненній величі й красі. Так, ані сумніватись, ані заперечувати, що ця сама Гафт А. Ф. належить до категорії жінок небачених у наших краях, не доводилось, моя мама про таких казала: це птаха не паного польоту.

Було їй років за тридцять, природа нагородила її могутньою статурою, зодягнена була вчителька у таке розкішне та вишукане плаття, таке завітчане та широчезне, що скидалася на велета-дзвона; обличчя мала велике, кругле і таке рожеве, як найрожевіше яблуко в спасівку; короткий носик гудзичком войовниче цілився в небо, а круглі жовтаві очі, приховані за блискучими скельцями на золотій дужці, сміялися весело і доброзичливо. На голові — округла куделя пишного волосся, воно геть тобі пінилось, вилося над лобом, в'юнилося по плечах, за ним не видно ні вух, ні шиї, навіть щоки, округлі, щедро присипані густим рудуватим ластовинням, раз по раз ховалися за пухким золотопінним павутинням.

Ідучи на урок, я все ж сподівався, що вчителька звернеться до нас по-людському, бо не вірилося, що говоритиме з нами тільки по-чужому, а виявилось — то були не плітки. Та й дивуватись, як я побачив, було зайвим — маючи отаку незвичайну зовнішність, просто гріх було говорити звичайною мовою.

Пильно привітним зором окинувши клас, вчителька залопотіла по-чужинському, я вловив лише двоє слів, що здалися мені більш-менш знайомими, — Аліса Францівна, — але оскільки й вони для мене були новиною, то я навіть не підозрив, що то вона назвала своє ймення та по батькові.

Сидів ні живий ні мертвий, не міг збагнути: сниться мені все це а чи й справді така химерна наука, така халепа, мов сніг у петрівку, впала на мою селюківську голову. Тільки одне вертілось у голові: ні, брате Каленику, не для твоїх зубів така мудрість, виривайсь, голубе, з класу та прямої швидше до рідної хати...

Але несподівано трохи розхмарило — вчителька заговорила по-людському, чітко і ясно вимовляла звичайні і цілком зрозумілі слова, неквапно пояснювала, що оте дивовижне «гутен таг» — звичайне школярське добридєнь, розтлумачила, що від сьогодні навчатиме нас німецької мови, а її зовуть Алісою, батько в неї був Франц, тож вона і є Аліса Францівна, що саме так, а не інакше, ми й повинні до неї звертатися...

Я зітхнув полегшено. Збагнув, що коли Аліса Францівна розмовляє по-нашому, то з нею буде неважко знайти спільну мову. Подумавши так, відігнав геть зрадливі сумніви, навіть запишався, що вивчатиму незнайому мову, і про себе вирішив: ось вивчу її до тонкощів, повернуся додому та як ушкварю по-німецькому, то всі сельчани з подиву тільки роти порозкривають, нізащо в те не повірять.

Де й страх подівся, природна цікавість мене заповонила, я ловив кожне слово вчительки, а вона сипала і сипала німецькими словами, мов з решета, і одразу ж пояснювала, що вони значили. Тільки згодом, коли й сам став учителем, я докумекав, яким методом викладання вона користувалася, і вважаю, то був не гірший із методів. Уже з першого уроку німецької мови я вийшов помітно збагаченим і, як кажуть, приплюсованим до тої категорії учнів, які хоч скільки б знали, а прагнуть знати ще більше. Учителька вказувала на предмети, що нас оточували, і співучим голосом називала їх по-німецькому. І, повертаючись зі школи до своєї хати, я вже знав, куди йду і хто я такий, що залишив у класі і що побачу в хаті, звідкіля дивитимусь на вулицю і біля чого грітимусь, по чому ходитиму і за чим робитиму уроки, на чому сидітиму і що триматиму в руках.

Трапилося так, що я опісля того першого уроку не те що перестав боятися таємничої німмови, а навпаки, ждав кожного наступного уроку з нетерпінням, Аліса Францівна стала це те щоб улюбленою, але дуже симпатичною мені учителькою, більше того, мене так і під'юджувало розмовляти з нею цією мовою. Поза класом я все старався потрапити їй на очі і кожного разу, хай то ві'яте чи десяте за день стрічався, ще здалеку горлав:

— Гутен таг!

Аліса Францівна підсліпувато а чи то з подивом мружила золотаві очі, на її округлих щоках, і без того рожевих, спалахував ще червоніший рум'янець вдовolenня, вона охоче відгукувалась:

— Гутен таг, гутен таг!

Не пропускав жодної нагоди, щоб поповнити свої знання. Вказував учительці на яку-небудь річ і прискіпувавсь:

— Вас іст дас?

А то й просто, по-нашому вивідував:

— А клуня як буде, Алісо Францівно?

— Клуня? — здивовано округлювала очі Аліса Францівна, і, видно, щоб не показати своїй повної неосвідомленості, запитували в мене: — Вас іст дас, клуня?

Так проминув місяць, і другий, на уроках і поза уроками, у час не таких уже й рідкісних стріч з Алісою Францівною, я нахапався німецьких слів, як пес реп'яхів, позапам'ятовував їх швидко і легко, бо за загальним визнанням володів феноменальною пам'яттю. Правда, не все мені давалося легко, але те я відносив не за рахунок власної недоскопалості, а твердо вважав недоскопалістю німецької мови. Мені було відомо, що поперед кожного німецького слова треба ставити або дас, або дер, а чи ді. Це для мене було незбагненним, і твердо собі втокмачив, що німці на мудрували з ними навмисне, щоб збити з пантелику школярську братію, тож і вирішив їх ігнорувати, і тільки опісля того, коли Аліса Францівна суворо попередила, що без тих артиклів при справжньому знанні мови не обійтисся, я почав їх вживати навмання, не доскіпуючись до того, який з них і де повинен красуватися.

Напередодні Жовтневих свят нас відпустили на капікули, і я не забарився з'явитися у рідне село. Стрічі з ріднею я ждав з нетерпінням, бо вже зарані смакував, яке то враження справить моя поява в рідній хаті на маму, братиків та сестричок, на дядьків і тіток, на сусідів, близьких і дальніх, і взагалі на всіх односельчан, коли я заговорю з ними найсправжнісінькою німецькою мовою. Для підсилення враження вирішив рідною не говорити й зовсім, прикинутись, що я її забув до останнього слова. Чи могло таке бути? Кажуть, що могло. Минулого року до села повернувся з армії наш дальній родич Левко Брунька, так тому теж геть було відібрало мову, нашу сільську, безумовно, геть позабував усі слова, то вийшло в нього точнісінько так, як у тій казці про граблі. Каже йому старий Брунька: «Ідь, Левку, виори ниву, та не забудь копистки». Тут Левко і вп'явся, не знає, що таке копистка. То батько пішов до

хліва, взяв дубову палицю, приступив до сина та — по спи-
ні. Раз і вдруге. Левко схопив батька за лікоть: «Сказали-
ся, тату, хіба ж годиться частувати солдата істиком?»

Придибав я до свого села ще завидна. Вулицею йшов
поважно, жалкував, що на моєму носі відсутні такі, як у
Аліси Францівни, окуляри із золотою дужкою, чемно ошеле-
шував зустрічних:

— Гутен таг!

— Чого? — не відразу кидали вони вслід.

Ще шпацірував я вулицею, а чутки вже полетіли се-
лом — щось із Стратоновим хлопцем сталося, щось із ним
непевне вдіялось.

Удома мене зустріли радісним вітанням, дружнім криком:

— Каленик, мамо, Каленик заявився!

Домашнім я теж кинув великодушно:

— Гутен таг!

— Чо-о-го-о? — повитягували шиї братики.

— Що з ним, мамо? — стривожилися сестрички.

— Що з тобою, дитино? — перелякалась мама. — Голівка
болить?

Та до мене, пригорнула, голову обмацує, до лоба губи
притуляє — температуру в час так споконвіку міряють.
І так мені приємно стало, так залоскотало біля серця, що я
зовсім розчудився, до мами прихилився.

— О, майн муттер! — кажу.

— Що ти белькочеш?

— Вас іст дас — белькочеш? — перепитую.

— Сказився хлопець... — не то розтривожилась, не то
розсердилась мама.

— Вас іст дас — сказився?

— Та чи тобі мову відібрало, гаспиде, чи в тебе розум
помутився? — гнівом тіпається мама. — Чи, може, ти не Ка-
леник?

— Їх — шулер... — оспвідчуюсь із сумом.

— Каленик — шулер! Каленик — шулер! — затанцю-
вали, весело втішаючись, мої братики. У селі і старе і мало
знало, що таке шулер.

А мама вже до віника приглядається.

— То оце я тебе, шалапуте, в науку посилала, щоб ти
в шулери подався, босяком став?

Довелося, як тому Левкові, згадати й рідну мову, зга-
давш, коли до тебе вже з віником сікаються.

— Шулер, — кажу, — це школяр по-німецькому. Тепер
я тільки по-німецькому розмовляю. Навчили... і вимагають...
Так що тепер я — вас іст дас, дас іст дер офен. Це по-на-

шому означає піч. Так що киньте свого віника під піч та й слухайте, як грамотні люди тепер говорять...

Мої слова подіяли магічно. Мама кинула віника в куток, кліпає очима. Братики замовкли, зачудувалися, а сестрички, мов синички, зацівікали:

— Ой-ой-йоечки, Каленик по-німецькому навчився.

— То ти справді по-цьому... чи, може, голову морочити? — питає мама.

— Я, я,— стверджую.

Мама знову поглянула на віника.

— Та бачу ж, що ти, не якийсь біс... Я йому про одне, а він мені — я, я...

— Я,— пояснюю зобиджено,— по-німецькому означає так. Зпати ж треба.

Не знаю, чи до кінця моз сімейство переконалося в моїх глибоких знаннях іноземної мови, чи ще, може, й сумнівалося, а тут гість до хати. Наш рідний дядько Онисько Макарович Переплигнігопченко власною персоною.

— О, правду сказали — Каленик заявився. Здрастуй, пєбоже.

— Гутен таг, онкель дер Ониськ...— привітав я рідного дядька по-чужинському. Оскільки не знав, як його ім'я по-німецькому вимовляється, то попереду доточив, а з кінця урвав від імення букву.

Дядько Онисько неквапом зняв картуза, видивився на мене, як на божевільного, закліпав рудими віями та почав старанно чухмарити потилицю.

— Оце втяв... Значить, правду люди кажуть.

— А це Каленик з вами по-німецькому балакає,— гордо доповіли Ониськові Макаровичу мої брати. Видно, вони вже остаточно переконалися в моїх незвичайних знаннях.

Дядько Онисько запитально зиркнув на маму. Мама знизала плечима, пояснила:

— Верзе, ніби їх отакому навчають... І ніби велять балакати тільки отак... отако.

У Ониська Макаровича спочатку зарум'янилось чоло, потім помітно звологло, вуха вочевидь почали набрякати, очі засвічувались не то сміхом, не то радістю. Перестав чухмаритись та приступив до мене ближче, узяв за плечі, повернув до вікна, зазірнув у очі.

— То ти справді? Не по-нашому? По-німецькому, кажеш? Невже проізошов? Так як, кажеш, мене звати?

— Онкель дер Ониськ...

— Дер... Ти скажи... Що Онисько — то правда, а що дер... Дива! Ні, ви скажіть...

У цей час до хати посунули родичі, сусіди. До мене вітаються, добридень кажуть, а я їм:

— Гутен таг!

Шапки скидають, приглядаються, мовчать, тільки дядько Онисько розходився:

— От воно що таке наука, братці. Хоч один, значить, із наших, із усіх Переплигнігопченків, а таки достукався. Проізошов! По-німецькому — як ріпу гризе. Ану розжуй, небоже, людям, хто я є?

Вірять і не вірять, тільки очима поблискують недовірливо та переглядаються. А дядько Онисько знай экзаменує:

— Ну, а фамілія наша, к приміру, як буде?

— Даст іст дер Переплигнігопченк...

— Правильно! Точно — Переплигнігопченки ми, а не які-небудь Лупини... Ну, а хата, як воно буде?

— Даст іст дер хаузе.

— О, хауз, чули? А без «дер» хати не буває?

— Найн, нікс, — мотаю головою.

Дядько чудується, дядько дивується, дядько торжествує — хоч він у нашому роду чоловік і вайлуватий, але дуже «чувствительний», як він сам себе атестує. Аж слези на очах бринять у дядька Ониська від замилювання та пихи.

— Ну, бачили? Ну, чули? Хоч один з Переплигнігопченків, а достукався! Ох і молодець, ох і сукин син! Збирайся, біжімо до моєї господи, хай ще баба послухає, поки не зовсім оглухла, та хай почує німецької, бо вона не те що такого не чула, а навіть поняття не має...

Мама було запротестувала:

— Встигнеться, Макаре, ще все попереду, хай трохи пересапне дитина, з дороги ж... голодне...

— А ми й нагодуємо, — розщедрився дядько. — Та для такого поштивого гостя, та для такого... — дядько енергійно крутив головою, видно, не знаходячи слова, яке достойно визначило б мою вагу в суспільстві, — для такого... нічого не пошкодую... Штани нові, от їй же богу не брешу, справляю, коли прибагатію трохи...

А до хати вступали все нові відвідувачі, на них уже й уваги не зверталось, справжній базар розгулявся. І враз усім мов заціпило — случилось таке, на що ніхто з присутніх не міг і сподіватися. В усякому разі, ані грім з ясного неба, ані землетрус в десяток балів, ані навіть нагла пожежа не подивували б так присутніх, як поява саме в нашій хаті розлюбезного сусіда — самого Лупини-молодшого. Усім заціпило, бо Лупин у селі не стільки не любили, як побоювалися.

«Це вже котрийсь із моїх братиків устругнув Лупинам пакость»,— подумалось мені. Тож нетерпляче ждав — а що нам скаже сусід Ярема?

Ярема не поспішав розчиняти рота, тримав його зашитим, тільки очицями, глибоко замаскованими під бровами, схожими на невеликі вищипані вуса, нишпорив по долівці, по людях, по вікнах, по стінах, по богах в кутку, по порожньому столу, а його довгобразе обличчя, схоже на стару, витріпану рукавицю із єдиним задраним догори пальцем, все стискувалось і стискувалось, ніби накусані джмелями губи тягнулись до носа, а сам ніс довірливо тягнувся до губ, борода, схожа на вижимок ніздрюватого сиру, обліпленого колючими шпичаками, кумедно здригалася, сполосовані чорними рівчаками сухі вилиці аскета чи то нервово, чи сміхотливо посмикувались.

— Ну так, добрий день вам у хату, — чи то з насмішкою, чи з підкресленою поштивістю вітався сусіда.

Присутні в хаті мов води в рот набрали, тільки наша мама, ніби та коза-дереза перед вовком, запобігливо:

— І вам добрий день, сусідонько, ой що ж то воно в лісі здохло, та заходьте ж, це стіснийтесь, сідайте на лаву, ану, діти, розступіться, анахтеми, хіба не бачите, окаянні, хто до нас заявився?

Ярема не поспішав всідатися, але на середину хати протовпився, вп'явся у мене гострими очицями:

— О, гість у домі! Правду люди сказали. Ну, здоров, Каленику.

— Гутен таг, онкель дер Лупин, — я йому у відповідь.

Аж вухо, таке кругле і широке, як грамофонна труба, повернув і наставив у мій бік Ярема.

— Що, що? Що ти сказав, голубе?

Не став розтовкмачувати — коли ти, дурню, по-німецькому не розумієш, то який же між нами може бути діалог?

Ярема неквапом поліз до кишені, виволік з її глибини пузатого, червоним шовком вишитого кисета, розпушив стягнутий шворкою хідник до тютюносховища, майже невловимим рухом циркача кинув до губів шмат паперу, потім старанно вивірів у пальцях порцію тютюну, не запропонувавши стороннім пригощення, почав крутити цигарку. А очицями знову оббігав по хаті, гострим зором ловив сконфужені погляди присутніх.

— Так, так, — повторював скрушно.

Припаливши товстенну, схожу на довгу цукерку цигарку, щедро пахнув під стелю димом, тоном нещадного судді прорік:

— Отак і гине чоловік у самому сповиточку.

І до нашої мами:

— А я тобі, Стратонихо, казав, я тебе застерігав... Га? Чи ж не на моє вийшло? Не про нас, харпаків сільських, писана висока наука, нам — воли, коні... Хвости крутити волам мусимо вчитися, а не аз-буки-веді... От бач — і до-вчився...

Дядько Онисько нарешті пробудився від нервового шоку, знайомі бісики в його рудих очах почали подавати ознаки життя, а качиний ніс помітно бульбився, наливався буряковим соком. Зараз дядько шпигоне Ярему гострою колючкою, бо хто ж в селі не знає, що вони давні вороги, ще з часів парубкування, ще в молоді роки за щось на все життя розлаялись, уже забулося й за що саме.

Дядька Ониська випередив наш Гаврилко. Він у нас такий, що з словом до кишені не полізе, самої смерті не злякається.

— А це, дядьку Яремо, наш Каленик по-німецькому говоре. По-нашому він майже розучився, по-заграничному шпарить, он як!

Розтягнулась Яремина рукавиця, великий палець обм'як і повис над розтуленими губами, а борода ось-ось відвалиться і впаде додолу. Очиці тривожно заворушилися в глибоких ковдобинах, розмірковують.

— По якому, якому? По-німецькому? Хі-хі... Хо-хо-хо... Охо-хо! По-нашому вже забув? Га... га... га... Іх-хі-хі-хі...

Таким залився Ярема сміхом, що присутні мимоволі, дивлячись на нього, почали посміхатися, а дехто то вже й собі голосно пореготував.

— Що за сміх? Що смішне тут з'їли? — допитувався коваль-велет Данило, який щойно вступив до хати.

Лупина-молодший в одну мить обірвав своє хі-хі та хо-хо і відразу ж кинувся до коваля, бо вважав його за людину, яка мала підстави стояти поруч із ним, сільським багатієм.

— Чув, Даниле? Вже у нас такі граматюки об'явилися, що тільки по-німецькому й цвенькають? Ти, бува, не вивчав німецької? То поговорили б... Побалакав би он зі Стратонвичем...

Коваль був людиною надсерйозною і навіть похмурою, щоденний стук-грюк відбили в нього охоту і до сміху, і до реготу, всіх сміхунів та реготунів він взагалі вважав людьми пустопорожніми, тож і не підтримав Яреми, на мене скерував свої допитливі сіро-блакитні очі, приступив ближче та... подав величезну, чорну від старих подряпиш руку.

— З приїздом, Каленику. Кріпакуєш?

— Я, я,— підтвердив своє благополуччя.

Коваль якось із подивом ще раз заглянув мені в очі.

— Бачу, бачу, Стратоновичу, що не султан турецький.

— Данке шон, онкель дер Данило,— чемно подякував ковалеві.

Данило розкрив з подиву рота та зашарив по кишеньях. Ярема запобігливо підсовував йому свого розцяцькованого, а коваль ніби й не бачив, шукав свого кісета.

— Ого-го! — крутнув головою.— Це ж ти по-якому щебечеш? Щось ніби мені й не до тямку. Невже й справді по-німецькому?

Дядько Онисько був і рота розкрив, щоб і собі встрянути у розмову, але за Яремою не втрапиш.

— По-німецькому і по-турецькому, аякже, хіба не чуєш, Даниле? Хіба ти забув... а може, й забув, бо молодий ще був, щитай, зовсім... Може, ще пам'ятаси діда Саватія... отого самого, в якого був син Овило. То коли на нього наїшла якась буйність, а простіше сказати божевільня, так він усі села оббігав, виючи по-вовчому, вив так, що всі собаки розбігалися, підібгавши хвости, а людей морозом обсіпало. А він усе похвалювався тим, як то ловко співає... Так оце схоже на ту саму пісню, тільки вже по-німецькому...

Отут уже дядько Онисько не витерпів, як підскачовив на місці, до людей заволав, закликаючи їх у свідки:

— Ви чуєте, люди добрі, що верзе наш сусіда? Коли сам пришеленкуватий, то вважає і всіх за дурнів. Не піп, а нацупив на плечі ризи. Ніколи пімецької мови й не чув і не нюхав, а бач, куди хилить? Коли убогий хлопець навчився балакати по-научному на заграничній мові, то він не вірить, Овила згадав, не проти ночі кажучи...

Аж на лиці мінився, аж захрип від хвилювання мій дядько, а Ярема хоч би що, мне долонею колючу рукавицю, розсинас беззвучний смішок, трусить ним серед людей.

— Ніби я пімців не бачив? — копильть губу.— Ніби не паслухався їхнього жваркотіння?

— А чого-чого ж! — порадив дядько Онисько.— Не чий же батенько, як твій, і хліб-сіль їм підносив...

Ярема на подібний гачок не впіймається, не клієє.

— Ся за батька не в одвіті... А хлопця вашого, Стратонихо, я совітував би лікувати... В оту саму його, бо щоб не пізно було... Поки ще не кидається на людей, то подумайте...

Мені стало смішно — за божевільного признав мене Яре-

ма. І я сміюся. А він уже зовсім злякано на мене витріщається, задкує до дверей.

— Онкель Ярем! Ту іст шлехт манн!

Повільно складаю першу в житті фразу і сам собі дивуюсь: як це я зумів з окремих слів зліпити отаку глибоку характеристику сусідові?

Ніхто, мабуть, не збагнув сказаного, тільки дядько Онисько заторжествував:

— О! Чув, Яремо! Чув? Що, не шваркотить? Не шваркотить, кажу? Коли не віриш, то давай об заклад... Який завгодно!

Усі присутні ожили, зарухались, загомоніли, видно, людям вдалося, що саме заклад і є тим лакмусовим папірцем, який здатний виявити істину в цій досить-таки неясній і заплутаній ситуації...

— А-а, ще закладатися... й так усякому дурневі видно, — відмахнувся Ярема.

Дядько Онисько наступав:

— Боїшся промахнутись! Ага, перелякався?

Присутні з глузом поглядають на Ярему, відразу видно — Ониськову руку тягнуть. Ярема презирливо розтрушував ідкий сміх:

— На що ж ти закладаєшся? Який твій внесок? Кінь в возом? Корова?

— А до чого тут кінь? До чого корова? Ти ж, Яремо, коли програєш корову, то відразу трапиш туди, де був Овило...

Урвав сміх Ярема, очі вже не прискали сміхом, кров'ю налилися.

— Ти мепі не дуже, очей не коди! Думаєш, не чую, куди гнеш? Знаємо, що ти щедрий... Щедрий, бо ніякого дідька роздавати... Так що ти...

Дядько Онисько схоже що боявся випустити Ярему в рук.

— Отож і воно! Тож і давай зробимо так: ти програєш — під стіл і тричі кукурікнути, дешево, і всім видати.

Застигли рухливим холодцем Яремині очі. Не відразу ожили та заусміхалися, а тільки опісля роздуму сподобалась йому ідея про заклад.

— Обійдемося без стола та кукурікання. А тричі по сапатці, та так, щоб зорі засіяли — не хочеш?

— Ідьоть! — порадів Онисько. — А щоб зорі стало видно, попросимо Данила, хай він своїм залізним відважить. Згода?

Онисько зловив Яремину руку. Ярема її не вирвав.

— Даниле, розбий руки!

Заклад був ратифікований. Зі сміхом, гуками та перегуками, прогнозами, які нічого поки що моєму дядькові втішного не пророкували, люди розходились, і хата скоро спорожніла. Зосталися тільки домашні та дядько Онисько. Але й він не забарився, схопив мене за руку, майже сплюміць потяг до своєї господи.

Дорогою дядько Онисько стривожено допитувався:

— Ти ж, Каленику, не помилився? Справді по-німецькому, а ні по якому іншому шваркотиш?

— Я, я...

— Та це я чув, а ти мені по-нашому,— може ж, не зовсім забув? По-нашому потвердь: не підведеш мене під дурного хату?

— Не підведу...— змилоствивившись, викопав я з пам'яті радісне для дядька слово.

Мало не затанцював, чмокнув мене у тім'я, гукнув людям навздогін:

— Збирайтеся завтра опівдні! Усі приходьте...

Наступного ранку я прокинувся пізно, в хаті було тихо, братики та сестрички кудись подалися, їх, як я дізнався пізніше, мама порозганяла, мовляв, поспить хай Каленик, як-не-як, тепер Каленик не простачок який-небудь, тепер він хоч і ледащо, а вже не по-нашому балабонить... А я ледь пролупив очі та згадав про учорашній заклад, то мені й спати розхотілося, але постіль кидати було страшно. Догрався я з своєю балаканиною. Але діяти було нічого, відступати пізно. Дядько Онисько довго ловив у сильце Ярему, цього зухвалого дуку. Тепер радів, що затис його у жмені і зуміє помститися за стару образу. Засумнівавшись в успіхові справи, я згадав рідну мову та сказав учора дядькові, що все одно не знайдеться кому потвердити мої знання, а він і слухати не захотів: мовчи, не твоє діло, сам знаю, що робити.

Опівдні до нашого двору почали сходитися люди. Відомо, всякому цікаво — така нагода повеселитися. Не так уже часто в нашому селі закладаються на подібних умовах, це, вважай, уперше, бо хто ж розумний буде тягатися з Лупинами — це тільки відчайдух Онисько і зважився влипнути у таку авантюру.

Влип та й, видно, не знав, як виплутатися з тієї халепи мій необачний дядько. Півсела зібралось, ждуть розв'язки вчорашнього спірки, а Онисько ніби у воду впав. У мене теж підупав настрій, не хотілося з хати вилазити, подумки каюся, що німцем себе оголосив, хотілося мені дуже по-нашому

забалакати, але... як говориться, назад раки лазять. Доводилось ждати, чим все це закінчиться.

Гаврилко та Данилко в мене за вістових, про всі новини доповідають.

— Там таке, Каленику, «вас іст дас» робиться, що хоч танцюй. Дядько Онисько ще вночі кудись гайнули, а Лупини аж казяться та радіють — втік, кажуть. А ти не хвайся, виходь, врж їм що-небудь по-німецькому.

Зникло бажання по-іноземному із земляками розмовляти.

— Ярема ходить по вулиці, по коваля послав, хвалиться, як морду дядькові Ониськові клепатимуть. Краще виходь, Каленику, бо й до тебе дійде діло...

Тут мене, як інтелігентні люди мовлять, схопило мапдраже, а по-простому сказати, то перелякався Персильгиготченків поліглот, малим ще був, не встиг загартуватися. Прикидаю собі — може, й справді краще вийти на вулицю та повиниться перед людьми, зізнатися, що рідної мови ще далеко не забув, а на іноземну тільки націлився, тільки «гутен таг» та «вас іст дас» і вивчив.

Іду з хати, несу свою покайну голову. А на вулиці — тирловище, гамір, сміх і пересміх. Весело людям, раді пагоди подивитися, тільки Ярема зуби шкірить, рукавицею трусить, очимами по-лисячому блиска.

«Ні, не відступлю нізащо, — в останній мент подумав я. — Зрадити дядька Ониська? Та нізащо в світі!»

— Гутен таг! — вітаюся без учорашнього ентузіазму.

Ніхто не відгукнувся, тільки Ярема обуривсь:

— Ти диви! Воно й справді відучилося по-людському говорити.

Не знав, що відповісти і що робити, але саме в цей час люди чомусь заворушилися, я відчув — трапилося щось непередбачене, на мене вже ніхто ніякісінької уваги, всі голови повернулися в кінець вулиці.

— Їде! — першим гукнули мої братики. — Дядько Онисько їде!

— Ніде не подінеться, приїде, — схвально прокректав Ярема.

Дядько Онисько прибув не один. Привіз якогось чоловіка. Чудернацько вирядженого. На ногах валяпці в гумових сандаліях, то байдуже, що чемерка на ньому не пашого крою — теж не дивовижа, а що на голові триух якийсь дивовижний, то це вже сенсація.

Між людьми шепіт, шумок, ніби вітер деревця пагнув.

— ...манець!

— Германець із Киселівки!

Тільки тепер я здогадався, куди їздив і кого привіз мій дядько, здогадався та й прилип до землі ні живий ні мертвий.

У одному із сусідніх сел проживав диво-чоловік. Власне, нічого особливого в його походженні і поведінці не було, а така йому випала доля незвичайна. Взяли його на імперіалістичну війну, впхнули в окопи, а він вже невідомо як там воював, проявляв героїзм чи ні, а в полоні опинився. І виплутався з того полону вже десь через рік чи два опісля закінчення громадянської війни. Одні торочили, що мусив чоловік десь там у чужому краю якийсь тунель в горах довбати, то й тримали там, поки продовбали наскрізь гору, інші здогадувалися, що ніби в прийми трапив, то німкєня довго не відпускала додому. То були загадки, а от що наловчився полоненець по-німецькому говорити і вмів говорити, як найсправжнісінський гермап, то про це знали навіть у сусідніх селах. Тож і привіз його дядько Описько для арбітражу, екзаменуватиме мене цей гість за всіма правилами перед цілим поспільством. Скандал! А діватися нікуди...

Із приїжджим віталися, і першим, безумовно, до нього підбіг Ярема, трусив рукавицею, масляними очицями поблискував.

— О, який гість... Драстуй, Кириле, звиняй, не спам'ятаю, як по батюшці. Скільки літ, скільки зим... Та й окантувався ж ти хвацько, і дурному видать — загрязиця. А на валянцях оце в тебе що?..

У ті часи гумові калози, особливо в селі, були не те що рідкістю, а й зовсім невиданим дивом, тож усі так і прилипли до Кирилового взуття жадібними очима.

— Це вже тобі, напевно, німкєня яка придане розсталася, хі-хі-хі...

Я помітив, як спалахнули і відразу ж погасли Кирилові сумовиті очі, а на сухорляве лице хлюпнула краска сорому, як розгубився і ніби аж зпіввся приїжджий. Видно, щоб подолати стап зпняковіння, він зірвав з голови захисного кольору триух, зблиснула на осінньому сонці округла лисина, схилив її шанобливо перед громадою, привітався.

Люди з усіх кінців сунули на майдан, навіть старий Лупина, зодягнений по-зимовому у витертий кожух та звалюна заячу шапку, вихитався за ворота, цілився на гурт відсто-вбурченим вухом шапки, ловив людські перемови.

— А чого цей приїхав? Податки правити буде?

— Та ні, діду, то ваш Ярема об заклад побився.

— Об заклад? Знову об заклад! Йому, барбосячому синові, якщо не карти, то заклад... Догорається...

Дядько Онисько прив'язав конячину до тину, про себе посміхаючись та почмихуючи у вуса, приступив до Кирила.

— Приїхали, Кириле Остаповичу...

Кирило Остапович вмовив на лисину триух, долонею протер сухого рота, повів оком по натовпу:

— Так хто тут шпрехає?

Дядько Онисько враз наказово:

— Каленику!

Я не спішив озватися, тим більше випхатись уперед, але мене відразу ж виштовхнули з натовпу, поставили вічна-віч з екзаменатором. Гість із Киселівки з подивом і зацікавленістю оглянув мене з ніг до голови, якимось піби стривожено тернув кривим пальцем суху, старанно вишкрябану щочу, прискалив око.

— Ду?

— Іх,— кажу.

Кирило Остапович в одну мить ожив, засвітився і спалахнув таким інтересом і увагою до моєї особи, що й мені якось тепліше стало на серці.

— Ду кнабе шпрехен зі дойч?¹

Зовсім не по-німецькому, а по-нашому вимовляючи кожне слово, допитувався у мене арбітр, і я, на власне щастя, одразу зрозумів, про що він запитує і що від мене вимагається. І вже не знаю звідкіля, але в цю мить у моїй голові з'явилося розуміння того, що мушу не лише виявити знання чужої мови, а при тому проявити й дипломатичний хист, бо без того, навіть знаючи щось, можна потерпіти фіаско. Тому вирішив не чекати питань з боку екзаменатора, бо вони могли бути невігідними для мене, а відразу ж, мобілізувавши всі свої знання, оглушити його, а головне, усіх моїх односельчан, які терпляче ждуть від мене або падіння, або ж подвигу. Тож потвердивши, що саме «їх шпрехен зі дойч», не задумуючись, я продемонстрував екзаменаторові свої знання майже в повному об'ємі засвоєної мною програми.

— Дас іст дізере шуле. Дас іст унзере классе. Дас іст унзере шулер унд шулерін. Дас іст унзере лерер. Даст іст унзере лерерін. Дас іст унзере хаузе. Даст іст тюр. Даст іст офен. Дас іст фенстер. Дас іст ді деке унд ді діле. Даст

¹ Ти, хлоцце, говориш по-німецькому?

іст узере мутер. Даст іст узере фатер. Даст іст брудер. Дас іст швестер. Дас іст дер тіш. Дас іст дер бух...¹

Старанно перерахувавши предмети нашого хатнього обладунку, пригадав і ті слова, які встиг виманити на уроках та в час випадкових стріч у Аліси Францівни, а Кирило Остапович слухав мою мову, мов великодній спів янголів, і тільки вдоволено мружився та схвально похитував головою.

Назвавши всі відомі мені хатні речі, весь школярський обладунок, я вирішив ще додати дещо з того безпосереднього оточення, яке вирувало навколо нас.

— Даст іст онкель Онисько. Даст іст дер гіммель. Даст іст узере бург. Дас іст узере вальд...²

Натрапивши очима на старого Лупину, який, наставивши долоню до вуха, так старанно ловив кожне моє слово, що навіть рота забув зачинити і пустив по бороді зрадливу питку, саме на ньому я і вирішив закруглити свою тираду:

— Дас іст узере grosфатер Лупинн...³

Я замовк, а Кирило Остапович в екстазі зірвав з голови триуха:

— Колосаль! — викрикнув ще одне зовсім невідоме мені німецьке слово. — Гут! Зер гут! Вундеркінд!

Я спостерігав за виразом очей молодшого Лупини. Воли в нього забігали, мов миші під пильним зором кішки, а рукавиця його помітно розправлялась і витягувалась донизу. Мимоволі потягнувся Ярема правицею до потилиці.

— То як, Кириле Остаповичу?

— Молодець! Хлопчаина — що треба. По-німецькому — ріпу гризе.

— Так уже й гризе! — буркнув Ярема. — Обидва ви ні чорта не розумієте. Теж мені, німаки знайшлися. Думаєте, тут такі дурні люди, що відразу вам і повірили?

Трапилось і несподіване, і непередбачене. У коло протиснувся старий Лупина, виставив уперед одвисле вухо шапки, трясучи нижньою губою, обурено наскакував на сина.

— Що ти мелеш? Що ти бубониш? Хіба не чуєш — по-германському люди говорять. Чи вже забув, як оті, що при гетьмані в нашій хаті стояли, шваркотіли? Отак же й гер-

¹ Це наша школа. Це наш клас. Це наші учні і учениці. Це наш учитель. Це наша вчителька. Це наша хата. Це — двері. Це — піч. Це — вікно. А це підлога і стеля. Це наша мати. А це наш батько. Це — брат. Це — сестра. Це стіл. Це — книжка...

² Це наш дядько Онисько. Це — небо. Це наше село. Це наш ліс...

³ Це наш дід Лупина.

готіли: вас да вас... дас та дас... Швидко тобі, Яремо, пам'ять одбило...

— Не ваше діло, тату! — верескнув Ярема.

І почав виплутуватися з людського вировиння, схоже, у двір свій надумав шмигнути. Але марна справа... Перед ним увесь час цементувалася непробивна стіна із людських тіл, мовчазно заступала йому дорогу.

— І давно малий навчається в школі? — цікавився екзаменатор.

Довідавшись, що всього два місяці з гаком, він аж язиком зачмокав.

— Колосаль! Молодець! Далеко піде хлопчина, послом буде.

Ярема тим часом уперто виривався з оточення.

— Ану з дороги! Скот безчуттєвий...

— Куди ви поспішасте, дядьку?

— У хату треба... Кисета з махрою забув.

— Та ось же він. У кишені...— Хтось із парубків спритно смикнув за шовкову шворку пузатого кашпука.

— Бамаги катмає...

— А ось і папірець на цигарочку...

Ярема розлютився по-справжньому:

— Не сікайтесь у очі, молокососи!

Дядько Онисько, мов кіт за мишею, спостерігав за Луциною-молодшим, парешті озвався:

— Куди ж, Яремо, втікаєш? А боржок? Про заклад забувся?

Мов зацькований хортами вовк, лупнув з-під крутих надбрівних дуг лихим оком Ярема.

— Так би і закладався з кожним харпаком...

Дядько Онисько розгорнувся, мов сталєва пружина.

— Диви, який багач знайшовся! Для нього ми харпаки. А лишень підставляйте своє благородне рило, добродію Луцино, зараз Данило вам його трохи розмалює...

— Ще чого! — визвіривсь Ярема та рвонувся втікати.

Взяли його міцно парубки та чоловіки під пахви, вивели в коло.

— Та дядьку Яремо, та так же ніби воно й нехорошо. Об заклад бились, руки розбивалися, а коли вийшло не по вашому, то ви навіткача. Негарно робите, дядьку Яремо...

— А коли б я програв,— запалювався дядько Онисько,— ти б мені простив? Простив би?

— Чорта з два я тобі простив би,— ошкірився Ярема.— А до мене — зась! Бо я...

Та й осікся. Чим міг залякати людей, тільки й ждали

пагоди, щоб узяти гору над хитрим дукою, який усе життя поровив позбиткуватися над кожним та й рідко кому не насовив до самих печінок. Коваль Данило неквапно засукував рукава, протискувавсь повз гурт, мов сама невблаганна доля. Зиркнувши на його дебелу, як чавунна кувалда, руку, Ярема укліяк.

— Даниле Сидоровичу, невже забув, як ми... гуляли... на вулиці... разом...

— Усе пам'ятаю, Яремо Лукичу...

— Невже станеш руки поганити?..

— І не хотілось би, та треба...

На півметра одвисла Яремина рукавиця, де й гонор подівся, упав на коліна, прощення запросив.

— Бог простить,— тихо-мирно проспівав дядько Онисько.— У чому іншому простить, а не в програші. Розбиті руки — все одно що присуд самої долі. Вставай, Яремо, не плазуй...

Старий Лупина теж підтримав громаду:

— Не слинь, сину, програв — плати. Правди тримайся, на тому рід Лупин усі віки тримався...

У гурті сміх: знають Лупинину правду. А Ярема таки ж, хоч із чужою поміччю, а став на ноги, прискалив очі, виставив уперед свою рукавицю.

— Р-раз!

Майже на метр смикнулася рукавиця вліво. Над притихлим патовпом дзвінко лунали Пушкінові слова в далеко неадекватному виконанні Гаврилка:

От першого щелчка

Подпрыгнул поп до потолка...

— Два-а!

Відлетіла Яремова рукавиця тепер уже далеко вправо.

От другого щелчка

Поп лишился языка...

— І — три-и!

Аж під власними ворітьми опинився Ярема, схопився правицею за бороду, а лівою загібав, мов пес, повз додому на трьох.

От третього щелчка —

Лишился поп ума!

Торжествував Гаврилко. Сміявся і переможно гув майдан.

А старий Лупина видавлював сміх і проказував:

— Я казав — дограється! От і догравесь...

Скільки й живу, пам'ятаю свій дебют у демонструванні знань з німецької мови. Навіть потай пишаюся, що витри-

мав перший екзамєн. От тільки пророкування Кирилове не виправдалося. Не став я ні знавцем нїммови, ні послом. Окремих слів нахапався в школі безліч, а вмїло ліпити їх до купи не приловчився. Усілякі інфінітиви та перфектуми й по сьогодні для мене terra incognita. Та ще оті капосні «дер», «ді» та «дас». Не збагну й досі, для чого їх навігадували нїмці. Можливо, тільки з єдиною метою — щоб отаким, як я, переплигнигнченкам відбити охоту до їхньої мови.

ФЕНОМЕН

Отже, взяти хоч би й поїзд, байдуже механічне творіння, все із заліза та деревини, електрикою рухається, а все одно подібно до того, як і жива людина, ходить нерівно, залежно від настрою. Ось прислухайтеся пильніше до того, що вимовляють колеса, як вони вицокують на рейках, як котяться, то відразу ж і збагнете: не рівно вони і вицокують, та котяться. То, бувало, веселенько так співають — цок-цок-цок, мов спритний чоботар гвіздочки забиває у каблуки, а то важко так гупаючи, цок-цок-цок!, немов важка «баба» палі в твердий ґрунт заганяє. Коли під ухил летить ешелон, то аж сичать коліщата, піби пливають по відшліфованих до білого рейках а вже коли під гору вибирається, то скриплять вагони, видзвояють буфери, крєпуть іскри, важко доводиться машині, хоч вона й не жива, хоч і не відчуває ані болю, ані радості, а вже ж, як і людина, поводитьсь залежно від ситуації.

Пасажири не прислухаються до того, як почуває себе залізний віз, не звертають увагу на його настрої. Біжить — і хай собі біжить, на те він транспорт, за те гроші по квитку плачено, то в нього обов'язок такий — упиратись і крєтати під гору і весело вицокувати та легко під ухил котитись. Сказано-бо: у кожного свій обов'язок, у кожного свої клопоти.

Їдуть люди в одному напрямку та в різних справах, у кожного свій намір і своє на думці. Їдуть хто мовчки, хто з жартами та розмовами, хто з дрімоти ніяк не виплутається, кожен влаштувався як би то йому було зручніше, але всяк із мандрівників упевнено наближається до своєї мети, з кожним стуком могутніх коліс все ближче та ближче стає до неї. І обов'язково хто-небудь пожартує: і куди воно оце люди їдуть? Хай я до дочки в гості, а куди оцей люд мандрує?

Не обходиться і без розпитувань, — недосвідчені консулюються з бувалими, — без сповідей та скарг як на власну долю, так і на своїх ближніх, що, як правило, псують безбожно комусь життя.

У плацкартному вагоні, зовні схожому на всі інші, але всередині відмінному хоч би й тим, що його, видно, не вмітали від того часу, відколи удостоївся високої честі вицокувати своїми могутніми колесами по оцій трасі, тупаному і перетупаному черевиками та чобітьми, які ніколи не мали звички обминати калюжі та всілякі глинянки, так от у такому вагоні завжди збирається компанія, схожа на вчорашню та позавчорашню і на ту, що їхала тут три, і п'ять років тому. Скидається на те, що дуже подобається пасажирам плацкартного їздити в неметеному та забрудненому вагоні, глянеш так збоку, то аж подумається: видно, в іншому вагоні вони й не їхали б, почувались би незручно. А тут — як удома. В обліплених глиною валянках — на верхню полицю. З чобіт аж капас — ціхто на те не зважає, можна обійти, не підставляти голови під той капіж. А коли кому не подобається, то йому бували люди так ехидненько пораять пересісти в купейний, а то краще в спальний вагон. Мовляв, посувайся ближче до інтелігенції, коли тобі з простими людьми тісно...

У купейному та спальному, може, й справді чистіше та зручніше, зате дідька лисого там почувш яку-небудь псевоторічну історію, який-небудь жарг нечуваній, а то й сповідь чистосердечну. А в плацкартному їх безліч. Скільки людей, стільки й історій. Усі до однієї за довгу дорогу будуть тобі як на духу викладені. Видно, у давні часи, коли віруючі попам сповідалися, й тоді з такою відвертістю не розкривались. Та й то правда — попові розкажеш, а він перед попадею не втаїться. Попада — дякові, дяк — проскурниці, а там, диви, вже вся околиця про гріх твій знає. А тут про що хоч розповідай — тут і зостанеться. До кінцевої зупинки ще протримається, а там вивітриться, розповзуться випадкові супутники хто куди, не те що сповідь твою забудуть, а при новій стрічі й не впізнають тебе, ніби ніколи й не капало з твоїх чобіт на їхні голови.

Вже коли переговорилось все за довгу дорогу, несподівано озвався з кутка чоловічок. Саме не чоловік, а чоловічок, білоруси таких карлячками прозивають. Маленький, сухенький, личком схожий на старого, хитрючого, але вже облізлого лиса з носиком-копирсачкою, тоненькими синюватими губками до вух, з оченятами-гудзичками, з лисинкою посеред голови, обметеною якимсь антикольоровим злямьленим пушком, з не то брудною, не то засмаглою шкіркою на сухих вилицях, з бровенятами-щіточками чи рудими, а чи білястими. Аж надто, сказати, невиразна постать, із тих, які хоч і стрічаються, але чомусь не запам'ятову-

ються; глянеш на такого, про себе подумаєш: тож воно ніби й чоловік, а відвернешся й відразу забудеш, ніби й це було перед твоїм зором ніякого чоловіка. Особливо ще, коли він мовчазний...

Цей мовчав усю дорогу. Хоч, правда, й важко сказати чи всю, чи ні, бо щось ніхто з присутніх у вагоні не запримитив, коли і на якій із безлічі зупинок він сюди заявився, коли протиснувся в свій закуток і чи всю дорогу мовчав, а чи, може, й він уже озивався, бо ж буває таке, що й озоветься людина, і скаже якесь слово, а може, ще й придибенцію якусь розкаже, а того ніби ніхто й не почув, не запам'ятають зовсім, ніби він і рота не розкривав.

Звернули увагу на його слова тільки тоді, коли запитав у когось із сусідів, подав свій хрипливатий голос із безмовного кутка:

— А випадково не знаєте, де там у Києві отой, що найстарший серед усіх інших прокурорів, мешкає?

Розмова враз вщухла, трапилося так, що навіть найголосистіші оповідачі почули те питання. І на мить воно їм зв'язало язика, можливо, й паралізувало розум.

І вже не скоро хтось озвався із сміливіших:

— А він що? Родичем тобі доводиться чи як?

Присутні у вагоні схвально заусміхалися, але беззвучно, видно, боялися приглушити реготом відповідь карлячкуватого.

— Родичів у мене і без нього вистачає,— сердито зблиснули лисячі зінички.— На рідню їду шукати управи...

Багатозначно презирнулися пасажери. Це вже було щось таки цікаве. Не з стандартних дорожніх розмов-балачок. Це вже запахло сповіддю, однією з тих, які для сповідальників є суттю їхнього буття, а для слухачів якщо не веселою, то повчальною розвагою. Мовчали, боялися відлякати супутника від сповіді, поки що не знаходилося слова, яким можна було б заохотити його до відвертості.

— На рідню управи не знайдеш...— нарешті озвався хтось із найхитріших і найдотепніших. Ще й застережно так обвів очима присутніх: мовляв, помовчіть, люди добрі, не перебивайте, дайте мені цього птаха надійніше до сільця підвести, вплутати його з лапами та головою.

Але виявилося, що карлячка не треба було довго впрохувати або хитрувати з ним, щоб накерувати на відверту сповідь. Він, було схоже, вже давно чекав нагоди виговоритися, та, видно, ще сумнівався: а чи слухатимуть?

— Як то немає? — обурився він.— Хіба в нас не народна влада? Хіба ми при цьому... капіталізмi живемо? Та я

любому горло перегризу, хто мої права... хто посміє... мене голою рукою не той...

Аж виповз із темного кутка на світ білий, став видний тепер усім. І всі, хто тут був, дивилися на нього мовчки і з подивом, відразу збагнули, що воно не тільки просте та безпечне оце створіннячко, схоже не то на старого лиса, не то полинялого внота, а що воно з характером, і не простим собі характером, а щедро збагаченим ядучістю і злобою.

— Коли навіть прокурор не захистить, то й на прокурора знайдеться... У нас так не буває, щоб хтось один... Один не зможе, то інший і його до тьми приведе. У нас — справедливість...

Тільки тепер присутні розглянули його з усіх боків — замотане в одяганку явно не з власного плеча, штани якісь дивовижні, з цупкої діагоналі, скидалось, що раніше вони були не простими штанами, а військовим галіфе, від якого доморощений кравець відбатував зайвину — бокові мішки — та видно ж таки, щоб не пропав матеріал, то доточив низ, приляпавши такі собі нерівні закавраші. Піджак теж, схоже, що у свій час кроївся по-військовому та й шився не на сутулі худезелні плечі того, на кому висів зараз, тож і опинилися кишені не на звичних місцях, а гудзики застібались не в той бік, бо ж матеріал був перелицьований не випадково: належав до тих виробів текстильної промисловості, яким немає зносу. Вилиняла сорочка, теж захисного кольору, того самого, який не те що полюбляють, а зобов'язані носити військові люди з офіцерським званням. Та й плащ, широкий і цупкий, теж колись доладно хизувався на офіцерських плечах. Тільки черевки на ньому були явно ширпотребівського виробу, навіть сліпий міг побачити, що вони й близько не почували біля тих черевиків, які носить військовий люд, згепані були так, що їх відразу ж з колодок треба було передати у магазин спеціалізованих виробів.

Відверто агресивним видавався цей чоловічок у всій своїй оздобі — не то на павучка-хрестовичка, не то на замшілого морського краба скидався. І поводився точнісінько так, як поводяться ці створіннячка: готовий був у будь-яку хвилину накинутися не лише на абстрактних кривдинків, зі скаргою на яких оце зібрався до столиці, а навіть на кожного з присутніх у вагоні, хай би хто посмів йому в чомусь заперечити. Поблискував маленькими очима не виразного кольору і войовниче грозився:

— Мене навколо пальця не обведеш! Мене голою рукою

не візьмеш! Я тобі не що-небудь... Права свої знаю... Правду знайду.

Розкипівся не на жарт, аж перестук коліс кудись провалився, аж розмови по всьому вагону, які тільки в якому кутку не точилися, приглухли, люди вже й не розмовляли, й не сміялися, вуха гострили в той бік, де бушував скривджений у своїх найглибших почуттях старичок-карлячок.

— Об'їхати мене, як останнього дурня на повороті захотіли, та не на того трапили. Я десятирічок не кінчав, в інститутах не учився, а жись знаю. Зі мною жарти короткі...

Вигукував, погрожував комусь невідомому, а суті справи не викладав, а в як відомо, слухачі, хоч хто б вони були і хоч де б вони були, цього не люблять, їм обов'язково треба знати ґрунтовно і до дрібниць саму суть, саму справу такою, яка вона є, щоб, розібравшись як слід, уже й вирішувати, на чий бік стати.

Про це невдовзі й нагадалося старому:

— У вас, діду, схоже, гроші вкрали? А чи відияв хто на дорозі?

— Гроші? Які гроші? — втупився у посподіваного співбесідника карлячок. — Гроші вони б у мене взяли! Не такий дурний...

За образу сприйнялося ним подібне припущення. Не такий він, бач, чоловік, щоб хтось у нього міг з кишені витягти готівку або відняти на дорозі.

— Пограбувати мене замислили, — нарешті розкрив людям свою кривду.

І на хвилину замовк, задоволено обмацував очицями кожного, тішився, що його повідомлення усіх не то подивувало, не то налякало.

— Останню сорочку надумали стягти з плечей! — перебирав слово за словом, щоб до кінця ошелешити слухачів і заручитися підтримкою.

Поглядали на нього тепер співчутливо. Якось непомітно він мінявся на їхніх очах. Роздався в плечах і підріс — перелицьована військова одіж не була такою недоладною на його ребрах, уже якось і жаль було, що саме її, оцю невшукану амуніцію, здумав хтось зловорожий здерти з плечей немолодої людини.

Ждав — а чи запитують?

Запитали:

— Та хто ж це так старається?

— Рідня! — тільки і чекав того питання. — Хто ж іще. Тепер чужі тебе не порушать, тепер чужі совітливіші за

рідних. Як сказано не бійся чужого, а бійся свого. На таке і в мене вийшло...

І переводив погляд з одного обличчя на друге, видивлявся — цікавляться чи не цікавляться? Заворожило їх чуже горе а чи вже тепер такий світ настав, що чуже лихо нікого не хвилює?

Багатьох таки ж схвилювала, особливо тих, хто пожив на світі.

— Та як же це? Та хіба ж таки... Хай бог милує...

— Та ото щоб свої отак?

Потерпілому тільки того було й треба, видно, вже не раз і не в одному гурті повідував свою принуку. Видно, зріднився з нею, вона в нього була тепер на першому місці, і вставав і лягав з думкою про це.

— То ж як воно вийшло... — крутнув головою.— Тут таке, що хоч у кіно знімай або по телевізору показуй. Розповіді людям, то не повірять...

Подібний вступ уже й зовсім зацікавив слухачів. Коли таке, що й для кіно, й для телебачення годиться, то це ж так і знай, що буде ще цікавіше, бо кажуть, що на екран не все пайцікавіше трапляє. Аж присунулися до оповідача, а дехто з дальніх кутків переходив та ставав ближче.

— Взагалі моє життя, коли б хто його описав ловко, то в усяку книгу годиться, і читали б люди ту книгу без просипу. Все, що пережилося на віку, то й ворогові того не побажаєш...

— Ну, воно, вважай, хто з нас не пережив... — почала було якась підстаркувата громадянка, але оповідач кинув на неї такий нищівний погляд, що та відразу ж знітилась і замовкла, видно, відчувши, що її переживання, хоч і не легкі, але й на устілку не годяться цьому карлячкуватому.

— Тебе німці з собаками ловили по тяжню, щоб вивезти? Ти почувала в стогах серед поля? Тож бач... А мене шукали... Рідня кричала: йди добровільно, бо через тебе, чорта, всім життя не буде, а я на всіх плюнув. Намучився, поки прилаштувався... У сусідньому селі жила вдова з дівкою. Ну, ту дівку теж хотіли вислати. А тут я нагодився. Вони обидві, особливо мати, й причепилися: ставай у приїми. А дівка гарна, до війни все перебирала, усі їй були не під норов, як кажуть, — той кирпатий, а той посатий, той високий, а той низенький, так і зосталася дівувати. Тепер уже і за всякого згодна. Я, правду сказати, подумав так, подумав сяк: коли, значить, жонатих не беруть, то тут і моя, і її вигода. Пристав...

Не то лукавим, не то веселим оком окидає слухачів — таки ж зачепив за живе, слухають уважно, вже, видно, й захвилювалися, коли на хвилину примовк, бояться, щоб не перервав інтригуючої оповіді.

— Зажив непогано, ніхто мене не турбує, істи є що, роботи особливої не загадують, тільки й усього, що молодиця видалась норовиста. Але в мене не розгуляється. Я відразу, коли не по-моєму, то можу й характер показати, не дивлячись, що ростом не витяг, а по зубах можу дістати та ще й незгірше якого гевала. У мене не розгуляється... Ну, вона, правда, й мовчала, боялась і духу. Стара, бувало, пробувала виступати на захист, то цю я теж швидко загнуждав, сказонув їй одну репліку, то більше супроти й слова не чув. Так і прожили собі, а там і чужаків витурили. А потім, як відомо, військкомат і — в армію.

За вікном пливають кошлаті лісосмуги, пристанційні будови, далекі села мріють під скісним ранковим сонцем, краса неймовірна, а на неї вже ніхто з тих, хто зацікавився розповіддю, не звертає уваги.

— Відвоювався швидко, тільки оце сформували нас у Шуї та навчили, як наступати, і на фронт кинули. Впочі отак висадилися з ешелону, на світанку окопалися, а тут і він загув. Та просто на наші позиції бомби почав кидати, усе тріщало і валилося, пекло, та й годі, творилось навкруги, а я полінувався, окопчик у мене неглибокий вийшов, ну ось так мені й здається, що лежу на видноті увесь, хоч прямо в мене поціляй усіма осколками. Молодий був, дурний, вихопився з укриття та кинувся до сусіда, здалося, що в нього окоп глибший, а він як припустив бомбити, осколки так і жикали, так і шиїли, отож якийсь таки дістав по м'якишу, мов ножем хто полоснув, так я й звився...

Сім місяців відлежав у шпиталі, довго рани не затягувалися, ходити було трудно, ну а потім приписали до тилової частини, до санбату якогось, то ще ішачив і тут, майже до кінця війни, а вже коли до Берліна доходили, то відпустили, їдь, сказали, додому ще й подяку на папері видали.

Кинувся перш за все додому, до сім'ї, хоч останні місяці пічого й не писала мені молодиця, тільки й сповістила, що стара вмерла, а дитя захворіло, та й замовкла. Я на те ніякої уваги, які там ще писання, я й сам до них неохочий, коли напишу раз на рік, то й добре, а тут ще стара вмерла, то клопотів у жінки вистачає. Думаю собі так, що вдома все в порядку, дитина видужала, бо написала б щось, а так піде не дінеться, ждатиме. І що ви думаєте? Повертаюсь до хати, можна сказати, героєм-переможцем, а хата порожня.

Сусіди кажуть: виїхала твоя розкрасавиця світ за очі. Куди? Не сказала... Тільки передала, щоб не шукав і не турбував. Ну, мене тим дуже залякала, правда, дитину завезла, ну, коли така розумна, то хай годув, мені що...

Пожив якийсь час у холодній халупі, а халупа та — доброго слова не варта, тут не загосподарюєш. До батьків був кинувсь — не те. Брат повернувся з фронту, сестра приймака роздобула, повна хата набилася, немає мені місця. Одне слово, завоював солдат свободу... Крутивсь я, крутивсь, а тут саме покупець нарвався, купив у мене халупу, взяв я за неї, що той не пожалів, не торгуючись, пішов у раймаг, купив гармонію, перечепив через плече та й пішов по селах на весіллях грати... От чесне слово...

Уперше за весь час оповідач якось неприродно оскавився, не посміхнувся, а саме так. Губи розтягнулися в посмішку, а очі як були сірі і злющі, так і не потемнішали.

— Як правду сказати, то гармоніст з мене був абиякий, не те, що тепер чуєш та бачиш на телевізорі, але сільські тапці витинав, а звісно, опісля війни було не до перебору. Саме хлопці поверталися, хто вцілів, дівчата заміж рвалися одна поперед другої, весілля щонеділі. І тут хоч якогонебудь музику, а подай.

Роботи стачало, але мене не заробіток цікавив. Я приглядався. Навчений гірким досвідом, боявся влипнути вдруге. Боявся, та певбоявся...

Він аж схлипнув розчулено, аж голос його вняв з високого писклявого тенорка до шиплячого речитативу. Слухачі зрозуміли: саме тут і починається його трагедія.

— В одному селі пораяли мені дівку. Прикинув збоку — годиться. Як кажуть, і з чорними бровами, і з карими очима, а головне — при силі і не дуже й висока, щоб зручно було з нею в парі пройтися. Розказують, що живе однаоднісінька. Мати у війну померла, тільки із спадкоємців на усе дворище і зостався брат, але служить в офіцерах, а відомо, що офіцера, та ще й в такому чині, — до майора дійшов, — до села не прив'яжеш. Одне слово, прикинув з усіх боків — підходить мені ця дівка. Кращих приймів мені й не підшукати. От тільки як вона на мене подивиться, чи портрет мій їй в очі кинеться?

Граю, значить, на весіллі, граю, аж гармонь говорить, бо вже насобачився, а сам з дівки очей не зводжу, всю душу в музику вкладаю. Ну, щоб довго не балакать, скажу просто, тут зібралися не маленькі, знають, як це буває, — клонула дівка на мою музику. Бачу, всі розходяться, а вона все крутиться, все піяк не нагопакує. Запропонував

додому провести — пішла. Ну, це вже, можна сказати, аванс на мою користь. Підійшли до двора, а місяць такий повний, так гарно світить, дивлюсь я на її дворище, озираю хату хазяйським оком, примічаю — причілок розкритий. Що ж це, кажу, ти за хазяйка, що в тебе хата безверха? Немає, відповідає, кому полагодити. Двір, сміється, без хазяїна плаче.

Одне слово, другого дня я ушив причілка, а потім і огорожу всю підновив, воротця в хлівцях на місце поставив, навів порядок повний, подвір'я вимів березовим віником, дрова порубав та склав на ганок, одне слово, все чин чином, як у санбаті, бувало, наводився порядок. Ну як, питаю, годиться така робота? Ой, каже, вже що годиться, то годиться, не знаю, чим і платити. Говорю: без півлітри не обійдеться. Поставила. Яечні насмажила. Я гармонію розтягнув на всі міхи — пішла хата ходором. Подружки набігли, сусіди носи повтикали — йде гуляня.

Розповідь вочевидь звернула не на той шлях, якій намічався, замість трагедії з пограбуванням — звичайна сільська ідилія, дехто вже й розчарувався, лише найтерпеливіші та пайздогадливіші, ті, хто знає просту істину — в житті все починається з ідилії, та чим воно закінчується? — уважно слухали. Оповідач і справді не довго купався, немов у чарах-зімлі, у тих спогадах.

— Граю, а сам собі думаю: як підійти? З чого почати? Щоб і не дуже набиватися собою, щоб і не проморгати. Розійшлися з хати гуляки, а я згорнув свою дворядку, зітхнув, мовляв, не хотілось би з теплої хати у світ за очі йти, а мусиш. То зацікавилась — хіба ж одинокий? Як палець, кажу. З фронту героєм-переможцем повернувся, з червоною нашивкою за поранення, а прихилитись ніде. Глянула так винувато та жалісливо в очі — то зоставайся, каже. А я, зрозуміла річ, у благородство вкинувся, не можу, кажу, розмінюватися, мені, мовляв, не перебути лху годину треба, мені потрібна людина, яка б мене розуміла, бо прагну міцну сім'ю створити, ну і все таке інше почав геродити, даю зрозуміти, що я не який-небудь пройда, а людина серйозна і з серйозними намірами в житті. Ну, вона теж не промах, відразу збагнула, що має справу з людиною серйозною, каже, що коли сім'ю, то й сім'ю, аби міцну, а вона творитиме її охоче і з усією відповідальністю.

— Пощастило, значить... — криво посміхнувся хтось із слухачів.

Оповідача те ніби швайкою шпирнуло. Вступився круглими очицями, заспішив:

— Пощастило? Бодай так моїм ворогам щастило все життя! І незчувся, як улил, що та муха в патоку. Пощастило... Та виявилася вона нікудишньою господинею. Не знаю вже, як вона до мене жила. А потім почалося. Спочатку коптила небо — відгуляймо весілля. Мовляв, я не яка-небудь розведенка, а дівка, давай сусідам пил в очі пустимо. Я, дурень, піддався. Восени закололи свиню, конешно, гості за два дні поїли й ратиці, поросятка zostалися, надія на них була, а тут зима вкрутилася — птах на льоту падав, а годувати худобу нічим, то поросятка й загнулися. Корова восталась — під весну сіна не вистачило, знаєте, як тоді було з кормами, відкинула копита й корова. Спорожнів двір. Тільки й усього, що під весну перше знайшлося. А там і пішло: через рік друге, а потім ще й близнята; три роки сімейної житухи — і четверо. Жах! А в хазяйстві — мншам нічим поживитись. Вона біля малих сидить, роботи з неї ніякої, податків платити нічим — хоч вовком вий. Просто не знаю, чи й вижили б, коли б не брат її. Він уже в підполковники вийшов, служив десь на високій посаді у частині, посилав часто то се то те, а головне грошима помагав, бо із злиднів би нам не вибратися.

Зовсім я опустив вуха, вже збирався в заробітки, аби, значить, із колгоспу, а швидше всього з дому вирватися, набридло на самій бульбі сидіти та дитячий писк слухати. Втечу, думаю, світ за очі, аби подалі від такого сімейного щастя. Отаке довелось пережити...

На хвилину замовкає, оглядає слухачів стривоженими очима — чи слухають? Ті, кого цікавили подібні теми, слухали, ті, кого, видно, життя не тріпало, як тріску в повідь, відійшли, про своє теревенять.

— Вже й не знаю, як би воно склалося, коли б брат у гості не заявився. До цього я його й не бачив, не знав, що воно за птиця, а глянув — аж перелякався. Здоровенний дядько, в орденах увесь і галіфе, як у генерала, краснощокій, чистий хлопець, ну, думаю, цей живе не горює. Навіз із собою жратви різної, все більше у консервних банках, одне слово, зітхнули ми на якийсь час полегшено.

Подивився на нашу житуху — за голову взявся. Йому, бач, на казенних харчах та при такій зарплаті дивно бачити наше селянське побутування. «У тебе, — питає, — яка спеціальність?» А моя дурепа так ехидно: «Гармоніст». Ну, я, правда, не психонув, витримав, подумав тільки: ти в мене ще пожалкуєш. Брат на те нічого, тільки сказав, що ця спеціальність сьогодні ні в колгоспі, ні на виробництві...

якось же він і сказав, ну, одне слово, що годиться моя професія хіба що псові замість болобона.

Два дні гість мовчки сопів та знай блукав по селу, ходив до річки, дитинство своє та молодість згадував, а коли їхати зібрався, сказав: «Оце ми порадилися з своєю — а він з дружиною приїздив — і надумали: а що коли переїхати вам до моєї тещі?»

Спочатку я, конешно, не повірив, що там може бути щось підходяще, а потім розчовпав, що мешкала мати його дружини одиноко в невеличкому містечку, що в неї там гарно, хоч хата і стара, але з садибою, жити бабусі там і скучно, і важко, бо вже в літах і квота, їй поміч потрібна, тож воно і для неї, і для мене з сім'єю якось би їй нішло в користь. Але спочатку мені подумалось — шукає дурня, щоб його тещу доглядав, видно, вважає себе за розумного, мене за дурня, хоче з мене батрака собі паячити. А він каже: хати своєї не продавайте, хай стоїть, оклигаєте трохи, переживете скруту, підростуть діти, спеціальність собі набудеш — та й повернетесь у село, у колгоспі спеціалістам місце завжди знайдеться, не бідуватимеш, як зараз.

Ну, думаю собі, це мені підходить, тут хоч світ за очі, аби з свого села. Поїхав я на розвідку, і що ви думасте — рай. Краще їй не вигадаси. Братова теща виявилась лагідною та тихою бабусею. Зустріла мене радо, каже: у мене є все необхідне, приїжджайте, живіть біля мене, бо самій мені вже важко.

Недовго їй думали — переїхали. Брат, правду казати, відразу ж підтримав нас по всіх статтях. Корову купив, поросят, — хазяйствуй, сестро. Гроші переказував поштою, ще й посилки присилав кожного тижня, зажили ми, як королі. Діти вгамувались, не так пищали та квилили, сміються собі та граються, баба моя повеселішала, уже не так гризла мою голову, а стара хазяйка з дітьми пняччиться, ніби вони їй рідні внучата. Мені теж відразу робота знайшлася. З ходу поступив на пожежника. Скажу вам — робота була, кращої не вигадаси. Коли б не дурний начальник трапився та не ганяв по-дурному, не примушував біля шлангів возитися та не влаштовував нікому не потрібних виїздів, то можна було б навіть не ходити на ту роботу. Не дошкуляла мені та служба: добу повартуєш, а дві вдома, спи, гуляй, а грошки тим часом йдуть, аж ціла тисяча, як на колішні, лахва, одне слово. Дванадцять років там як один день протрубив, жодної пожежі не трапилося, премії за порядок йшли. І тепер би служив, коли б не порахунок. Усе було тихо, гладко, про всякі там пожежі ми навіть забулися, а

воно, як стій та бач і спалахнуло. Та ще не де-побудь, а в нас же, на пожежні, сам чорт не прирозуміє, як воно там загорілося. Спеціалісти розбиралися, так угадували, що піби від склянки розбитої затлілося, все могло бути, бо саме спека стояла і сонце немов у печі палило. Ну, відомо, що до тонкощів не довели, а мене виставили, як стій та бач виставили, визнали, нібито я в усьому був виною. А й виши тії було як кіт наплакав, тільки й усього, що в час пожежі на місці не виявили, пити захотілось, а хтось чутку пустив, ніби пиво привезли, то в їдальню бігав. Затримавсь у черзі, просив, щоб пропустили як пожежника без черги, а в нас знаєте який народ? Не пускають, насміхаються, а тут хтось вбігає, каже: пропустіть оцього в касці, хай біжить та пивом пожежню гасить. Ну, я, конешно, послав його куди слід за насмішку, а воно ж і правда...

У слухачів наливаються сміхом очі, вони багатозначно переглядаються, покректують, але оповіді не переривають, такі сповіді в дорозі, мов живильний бальзам, дорогу скорочують, і час збігає непомітно.

— Прожили тихо-мирно років три-чотири, старенька зовсім заслабла, приїхала рідня, забрала бабусю до себе. Зосталися ми на хазяйстві, краще не вигадати. Нічого не скажеш, живемо як у бога за паухою. Правда, жінка на роботу не йде, мені таке й не до вподоби, але що зробиш, діти малі, а в хазяйстві і корова, і свині, і курей набралось повне подвір'я, а ще й сад, і город, тут уже таке діло, що комусь все те і робити і доглядати треба. А в мене ж, бач, служба...

Воно б усе добре, але одне мені не сподобалось. Коли забрав брат тещу, то запитав: «То як, не надумали назад до села повертати?» Мов кнєм огрів мене по тім'ю, пічого я йому на те, а моя відразу ж заголосила: куди ж я, братику, з такою ланкою, та я там зпову на боби сяду. «Ну, то,— каже,— живіть хоч і до страшного суду, мені,— каже,— від того не холодно і не жарко».

Поїхав собі браток та й служить, у нього біди в хаті немає, невдовзі і теща померла, так що й зовсім опростала йому руки, а я не сплю, не їм, думаю. Це що ж воно виходить? Він деє там собі чини та ордени заробляє, а я йому хазяйство тут держу? За кріпка в нього тут горб гну на садибі. І це при нашому справедливому порядку? Ну, кажу своїй жінці: ти як хочеш, а я не згоден. Я не який дурень, щоб комусь добро берегти, на ланцюгові біля чужої хати сидіти. Пнши, кажу, своєму підполковникові, хай виріже нам із своєї садиби ділянку, свій дім поставимо. «За

якого ж дідька ти його збудуєш?» — кричить моя дурепа. «Хату в селі продамо та й поставимо. А потім, мої руки, — кажу, — навіщо? Звідкіля, — кажу, — вони в мене вирости?»

Тут, правда, довго розказувати, бо моя уп'ялася, мов віл у борозні, не знаю, чим би все й закінчилось, коли б підполковник не заявився. То все далеко його десь носило, а це ближче на службу став. Зустріли ми його, конешно, як належить, і в селищі його почитали, все чин чинарем, зайшла мова і про нашу хату. Я мовчу, а моя йому все й виклала. Коли треба, то вона знає, що казати, язиком біг не обділив. Ну, він подумав-подумав, каже, поговорю з жінкою, бо ж спадщина належить не йому, а дружині, коли вона не проти, то я, каже, з дорогою душею. Побували вони з моєю на переговорах пункті, по телефону говорили. Повернулась, бачу, моя весела, очі так і грають, ну, думаю, вигоріло.

Написали заяву до селищної Ради, так, мовляв, і так, просимо виділити ділянку для забудови. Все пішло як по маслу — виділили з ходу. Тепер же думаю: де взяти гроші? За хату ту, що в селі, нічого пугнього не збудуєш, а хочеться ж так, щоб не вліпитися лицем у багнюку. Кажу своїй — підкотись до братка, хай грошенят підкине, що ж я йому, кажу, даремно хату стережу та в хазайстві ішану. А вона мені книжку на стіл — глянь, мовляв, скільки братик на розжиток підкинув.

Пішло в нас все якнайкраще, я просто не знав, як своєму родичеві й дякувати, ну знаєте, почуваю, що от вірний я йому, як собака, або ще й більше. Коли б, думаю, хто накинувся на нього з палкою та чи ножом, то й тоді б не злякався, груддю б, от не брешу, власною груддю б закрав.

Назавтра прийшли в сільраду за рішенням, а воно не те що мені думалось. Відразу ж побачив: відтирають на задній план мене родичі. Хитрують. Гнів мене схопив великий, але стримавсь. Чекай, думаю, ви розумні, а я теж не промах. Ділянку, бач, виділили, та не на мене, а на жінку. Грошики теж брательник поклав на її кпшечку. Еге, думаю, тримайся, чоловіче, бо об'їдуть. Конешно, братові я нічого не сказав, а сестричці його закотив ультиматума. То що ж, кажу, виходить? Виходить, я в тебе не чоловік? Приймаю мене вічним надумала зробити? Гадася, що коли ви з братом багачі, а я харпак, то можна наді мною збиткуватись? Коли так, кажу, то і живи, і хату будуй, і діток рости сама, потішайся своїм дорогим братиком, а я собі місце й на будовах Сибіру знайду, тепер трудові руки всюди треба... Злякалась... Вона в мене хоч і була дурепа і язиката, а ко-

ли треба, то казанком варила... Впросила братка, довела йому, що незручно жінці бути господарем в домі, що хазяїном мусить бути в господі чоловік. Ну, а він, хоч і високий чин, а теж, видно, шлепер, махнув рукою, як хочете, так, мовляв, і робіть, ваше сімейне діло.

Тут уже я не взівав, не дав маху — відразу побіг в оте саме архалтурне управління, яке показує на планах будинки, кажу: покажіть мені отой дім, що відставні офіцери будують. За самим кордоном вони набачилися таких цегляних хат. Не по-нашому виведені, не лише на землі, а ще й зверху кімнат наліплюють, дахи такі круті виганяють, що глянеш — а воно не дім, а ціла хоромина. І кімнат багато. А в мене ж четверо росте, по кімнаті кожному, то вже треба цінній палац. Вибрав я гарну хату, показую своїй, а вона, звісно, дурепа, в крик, в гвалт — за які такі тугрі його будуватимеш? Збудую, кажу, коли взявся, а оце, кажу, нащо? Руки їй свої під носа тичу. А вона в крик: покажи краще гроші! Ну, я їй одказав належно: не гроші, кажу, головне для людини, головне, щоб голова на плечах була в чоловіка.

Почав я зводити власну хату. Енергії в мені появилося — хоч відбавляй. Мотнув сюди, мотнув туди — цегли накупив, шофери-калімники поцінно перевезли — пішло діло. За цементам та лісом була затримка, але тут же піде правди діти, написав наш полковник в район бумагу — по плану мені виділили. Не поспішаючи звів я стіни, дах вирівнявся, на фронтоні зелена гілка закрусувалася. Випили майстри добреньного могорича, питають, що робити далі, а в нашій кишені — дірка. Обсічка, одне слово, не вистачило паявних грошей. Підрахував я з майстрами, щоб середину дому опорядкувати — грошей треба та й грошей. Баба, ясне діло, в крик, а я рук не опустил, знаю, що вже коли я щось почав, то обов'язково й до діла доведу. Я не з тих, хто при першій невдачі пасує...

Навідався невдовзі брательник. Зайшов у двір, глянув на новобудову, бачу, змінився на лиці. Мінився, думаю, хоч лонки зі злості, тепер уже бити відбій пізно. А воно й правда: його халупа супроти моєї все одно що стара копичка сіна супроти стога, зовсім загубилась, ще й затиснулась у куток, бо я для своєї хатки вибрав місце в самому центрі, вже іншої хати поряд не поставиш. Правда, нічого він не сказав, а тільки сестричку свою запитав: а коли ви довершите свою хату? Ну, та йому що — почала мене лаяти та клясти, в чому тільки не винуватила, що я і такий і сякий. А я, правда, тільки посміхаюсь, мовчу, думаю, краще не паякай, скажи братикові, нехай виділить кошти, а ми йому

за те притулок у своєму домі на літо даватимемо, буде йому тут краще, ніж на будь-якій дачі. Не знаю, як вона вгадала мої мислі, про що в них насамоті була мова, воши свої, а тільки коли гість поїхав геть, то сказала, що подарував їй стару хату, наказав продати, а на виручені гроші добуватися. Тільки й усього, що решту, яка може зостанеться, велів його жінці віддати, як-не-як, а хата її власність.

Оповідач вдоволено примружив очиці, допитливо оглядав слухачів.

— Минув рік-другий, закінчив я свою хату. Хатка на славу вийшла — хто не йде повз двір, зупиниться. «Чия?» — питають. «Полковникова», — відповідають сусіди. Вони їй досі думали, що то не моя хата. Ну, я помовчую, посміхаюсь. Полковникова, то й полковникова. Я не проти. Хай приїздить хоч сам, хоч з жінкою, місяця вистачить. Хай живе хоч тиждень чи й два. Мені не жалко. Правда, не їздили. Він, може б, і пожив коли, але вона в нього — у-у-у! Чорнорота. Панію з себе велику корчить. Хворою прикинулася. У Крим та на Кавказ її тягне, каже, що як не побуває на тих водах, то зовсім скануститься. Ну, то діло їхнє, сімейне, а вдалися бездітними, то живуть, як птахи, куди знялися, туди й полетіли.

Заклав я на широку ногу. Вже таке, що мене сусіди й куркулякою звивали, ну я не з тих, хто дуже ображається. У жарт приймаю, а вони вже не знаю — чи всерйоз, чи в жарт так іменували. Бач, їм спокою моя корова та свині не давали, кури та качки в око лізли, але то не моя парафія, то баба розвела, робити їй ніякого дідька, барнесю жила, на службу не йшла, любила, одне слово, з худобиною валандатись. Діти підросли...

Згадав про дітей, і враз ним тіпнуло, губи скривилися і почорніли, очі забігали, а руки заплігали на колінах. Слухачі аж перелякались — чи не заб'ється оповідач, чого доброго, в падучій? Збагнули, що саме з дітей у нього її почалося...

— Промахнувся я на дітях. У строгості їх держав, думав, людьми будуть. До діла збирався прилаштувати кожного, щоб ближче до справжньої справи, бо я вже пригледівся, де легше та ласіше людині живеться. Найстарший вісім закінчив, кажу, йди вантажником, у продуктовку, кажу, йди, там що завгодно можна винести, і для хазяйства, кажу, підмога, і сам не голий та голодний будеш. Куди там! Як піднялася рідня, а найперше матінка, настроїла хлопця — тільки вчитися. Я й просив, і кричав, по-своєму учив і матір, і сина, а вони — своє. В інженери його потягло, і

все тут. А я знаю, на яку ставку ішачать інжепери... По вийшло на мов. Полковник приїхав, забрав старшого. Вивчив. А тут і менші підоспіли. Правда, середульший нікого не послухав, учився через пень-колоду, хоч і моєї ради не слухався, але й на їхню вудочку не ловивсь, добосякувався, поки в армію взяли, на казенні харчі пішов. А менших обох — вони нерозлийвода — теж брательник узяв, в університет пристроїв, одним словом, розвалив мені, мерзотник, усю сім'ю.

А тут і стара сказала. Якось я її присоромив, що лежма лежить у хаті, запаніла, на роботу не стає, підлякнув, що так і дивись без пенсії зостанеться, то вона, дурепа, і вдарила у амбіцію. Корову продала, свиней теж, курей порізала, а сама — в прибиральниці. Кваліфікації ж ніякої, білоручкою просиділа в хаті, то хто ж її візьме на вищу посаду? А мені вже якось і не по собі. Я все ж таки охоронником, навіть із берданкою вночі стою, а вона з швабрами возиться. Бачу: не пара вона мені... А тут ще за гроші спірка зайшла. Збула вона всю отару та й надумала грошики прикарманити. Кажу: давай мою половину, а вона мнеться. Ну, довелося прийняти мери, розілився я дуже, не половину, а вже й усі відняв, думав, полякаю, а вона знову в амбиць... Кричить: розкажу про все братикові. Розкажу, каже, як ти все жпття мене катував та мучив, як коханку собі замав... Ну, може, коли б уже цього не казала, то й обійшлося б, а так уже не витримав. Це вже їй донесли, паскуди, про одну. Воно ж правди не сховаєш, притулилася до мене не по моєї старої лахудри жінчина, але яке кому до того діло? Я ж нікого ані вбив, ані обікрав, а що в дружбі з тією жінчиною, то хіба мало в кого в приятельки? Сильно мене запекло та здавило біля серця, провчив я її таки гарненько, щоб не в своє діло не лізла. А вона що, думаєте?

Палючим зором шукав співчуття і підтримки у слухачів.

— Що викликала брательника — ну то вже хай. А то ж ще й до моєї приятельки побігла. Так і так, мовляв, що ж ти мені, сяка-така, сім'ю розбиваєш, ну й таке інше. А та, приятелька моя тобто, теж виявилась не меншою дурепою — замість відхреститись, у пляшку полізла: відберу, каже, в тебе чоловіка, і все тут. Ти для нього, каже, вже стара і невідходяща, а мене він любить і шанує. Та й вибазікала, що я їй грошенят там коли підкидав. І-і-х! — коли почула вона про гроші! Сказалася жінка, та й годі. Таке теленила! А тут і браток з'явився. То вона йому в ходу — і про приятельку, і про гроші і не посоромилася, подолок

підняла, спляки на животі показала, не знала, бач, як мене звинуватити. Як почув все те полковник, як варом його обили. «За побою,— каже,— в тюрму сядеш, фуліганити не маєш анікогого права...» То я йому тут і видав. Я йому показав — відразу побачив, на кого нарвався.

Так ти, кажу, мене в тюрму? Це за те, що я двадцять літ на тебе ішачив, хату твою беріг та садибу обробляв? За те, що сестру твою дурепу тримав, ошчасливив її, бо окрім мене, який би дурень ще з нею одружився? Кажу, коли ти полковник, то думаєш, я не знайду на тебе управи? Подумаєш — вояка! Знаю я таких вояк, що командували ротами. У війну, кажу, по землянках сиділи, нашого брата в окопи посилали, на гибель, кажу, отаких, як я, послав, а тепер в ордени та медалі вирядився та й думаєш, я не знаю, куди на тебе написати? Та я тебе на чисту воду виведу, я докажу, як ти хатами спекулював та чужий труд кспелатував... Розписувався я, а вже коли я розписую, то й сам не знаю, де в мене ті думки та мудрі слова знаходяться... Дойняв його. Тільки стоїть та плечима знизусь, посміхатись намагається, щось і говорить пробував, та тільки в мене не розговорившись... Я ні шкіль, ні стинутів не кінчав, а жись знаю, мене не переговорив. Слухав-слухав, плюнув та й обізвав мене... феноменою обізвав... «Ну, ти й феномен!» — каже. Повернувся та й ходу. А я собі думаю: чекай, голубе, я тобі влаштую феномену. Я тебе провчу, як простого робочого чоловіка обзивати.

Другого дня сходив до учителя. У нього дуже багато книг у хаті, і є такі товстелезні, склопедіями називаються, у них усі слова написані і пояснення до них повне. «Найди,— кажу,— по книгах отаке слово». Знайшов. Ну, пожалкував, що й ходив. Виявляється, полковник таки поїняв, що я чоловік не простий, що я винятковий, так в самих склопедіях писано. Думаю, щастя твоє, що це не лайка, хоч і жалко стало, що не дав він мені до рук ниточки, а то я до самого б клубочка добрався, я показав би йому, як обзивати чесну людину, як її ганити.

Не довго й гостювалося полковникові, покрутивсь-покрутивсь, ждав, що, може, я його в хату проситиму, але вплимав облизня, поїхав. Тільки сказав своїй сестричці: «Сама,— каже,— знайшла придурка, сама й розхльобуйся». Я йому, правда, за придурка в боргу не лишився, але й дуже не сердився — думаю собі, їдь до дідька, а ми тут якось розберемось. Не раз бувало...

Тільки ж показала баба характер. Засіла в кімнаті ближче до виходу, взялася на ключа — мовчить. А мені що?

Хоч і па вік замовкни, я не пожалкую. Подумаш, королева, її величність! З глухого села, з багнюки її втяг, у люди, можна сказати, вивів, так вона ще й комизиться. Коли, думаю, так, то я теж собі розвагу знайду. Коли вже моя приятелька тобі в горлі кісткою стала, то й знай, що є жінщини, які й мене за чоловіка вважають.

Так і потягнулись у нас дні за днями. Жду, що опам'ятається, у ноги впаде, проситиметься, а вона — ні пари з вуст. А тут і старший синок заявився. Вже десь на службі, при заводі. Тільки й усього, що вузькі штани роздобув та каже, що квартиру дали. Я, правда, порадів його приїзду, думаю, раз ти учений і свідомий чоловік, то зумієш втлумачити своїй дурній матері, як мусить поводитись. А він заявився, руки в кишнях, зирить з-під лоба вовчуком: «Ти що, старий, загубив десяту клепку?» Чуете? Це він таке рідному батькові! Тому, хто породив його, виростив і вигодував, ночей недосипав, виховував, у люди виводив. А його, бач, на свою сторону враз повернули, полковницька рука відразу стала видна. «Ах ти ж, — кажу, — подонок, собача твоя душа, так ти отак з батьком? Геть з-перед очей, щоб я тебе не бачив!»

Думаєте, злякався? На коліна впав? Вибачення просив? Куди там! Тільки примружився так, що й очей стало не видно, скривив губу, повернувся та й пішов геть. І більше — ні ногою. Йй ще пише, а я йому ніби й не батько.

Нічого, думаю, ми й не таких у баранячий ріг крутили, у бублик завертали. Жду, що менші скажуть. І ці з'явилися. Удвох. Вони поодилиці не ходять, мов зв'язані. Ці, правда, нічого, мовчок, тільки перелякано зирять, ждуть, що я їм заспіваю. «Що, — кажу, — теж приїхали в материну дудку грати? Батька, — питаю, — приїхали, сопляки, судити? Вам, — кажу, — дядько став дорожчим за рідного батька, ріднішим за мене став? Мовчать, барбоси. Понабурмосувались обидва, з-під лоба блискають, а тоді котрийсь і скажи: «Ми думали, що то помилка, а ти, батьку, й справді свиня...» Правда, я вже не виніс такої образи, мене мов головешкою хто по тім'ю врізав, схопив до рук коляку та до них, повбивав би, песиголовців, та хіба ж справишся? Здорові лобуряки, спортом якимсь займаються, вирвали з рук дрину, вивернули руки назад, запхнули в хату ще й двері причинили...

Погостювали в неї, зібрались, поїхали. Еге, думаю, тепер життя мені не буде, коли всіх проти мене, сука, натравила. Жду середульшого, Федька, він понадстроково зоставсь служити, мав повернутись невдовзі, думаю собі —

цей не підведе. Цей у високі науки не поліз, роботяга такий же, як і я, цей мене зрозуміє.

Вже добре поосеніло, коли повернувся і мій вояка. Весь з-під голочки, форма на ньому влита, ще й значки якісь блищать на грудях, одне слово, справний солдат. Руку до козирка: здравжелам, батьку, дозвольте доповісти, що, мовляв, з'явився. Мені такий початок і до серця, а тільки дивлюся, а за ним у двері протискується діваха з куклою на руках. «Це хто?» — питаю. «Так що жена, дорогою папаша, прошу любити і жалувати». Повірите, мені й заціпило. Оце, думаю, вислужив. Оце понадстроково. Одне на руках ручками розмахує, а друге скоро появиться. Постарався синок. Опустив руки, стою, а вона й собі: «Привіт, не знаю, як вас краще й величати». Іш ти яка! Не питає того, як я її повеличаю, а мене вона вирішила розжалобити. Отут мене й прорвало. «Та знати, — кажу, — вас не хочу. Ти хто така, щоб у мій дім зі своїм виводком заповзати? І тебе, Федько, кажу, я не на те посилав служити, щоб ти замість служби всіляких мені тут... до моєї хати збирав. Повертайсь, — кажу, — туди, звідкіля прибув, і поки сам не повернеш до хати, не вважай мене за батька». Ну, правда, Федько в мене вихований, руку до козирка: «Поштитно, отец, буде виконаю, пішли, Людка». І з хати. То, думасте, позбувся халіпи? Вона, стара дурепа, у свою кімнату, видно, на зло мені, їх взяла, й зажив Федько зі своєю бабою ніби й нічого не було. Еге, думаю, тут недалеко й до того, що й життя рішать мене гуртом або свого кривного лишать, із торбами пустять. То я взяв та й замурував усі двері до своєї половини, замки потрійні вставив, хай посидять, як миші в норі. А старій сказав: подаю на розлучення, досить наруги. Так що збирайся та чимчикуй до свого дурного братника, тут тобі робити нічого.

Почали судитися. Уже третій рік канітелиться. Я ждав, що вона злякається, піде з дому, а вона рогом вперлася. І собі в суд. На поділ мастності. Ще й папери підсунула, відкіля, мовляв, гроші на будівництво. Бач, як ловко обкрутили. Вже виходить, що не я своїми мозолями, своїми ось оцими руками, а вони все мені вибудували, вони мені й дім змурували, й покрили, й облаштували. Та в тому домі немає жодного гвіздочка, якого я не забив би ось оцими руками, та на мене ж воно усе записане, значить, я тут справжній хазяїн, а не вона зі своїм виводком.

То оце їду де вище шукати правди. На полковника отого шукати управи. Його вже, правда, і поперли зі служби, каже, що на пенсії, а я знаю — й там розібрались, що воно

за штучка. Коли б не він, то моя дурепа ніколи б до такого не додумалась. Він мені став на шляху, серед білого дня обікрав, геть пограбував. Дітей од мене одвернув, тепер він їм за батька, а не я, вони йому в рот заглядають, кожне слово ловлять, а я для них вже ніхто. І з нею розвів. Коли б не він, то хіба вона посміла б суперечити а чи згодилась би на розлучення? Все він, а ще й комуністом вважається... На мій власний дім націлились, тичуть мені тільки якусь там третю чи, може, й четверту частину... Та я швидше спалю, та я його розвалю по цеглині, а не дам! Закону такого немає. Не може бути такого закону...

Аж мінився, аж почорнів увесь, заглядав людям у очі та все допитувався: чи може існувати в світі закон, який не обстоює його інтересу. Люди відводили вбік очі, ніби й не чули тих допитувань. Ніяково було людям...

За вікном пробігали стовпи високовольтної лінії, товстезні дроти провисали над садами, над приміськими будовами. Хтось сказав, що вже й місто видніється, що зупинка скоро. Не змовляючись, пасажери бралися за дорожні валізи, торбини, кошики. Навіть не глянув ніхто у бік скаржника, посунули до виходу. А він ніби й не помічав того, хижо поблискував зі свого кутка розгніваними очима і до крові покушував сухі губи на зчорнілому лиці аскета.

ЗНАЙОМСТВО ЧЕРЕЗ ВУЛИЦЮ

Кожного дня на світанку на одному з важких балконів «Олімпцу» з'являлась левоподібна гриваста голова бородатого Зевса. Правицею великий володар землі і неба старанно розправляв і гладив широку могутню бороду, в якій біло-сніжне вруно перепліталось з антрацитово-чорним, і владно окидав чорними, по-юнацькому гострими очима той обшир, що трапляв у поле зору. І стільки проникливості, стільки жадоби і сили світилося в тому погляді, що було ясно: він бачить значно більше і значно далі від того нагрюмаддя безладно розкиданих мальовничих вілл, заліснених і голих гірських обривів та навіть голубого простору неба, що накривав своїм широким, посрібленим ранковою памороззю шатром довколишню, вихоплену із почі першими гінцями сонця неоглядну і необ'ємну несходимість.

Могутній Зевс усе те ловив одним прижмуром очей і все розумів до кінця і краю, бачив в усіх деталях і в усіх вимірах, стояв мислю понад усім тим.

Не відразу кидав уважний погляд на широко відчинене вікно сусіднього будинку через вулицю. І незалежно від того, в якій час, раніше чи пізніше виходив на балкон, потрапляв очима на знайому постать старого, що безвільно лежав у ліжку біля самого вікна. Умираючим Пророком назвав Зевс про себе сусіда через вулицю.

Сусід, що мешкав через дорогу, і справді дуже й дуже нагадував міфічних пророків, славлених і прославлених усіма художниками, відомими і невідомими, великими і безіменними, починаючи від Леонардо да Вінчі та Рубльова і закінчуючи отарою нахабних богомазів, які наводнювали своїми творіннями торговий шлях, чим і погамовували духовну жагу віруючих; тих пророків, які жили хтозна й де, які нібито ж насправді водилися з самим сином божим, аж допоки один з них і продав свого бога за дрібничку, схоже, що звершив подібне віроломство тільки для того, щоб його друзям потім було про що розповідати, було кого уславляти та ким лякати і залякувати і хоч таким чином здобути якийсь

пмат на прожиток. Одним словом той незнайомиць, якого вдень служки викочували на спеціальному возику з кімнати на сонце, дуже і дуже скидався на стародавніх пророків...

З першого знайомства на віддалі, через хоч і вузьеньку, а все ж таки вулицю, чіпким і гострим оком до дрібниць вловив Зевс його зовнішні риси: довгообразе сухе обличчя аскета, висушене роками та хворобами, довге біле волосся, схоже на волосся культового служки, закруглена сива з жовтизною борода, схожа на бороду статечних росіян, могутній хрящуватий ніс, суворо затиснені уста і стомленим болісний проникливий і добрий, а найголовніше — мудрий погляд великих сірих очей. І перше, що побачив Зевс через отвір вікна, — парадний сюртук, що висів на спиці масивного стільця, хоч сам Пророк був зодягнений в усе біле, навіть білосніжне, невідомо якого покрою вбрання, бо на ноги він ніколи не ставав: або лежав у високому, нахиленому в ногах до землі ліжку, або ж сидів, гордо відкинувшись назад у просторій лозовій качалці. На його шиї, схованій широкою бородою, ніжився чорний шовковий в золоту краплину шарф а чи, може, й хустка, якої він ніколи не знімав. Може, знав, що вона йому була до лица, однією певловимою рисою вдало відмежовувала його прекраспу мудру голову від усього брєнного, ослабленого тіла. А може, то був амулет, подарунок людини особливо дорогої, можливо, найдорожчої в житті, без якого його важке побутування було б ще важчим, а може, й нестерпним.

Оглянувши володіння, які йому належали тільки в силу того, що мав під ногами міцний балкон, Зевс схилив голову, глянув униз на вузьку вулицю. Умираючому Пророкові здалося, що то великий Громовержець — так сам про себе Пророк називав незнайомого сусіда через вулицю, — вклонився йому поштиво, посылаючи ранкове вітання. У відповідь Пророк і собі лагідно примружив всевидячі очі і велично, хоч і майже непомітно хитнув головою.

Вулиця була безлюдною, ще спали а чи тільки прокидалися ті, хто невдовзі сповнить її шарканням ніг, цоканням каблуків та каблучків об бруківку, хто, долаючи дрімоту, поспішатиме на дно ущелини, туди, де вдень і вночі бурунить невеличка гірська річка, до цілющих променів, слава яких облетіла цілий світ. Поки курортний люд пролушнює очі, потягається, приходить до тями та роздумує, як зручніше вдягнутись, на безлюдній вулиці виринає хтозна й звідкіля квіткарка-словачка, яка з'являлася тут щоденно, ставши ніби живою деталлю будинку, подібно до незграбних колон при вході до «Олімпу» та зачучверілих каштанів,

яким наставав час перетворитись на звичайні дерева. З'являється вона тут кожного ранку, в усі дні, окрім святених, разом зі своєю незмінною велетенською кошулею, шцерть виповненою завжди однаковими квітами, вже хтозна-де зрощеними: а чи то на власній садибі, а чи скупленими по всіх садках та городах міських околиць.

Велично-показвою виглядає ця селянка-словачка, що як і трапила сюди зі своїх Зелених Татр. Зевс не пропускав погоди щоранку окинути її вивчаючим поглядом. І при тому огляді в нього завжди теплішали, ніби загоралися внутрішнім вогнем антрацитові очі, лагідна іропія народжувалася між просивиною вусів та розкішною бородою. Квіткарка ставила на кам'яну брилу важку кошулю і сама ставала побіля неї на почесну варту. Висока, огрядна, могутня статурою у свосму незмінному селянському вбранні. На голові — квітчаста хустка, затягнена вузлом на підборідді, на плечах грубої в'язки з товстелезної вовняної пряжі невиразного кольору плат із саморобними важкими китицями — такий пізацо не пропустить холоду ні в ранковий, ні у вечірній час у холодних горах, — навколо могутнього стану напинались пишним віялом многозборчаті спідниці, босі могутні ноги, схожі на корінфські колони, надійно підпирали і тримали на собі всю ту колосальну велич. Не на ярмарок ішла, а вже з ярмарку поверталася жінка. На великому округлому обличчі незмінно покоїлась велич людини, в якій за спиною зосталася чесна дорога, обрамлені густими зморшками великі очі дивилися на світ ще задериковато, на в'янучих вустах вимальювався скорбно-приречений вираз, а орлиний ніс цілвився на весь світ войовниче і навіть з викликом. Кожного разу, споглядаючи словачку, Зевс чомусь думав одне й те ж. Здавалося, із сивих віків прийшла вона сюди. З тих часів, коли людство щойно спиналось на ноги. Коли вже не просто існувала на світі жінка для кожного чоловіка і чоловік для кожної жінки, а коли прокинулось у людському побутуванні почуття симпатії, закоханості, любові саме до певної жінки, коли око чоловіка вже втратило абсолютну примітивність і почало вдивлятися на ту особину протилежної статі, яка імпонувала його людській, а не тваринній потребі.

Стояла тоді оця жінка на кам'яній брилі немов на постаменті, стояла юна і всесильна, без очих хусток вовняних та квітчастих, без отих розкішних спідниць. Плавке, чорне, як ніч, волосся, що не відало про існування фрізерних ножиць, спадало це густе і розкішне волосся, мов велична і дорогоцінна мантия до самої землі, грайливо прп-

ховувало в своєму плині довершеність її могутніх жіночих форм. Стояла і гордо дивилася поверх чубатих голів тогочасних юнаків і мужів зрілих, яким вона подобалася більше від інших жінок. Зчепившись руками, опираючись погами, вони пускали в роботу гострі твердокам'яні зуби, зійшовшись у смертельному герці на веленій галявині, виборювали в смерті життя, а в неї любов і ласку.

Важкими валунами лягали на землю повержені, перетворювались на кам'яні глиби, а переможці вже шукали тих, хто ще заставався непереможеним, і ще лютіше, ще рішучіше схльостувались з ними в смертельному двобої. Не раз траплялося таке, що всі претенденти на її серце кістками лягали, конали з розтрощеними черепами і зім'ятими ребрами, перегризеними артеріями і венами. Безсило простягав до неї ослаблені руки той щасливець, той переможець, що здобув перемогу над усіма, але вже був нездатний на те, щоб пересилити смертельну втому і потамувати нестерпні болі. І помирав, не пожавши плодів своєї славної і жаданої перемоги.

Вона ж нерухомо клякла на кам'яному постаменті, з жалем дивилась у непроглядні далі і, можливо, шкодувала за тим, що природа дала первісним прозріння, відштовхнула їх від себе, відкинула геть, ввергла в безодню ще незвіданих примх і забаганок, які чи то їй приведуть людство до розумного і чесного вирішення всіх невіршених складнощів. Можливо, саме отоді на її мужньому обличчі, біля самих очей і вималювалися оці зрадливі густі зморшки, може, саме тоді її скроні памороззю прибила сивина, а плечі відчували холод. І натягла вона на себе оці хустки, непотрібним нікому був тепер її стан могутній і лоно життєдайне. Сховала вона свою красу в безмежжі складок певибagliвого убору, тільки ноги залились босими, і хто вже зна чому — а чи то в докір недоброчливиці-природі, а може, й просто через те, що не мала їх у що озуті.

Посміхнувся Зевс своїм думкам, подивувався, звідкіля такі припущення з'явилися у його великій, всеосяжній голіві, м'яко покепкував сам із себе, ледь помітно змахнув правицею, ніби відігнав геть фантастичне видіння, і зник у кімнаті. Наближався час водопою...

Пророк так само не пропускав без уваги кожного урочистого прищестя квіткарки і водрузіння кошулі на вокуватому від роси камені. Постать могутньої квіткарки так само, як і в Зевса, будила в ньому знайомі і уявні образи і так само спонукала до роздумів та приємних спогадів. Коли б не дивовижна вдяганка, що робила схожою стару

словачку на кремлівський Цар-дзвін, то вона була б точпі-сінько такою, як і всі селянки світу, схожою на жінок-хліборобів у нього на батьківщині. І він, представник полярно протилежної їй породи людей, людини, яка лише збоку могла спостерігати, як фізичну роботу біля землі робили інші, як сіяли і збирали хліб, як мололи зерно і впікали хліб, робили все те не для себе, а для інших, завжди ставився з великою шанобою, належно цінував труд тих, хто перебував на протилежному від нього полюсі. Особливою шанобою користувались у нього жінки, він завжди співчутливо ставився до їхньої долі і труда, віднаходив спільне і в долі високородної дворянки, і безправної та приниженої селянки. Уявляв собі: яка необхідність кожного світанку підіймала цю жінку-брилу з теплої постелі, а можливо, навіть і не постелі, а твердого, нічим не покритого ложа. У дитинстві та юності їй не дозволяли ніжитися та доспати невсипучі батьки, потім чоловік та його сім'я примушували її бадьоритись, а там малі діти піднімали на ноги раніше від усіх. І в цей же час доля трударки гнала її в поле, сушила і деформувала її витончену, гнучку постать.

Незрушною бовваціла на тротуарі словачка, мужньо тримала на могутніх ногах Царя-дзвона і терпляче чекала на перших покунців свого дешевого цемудрого товару. Пророк зітхав співчутливо. Розповзлася, розсіялась по світу білому її сім'я, померли давно батьки, можливо, й чоловік уже пішов у небуття, старість нечутно підкралась, важко стало жити самотній. А жити треба. Вона знайшла для себе по-сильне і вигідне заняття. Розпродує квіти. Невिбагливі ромашки і примхливі, такі ніжні і такі неперевершені троянди. Ох, які то ніжні, які то ніжні троянди зоріли у світанковім саду, як вабили своїм неповторним ароматом у молодості кожного із нас...

А може, то вона просто видобуває зайву крону, щоб підтримати свого старого, безнадійно хворого супутника життя, якого вона ніколи не любила, бо віддалася ще в малолітстві за чужого й непривітного, він за все своє життя не сказав їй ласкавого слова, не знав нічого іншого, окрім роботи, та хіба що при нагоді випробовував силу своїх кулаків на її невразливо-терпеливому тілі. Вона ніколи тепер не докоряла йому тим давноминулим, забулася і про зневагу, не пам'ятала побоїв, знала одне — терпляче збирала крону до крони, щоб було чим прив'язати його до життя, можливо, такого ж безпомічного, прикутого до ліжка, яким став на старість і він, Пророк. І не знаходив між ними, самим собою і уявним чоловіком могутньої словачки піякої

різниці, тільки й усього, що в того невідомого була надійна опора, а в нього...

Пророк стомлено заплющив очі. Табулицем пелловиних горобців відлетіли кудись нав'яні квіткаркою образи і думи. Вже інше, своє, глибокоінтимне заповнило його буйну уяву. Тісним колом обступили його жінки, приязні, шляхетні, доброзичливі, манливо-жадані і... всі чужі, випадкові сунутиці на довгому і звивистому життєвому шляху. Навіть та, єдина, в особі якої природа так геніально поєднала очевидну потворність із рисами найвишуканішої жіночої вроди, наділила світлим та глибоким розумом та притаманним лише французешкам шармом, що явив світові, можливо, за всі часи і всі віки єдиний зразок незвичайної краси і жіночності у звичайній жінці, навіть вона, усією своєю увагою, обнадійливою любов'ю не принесла йому щастя. Тільки і всього, що стала для нього тією фата-морганою, тією чаруючою силою, яка назавжди його полонила від часу першого знайомства і по сьогодні, до часу, коли він із могутнього царя природи перетворився на умираючого Пророка.

Тим часом великий Зевс покинув свій «Олімп». Коли виникає необхідність подумати про власне здоров'я, коли всі свої сподівання і події на здійснення дива доводиться покласти на чудодійні сторонні сили, на звичайну цілющу воду, тоді і боги ходять пішки до того місця, де б'ють із-під землі її дивовижні джерела.

У той мент, коли Пророк розмежив повіки і глянув на вулицю, Зевс зупинився біля квіткарки. Подав їй перший цього дня виторг і взяв до рук чи не найяскравішу із червоних троянд, щось ласкаве мовив словачці, бо та аж розквітла од задоволення, і обернувся до юної дівчини а чи жінки, яка випурхнула з дверей санаторного дому та білосніжною птахою підлетіла до бороданя. Пророкові важко було визначити зріст Зевса, хтозна, який він був,— пизенький і огряднуватий, а чи середнього, чи, може, й вище-середнього зросту, але все одно видавався велетом у суворому сірувато-темного кольору сюртуці з лискучими чорними одворотами, у таких же штанах та чорних штиблетах. З-під широченної сірої бороди, коли повертав голову, виглядала білосніжна сорочка, у нагрудній кишеніці вгадувався масивний годинник, що тримався на золотому а чи, може, золоченому ланцюжку, перекинутому з одної поли сюртука на другу. Супроти нього молода жінка видавалася створінням, зітканим із повітря та повітряного серпанку, перетягнуте в стані легке платтячко спадало майже до п'ят, легко в'юнилося, пливло вбік за легким ранковим вітерцем,

який нерівномірними поривами карабкався знизу до верхів'я вузенької горловини вулиці, широкі рукава на витончених рученятах пузирились, голівка, майстерно обгорнена чорною, як ніч, зачіскою, чорні блискітки очей та брів на смаглявому обличчі посвідчували, що належала вона коли не до гречанок а чи іспанок, то до іншого, якогось південного племені жінок. Отримавши в подарунок червону, як жар, троянду, дівчина, граціозно скніксенувавши старому, уміло припасувала її до чорних локонів біля вуха, надійно прищепила рожевим черепашковим гребінчиком. Тепер вона видавалася картинно-пишною і навіть неземною.

На блідих, висушених роками й хворобою щоках Пророка засвітився ледь помітний рум'янок, очі ожили, зблиснули молодо — він впізнав її, цю молоду жінку, сповнену сили, енергії, незвіданих устремлінь і прагнень. Ні, він не знав її особисто, у ній він розпізнав усіх своїх улюблених героїнь, жінок, перед якими схилявся в своїй юності, у зрілому віці. Він стільки віддав їм уваги, так гаряче схралював і підтримував їхні устремління вирватися з світу традиційних умовностей, безділля, позбутися своєї припильованої вторинності в людському суспільстві. Він пеймовірно любив їх, ось таких достоту довершених фізично, вперто націлених у майбутнє, рішучих у боротьбі за своє особисте і загальнолюдське щастя. Він шукав їх усе життя, пізнавав, хотів пізнати до кінця, але життя виявилось надивовижу коротким і таким зрадливим. Життєвий пошук ще далеко не закінчився, а він лежав ось тут знесиленій, прикутий до ліжка, позбавлений оптимістичних надій на кращі часи.

Зевс і юна богиня, що мов ефірна фея м'яко ступала поруч з велетом і не йшла, а пливла в просторі, порівнялися з його вікнами, проходили зовсім близько, майже поруч. Пророк встиг роздивитись могутнє, ніби виточене з моноліту прекрасне обличчя того, кого він подумки найменував Зевсом. Густосмагляве, посічене дрібними і глибшими зморшками, замасковане розкішною шевелюрою та бородою, воно могло належати і древньому старцеві із роду небожителів, і людині в розквіті літ, коли ще сили надійно слугують своєму володареві.

Всевидячим зором Пророк всотав зовнішність незнайомця і відразу ж заходився проникати в глибинну суть людини, яка його так цікавила і вабила. Хто він, цей незвичайний чоловік? Які діла вершить на землі, на цьому несходимому світі? Добрі, а чи таїть зло під личиною доброти? Йому чомусь здалося, що саме отакі, розумно зосереджені

люди, схожі на цього Зевса, і є вершиною образу володаря, здатного ошчасливити знедолених, забезпечити їм щасливе буття та економічні блага, бути провідником знедолених і зобіжжених долею простих людей...

Сусіди порівнялися з його вікном, він близько побачив юну фею з червоно-кривавою трояндою в косах, яка весело, радісно-пружинною ходою пливла поряд зі своїм супутником. Хто вона? Ким йому доводиться? Могла бути донькою — щось спільне невловно пробіснуло в рисах їхніх облич. Якщо це так, то вона найщасливіша з дівчат планети, бо такий батько зуміє влаштувати і обов'язково влаштує якнайкраще її особисте щастя. Могла бути йому й дружиною. Нічого в тому не вбачав надприродного, а тим більше осудливого. Статечні люди, а надто ті, хто в молодості не мав сили влаштувати свою власну долю, найчастіше одружувалися в зрілому, а то й похилому віці, брали собі в подружки зелених юнок і викохували з них високоінтелектуальних та вишукано-ідеальних матрон. Роки — не перепони до людського щастя. Усім відомі крилаті слова про загальну покору силі кохання, незалежно від людського віку, хто не чув правди-легенди, яку ось уже скільки десятиліть смакувало на всі лади це закинуте у вузьку ущелину курортне містечко. Ізцілений всемогутніми джерелами землі, великий поклонник Вряждла Йоган Вольфганг Гете у вісімдесятилітньому віці палко закохався у юну і прекрасну, як ранкова зоря, дівчину. Правда, те кохання було драматичним, серця закоханих не з'єдналися, і, можливо, тільки з тієї причини, що через три-чотири роки вищі сили покликали до себе великого поета на сповідь, але користь для людства з того вийшла і велика і неоціненна: Гете написав цикл безсмертних ліричних віршів, присвячених наймогутнішому і найпрекраснішому людському почуттю — юначому коханняю.

Не пощастило Гете. Але, можливо, те, що не є проти-природним, знайшло своє щасливе здійснення і завершення в стосунках всемогутнього Зевса і його прекрасної подруги? Адже ж не випадково древні творці і мислителі подарували людству образ безсмертного Зевса і його вічно молодій подружки, божественних доньок Громовержця, всіх, кому даровано безсмертя. Можливо, що уже в древності зародилась і існувала подібна переконлива модель, бо інакше як могла б народитися легенда? Хтозна, можливо, оцьому велетові з головою міфічного лева і чолом небожителя, поглядом мудреця і кроком переможця саме й пощастило вирішити ту одвічну нерозрешиму колізію, якої не здолали ані цілі покоління чоловіків, ані митців та мислителів.

Порівнявшись із вікном, за яким коротав свої неслегкі дні Пророк, перехожі відчули його проникливий, вивчаюче запитливий погляд, і, не змовляючись, чоловік із статурою древньогрецького бога і юна німфа повернули голови у його бік. Проникливий і ясний погляд мудреця зустрівся з таким же чистим і всевидячим зором мислителя. І пролетіла між їхніми очима незрима іскра доброзичливості і приязні, в одну якусь мить вони доповіли один одному: ми люди з одного і єдиного найвищого стану суспільства, з клану мудреців і провісників, ми переконані, що в нас багато спільного і нам є про що один одному сказати, нас притягує одного до другого могутня і незборима сила. Але ж, на жаль, у світі існують ніким не узаконені споконвічні умовності, які перешкоджають отак просто, по-хлоп'яцькому перегукнутись, по-юначому кинутись назустріч і зав'язати розмову, можливо, саме таку розмову і про такі речі, про які ніколи і ні з ким не говорилося. Обоє ми шукаємо людину і світ, обоє ми доскіпуємось до великої істини, шукаємо її кожен, у міру своїх сил, поодинці, а що то було б, коли б ми об'єднали свої могутні зусилля...

Зевс першим, як то і належить перехожому, уважливо примружив свої гарячі очі і ледь помітно, не те що гордовито, але й не зверхньо схилив голову, привітався так, як і належить вітатися з людьми незнайомими, яким обов'язково необхідно виказати свою прихильність і шану. Пророк вдоволено хмикнув і у відповідь покійрно схилив величне чоло, обрамлене білими, аж уже пожовклими пасмами старечої чуприни.

Схилом вулиці Зевс і фея попрямували вниз, туди, до невпокійно вдень і вночі б'ють цілющі прамени, радість і надія всіх спраглих за здоров'ям і молодістю. Ще якийсь час було чути, як шерхотіли підосви їхніх черевиків об шкарубку бруківку, пташино дзвенів голосок юнки.

— Який дивний і древній дідусь,— мовила юна німфа.

— Цілковите уособлення християнського пророка,— сказав Зевс.

— Оджив своє старий на світі, а здаватись не хоче, шукає зцілення біля цілющих джерел...

— У тому і полягає найвища сутність людини, що вона бореться. «Лиш вартий той життя й свободи, хто кожний день за них іде на бій».

— Гете?

— Так. Його Фауст навіть душу запродав — так хотілося стати молодим.

Умираючий Пророк не чув тієї розмови. Але й він думав

про несправедливість долі. Життя кінчалось! Саме тоді, коли воно було таким необхідним. Усе життя шукав він людину, все життя своє творив модель людини, якою її розумів, якою бачив, якою хотів бачити. Він знав особисто сотні людей. Проникливо заглядав у їхні думи і помисли, оцінював їхні діла. Але так і не знайшов, не зустрів того, до чого прагнув. І ось тепер, коли вже роки зломали його волю, висотали силу з його тіла, зоставивши поки що непогашеним вогонь мислі і прагнень у нестаріючому мозку, саме в цей час він здивав людину, яка, він у тому був певний, могла відповісти йому на всі болючі питання, яка могла стати для нього не уявним, а справжнім ідеалом людини, тієї Людини, на яку так прагнув він усе своє життя рівняти інших представників людства. Хилив сумовито важку голову і думав над тим — як то несправедливо, як нерозумно, як протиприродно побудоване людське життя; пробував уявити собі і вгадати — а чому то так буває? Схилявся до висновку — тільки з тією метою це невідомо ким робиться, щоб не дати можливості простому смертному заглянути в сферу забороненого, бо, можливо, опісля того людство зледацило б, вситилося і, позбавившись одвічної турботи щоденно вирішувати невирішені проблеми, звелось б нанівець. І так йому захотілося ближче познайомитися з таємничим сусідом через дорогу, поговорити з ним, що аж відчув себе бадьорішим і здатним ще на один, може, останній політ у своєму житті. Думав про це, забувши, що часу в нього дуже і дуже обмаль і здійснити те, чого не встиг здійснити за довге і непокійне життя, уже просто неможливо...

Дні і ночі пливли над містечком. Так самісінько, як над усією планетою і разом з тим по-своєму, по-місцевому. В той час, коли сонце уласкавлювало своїм зором світ, впливало в зеніт, тут ще про його появу лише здогадувались з того, як на найвищій із скель спалахувало і зблискувало золотом верхів'я дерев. Десь-інде сонце вже й припікало, приємно зогрівало людям плечі, а тут ще ранковий прохолодок лоскотав найбільш теплолюбивим незахищені лопатки. Тут воно лише пробувало заглянути через зелену гору у тьмяність ущелини. У саму непокійну річку, що ділила бескеття навпіл, воно зазірало хіба що обідньої пори. Вечори тут набігали теж раніше, ніж на всьому білому світі, відзначались суворою похмурістю, а ночі хоч і були, як повсюдно, зоряними і тихими а чи то чорними і непроглядними, але все одно мали свою особливу прикметність. Вони не розсипали мерехтливих зір густо від горизонту і до го-

ризонту, а ніби накривали кришталевим коритом, оздобленим дорогоцінністю сапфірів та діамантів, глибоке урвище, на дні якого несміливо і якось ніби скорботно жебоніла річка, що старанно вилловлювала засвічені в небі мерехтливі світила у свої рухливі сіті.

Неширока гірська струминка, що звалась рікою, мала властивість то майже зовсім згортатись, ледь-ледь струменіти поміж валунів та каміння, то набухати, повнитись пінявою водою, наповзати на кам'яні береги, лютувати й казатися. Але то було рідко, лише в часи яernih літніх злив а чи в підзим'я, ще ярилась вона опісля довгої й скучнощюї зими. У короткі літні ночі довірливо розмовляла із зорями, бурунилась і хлюпотілася в камінні, а чи, може, то її не вона, не річка казилася і пустувала, користуючись пічною темрею, може, то шаблевидні, блискавично меткі пструги, відіспавшись за день у зручних ковбаньках, відніжившись під промінням ласкавого сонця та зацікавлено-прискіпливими оглядинами, діждавшись ночі, затівали дикі розгулля, гралися мов навіжені, здіймали пеймовірний плескіт і шум, на які ріка без сторонньої допомоги була нездатна. Невнокіжно і разом із тим мертво спало заглиблене в ущелину, затиснуте з усіх боків важкими брилами, надійно сховане від людських очей містечко. І лиш час від часу скрикувало спросоння, сигналізувало вдаль диким голосом сича або сови-сплюхи, подібно до того, як і в далекі часи, коли неждано вривалися сюди дикі і розгульні орди чужинців, щоб нищити й палити, різати й умертвляти все живе, що стрічалось їм на шляху.

Тільки піхто з них, ніяка зла сила не змогла погасити яруючої сили Вржидла, великого і невичерпного цілющого прамена, який уже стільки віків постійно і невідступно вржить і півнється, стріляє і залякувально хльоскає ніби батоном, невпинно штурмує небо і невмовчно тривожить пічну дрімоту.

У одне з надвечір'їв мовчазний Зевс, як справжній турботливий законодавець над усім доступним для його зору світом, пильно окидав зі свого балкона довколишнє громаддя невизначних у вечорових сутінках гірських схилів та урвищ, ніби ненароком кинув погляд через вулицю на яскраво освітлене вікно Пророка. Кілька днів він очікував нагоди побачити сусіда в його двоколісній, далеко не бойовій, а суто мирній колісниці, тій самій, в якій служки ввозили його на прогулянку, встановлювали той транспорт на вузенькій галяві серед буйноцвіття, щоб той ближче бачив і відчував силу і красу нев'янучого світу. Він прийняв

рішення, відкинувши будь-які умовності, просто так, по-людському, підійти до незнайомця, зав'язати з ним дружню розмову. Розпитати — хто він і звідки, яка біда з ним приключилась і чи не потребує він якої допомоги?

За вікном чулись ознаки життя, хтось там рухався, пересувався, напівголосно перемовлялись нечисленні служки пансіонату. У вікні, за яким мешкав умираючий Пророк, час від часу снували невизразні тіні.

— Він ніякий не Пророк, — почувся золототрубний голосок феї за широкою спиною Зевса.

— Хто ж він? — гостро зацікавився Зевс.

— Звичайний руський пан.

— Хто? — подивувався Зевс.

— Кріпосник. Із тих диких панів, які на цілий світ прославилися витонченим самодурством.

Зевс якийсь час помовчав, чи то невдоволено, чи то розтривожено погмикав, відповів:

— Кріпосництво в Росії давно скасоване. Хоч, правда, лиш формально. Влада кріпосника необмежена і дика, але вже по-інакшому. Підступнішою стала і небезпечнішою. Обнадійливим лиш є те, що не всі пани однакові. Серед них був Радіщев. Були Герцен та Кроноткін.

Розмова урвалася. Видно, феї, хоч скільки їх у світі, незалежно від того, чи вони міфічні, а чи й просто земні, не дуже схильні до подібних дебатувань, їм шкодить доскіпування до глибинності незбагнених проблем.

— Мені про подібні речі судити важко, але випадково довідалась, що цей благообразий Пророк — звичайний поміщик, і на тому мій інтерес до нього вичерпався.

Зевс не збирався підтримувати того інтересу у своїй рішучої сміврозмовниці. Любив мовчки заглиблюватись у власні думи, мовчки все аналізувати — зважити і знайти єдино правильний висновок.

Умираючий Пророк — російський поміщик. Можливо, що він був володарем сотень, а то й тисяч кріпосних душ. Тепер він більший а чи менший землевласник. Землевласником був Радіщев. Людиною, що належала до вищого класу експлуататорів. Але він, цей мудрець і людиналюбець, ще в часи розквіту кріпацтва, у часи розбазарення Катериною земельних латифундій, свавільного поділу немірних земель на окремі поміщицькі володіння, він, цей Радіщев, сміливо і рішуче підніс голос проти кріпосництва. А Герцен? Син вельможі, хай і побічний, але ж не обійдений долею, міг же він, з його розумом і ерудицією, стати визначним державним сановником, душешителем народним, а він став Гер-

ценом. Ударив у дзвін, набатно кликав, будив приспану темрявою і нуждою Русь, звав її до свободи і нового життя. А Чернишевський?

І знову його увагою заволодів умираючий Пророк. Ні, не простий це руський пан. Ох, не простий. Коли він тут, коли припадає до останньої надії, до цілющих вод, то він не отой дикий поміщик, що не вірить ні в чорта, ні в бога, а тим більше у якісь теплі води. Коли б він був бідаком, то не трапив би сюди в подібному стані. Якби ж багатим був, то не лежав би одинцем, вважай, у найскромнішому із пансіонатів, а оточував би його чисельний синкліт служок та супровідників. Можливо й таке, що прогуляв-прогвинтив можний пан і свої статки, і своє здоров'я розтринькав у розвагах, тільки на старість схаменувся. Але не виглядав би тоді він умираючим Пророком. Не вдивлявся б у світ такими великими, такими упокійно-мудрими очима, не світилась би на його високому чолі достовірна печать величі, доброти і звичайної людяності, усього того, що при-таманне лише людині справжній.

Він був того певний, що належить цей загадковий чужинець до числа тих великих росіян, яких він знав, про яких не раз чув, яких читав і яких так хотів знати. Вже не раз подумував: звідтіля, з незрозумілої і старанно розрекламованої у невігідному світлі Росії насправді летіть якесь ще не до кінця пізнане, але ясне і потужне світло, те саме, яке просвічує і очищає людські душі від усілякої скверни. А чи може людство вважатися людством, коли з нього штучно виіпяти дуже важливий і численний регіон, коли не зважати на таку феноменальну країну з її загадковим і нерозпізнаним народом, як Північна Пальміра, як легендарна Росія? Треба її знати, треба читати не окремі випадково занесені на європейський континент твори Чернишевського а чи Белінського, а треба доскіпливо проштудіювати все розумне і прогресивне, що там твориться і ви-зріває. Необхідно вивчити в досконалої мову цього народу.

Не сумнівався Зевс, Пророк — один із тих, кого невдячна вітчизна царів і поміщиків безжалюбно кинула за борт, і, можливо, тільки за те, що в нього розум пророчий і слово пророче. І ось він, подібно Герценові, Огарьову, блукає одинцем по світу, ніким не прийнятий, ніким не визнаний, шукає місця, де б скласти свої згорьовані й нужденні кості. І мудро, з докором дивиться на світ, шукає людини, людського розуму, який би пішов йому назустріч, зрозумів, підтримав і втішив хоч у останні трагічні години.

Пожалкував, що не прийшов до подібного висновку раніше, що, зав'язавши знайомство через вулицю, не переступив її, не зробив першого кроку навстріч людині, яка, можливо, все життя підсвідомо ждала і прагнула саме цієї стрічі. Як ще у світі мало чистих і мудрих, вивершено яскравих людських душ, тож, видно, саме тому вони й прагнуть одна до другої, саме тому й притягає їх так не яка-небудь надприродна, а реальна магнетична сила.

З нетерпінням чекав ранку. Не спалося, а піч видалася непроглядною і паркою, тривожились у гірському гаю сичі і дико ухкали сови, пструги в Теплій полоскались і стріпувались, буручили воду, і річка бубоніла, сичала, не вгавала сама і не хотіла присипляти інших. Не спалось могутньому Громовержцеві, тривожили і його, володаря неба і землі, усіх найвищих сфер розумових і чуттєвих, приглушені болі, давалася взнаки підступна неміч, всіляко намагалась вгніздитись у могутньому і невтомному тілі. Перекидався з боку на бік, думав, перескакував з одної думки до іншої, було ж їх у нього тьма, були вони невичерпні і необ'ємні, такі могутні і такі прекрасні, якими здатен був володіти тільки один єдиний небожитель, що став рівень із міфічним Громовержцем.

Не почув, як міцний сон скував його стомлене тіло, а коли розплющив очі, то вже верх гірський золотився і небо бездонне пад містом переливалося в ніжно-рожевих барвах, і чути було, як обережно, сторожко, так сторожко, як тільки може пересуватись істота, яка ніколи не рвала і не порве зв'язків з дикою природою, прошамотіли бруківкою босі ноги квіткарки-словачки, жінки, яка першою старається порадувати людей всепроцаючим усміхом веселого квіту. Зевс аж спочатку був опечалився, а потім посміхнувся, подумавши про те, що це він вперше чи не за все життя отак заснав, дав можливість сонячним променям випередити його живі мислі. Швидко вбрався, зібрався в похід до цілющих джерел, до життя, до дії, чекав появи розімлілої і розпашілої опісля сну феї і з незрозумілим трепетом ждав чогось приємного. Ждав стрічі з умираючим Пророком.

Тим часом Пророк болісно кривився, мужньо тамував свої болі, що, мов зрадившись у відповідь на тряску поїздки в жорсткому залізничному вагоні, діймали його до серця. Тамував підступний біль спогадами, яскравими картинами минулого і убогою надією на те, що в далекому Парижі його жде не діждеться єдина у світі добра і вірна душа, душа чужої дружини, неповторної диво-жінки, яка так непороч-

но-мужньо насмілилася подарувати щастя тому, хто самою долею був осуджений на довічне безталання.

Думи, думи і спогади обсідали холодіючу мудру голову Пророка, і серед них, серед спогадів, час від часу спливала згадка про «Олімп». Спостеріг він тоді виразно перед собою небачене диво у вигляді звичайного людського обличчя, любувався обличчям вигаданого ним Зевса, левоподібного і ясноокого, тішився образом людини-мудреця. І хотілось йому вірити, що в ближчому, а чи подальшому, або хоч і дуже далекому майбутньому всі людські обличчя будуть щедро наділені і такою людською красою, і неповторністю, освітлені такою довершеною людською мудрістю.

Синіє над тихим містом бездонне небо. Мерехтять-переливаються ночами над чорною ущелиною ясні зорі. Говорить не наговориться невтомна річка. Усе розповідає та переповідає мовчазним зорям чудові легенди. А їх же її зібралось, панизалось в безконечну словесну низку за довгі століття, мов кетягів на червоній горобині у час раннього підзим'я...

Легенди... легенди... Прекрасні легенди про людей, які жили і давно віджили свій вік. Про їхні діла, корисні і славні, а також про діла нечестиві, злі та недобрі...

Був час, щоб народитись отут, над цією непокійливою річечкою, поміж високих кам'яних шпилів найвшуканішим, найпрекраснішим і найжахливішим легендам.

Понад шість століть тому, в один із золотих днів, по тихій Огрі повільно рухався караван вибудованих наймайстернішими теслями лодій, оздоблених у найкоштовнішу парчу та оксамит. На найбільшій та найпишніше оздобленій із них йшов під княжою хоругвою молодий, енергійний, як про нього в один голос твердили чехи протягом минулих віків, Карел Четвертий.

Багато доброго для держави і народу зробив легендарний король, а ще більше думав про те, як робити те добро. І лише інколи відкладав у довгий ящик всі державні справи, брав до рук ловецьке причандалля та рушав на лови, як на дрібного, так і на великого та красного звіра.

І спинився королівський караван у незнайомій безлюдній місцевості. Саме там, де в Огрі впадає невеличка, ледь помітна гірська річечка, яку зручніше було б звати великим потічком. І була в тому дзюркітливому гомінкому потічку вода тепліша за огринську, приємна на смак і паруюча. Недовго роздумуючи, мудрий король нарік її Теплою і по-

велів називати так в усі віки наступні. Іменується так вона і по сьогодні.

Викинули золотошатні служки королівські на берег похідню із струганих до жовтизни дощок, покотилася по них униз, пролягала килимова доріжка, і ступив на неї гордий король, увесь обвішаний ловецькими обладунками із луком тугим і важезним, із стрілами золотокованими, пройшов похіднею велично і першим утопив свої мисливські чоботи, навмисне до такої події тачані найумілішим празьким чоботарем, у траві-мураві, м'якій та високій, запашний та завітчаній. І кожна деревина на березі, кожна биличка і всяке зело та квіт однодушно вітали молодого короля і в покорі хилили перед ним голови.

І ступив хоробрий король у хащі лісові, сміливо і вперто дряпався на кам'яні верхи, тримав наготові лука із золотою стрілою на спуску. І чи скоро, чи нескоро, а побачив він на оголеному кам'янистому поріжку диво-оленя із золотими рогами і очима, які тільки бувають у найвродливіших і пайззавбливіших красунь. І не зачарував той диво-звір своєю красою палкого Карела, не було в нього часу на додивляння та розглядання, пустив він стрілу, продзвеніла вона в повітрі бджолою, проспівала свою смертельну пісню і вп'ялася оленеві у округлий оксамитовий бік, якраз там, де в оленів серце.

Покотився диво-олень з поріжка, заgrimів рогами об камінь, потрощив на друзки пружне гілля віковичних буків, полетів до самого дна урвища, туди, де співала свою одвічну, то грізну, то сумовиту, то веселу, то жартівливу пісеньку щойно найменована Теплою річечка.

І возрадувався король Карел радістю ловецькою, затрудив гучно у ріжок золотомисливський, покликав слуг своїх і всіх умільців польовничих, велів йти за собою, спускатися донизу, шукати невиданого впольованого трофея.

Передчасним виявився триумф королівський. Коли Карел і вся свита з'явилася на тому місці, куди впав повергнутий влучною стрілою диво-звір, то побачили там ще більше, казково-невидане диво: гаряче озерце, що геть усе кипіло і пузирилось, парувало і пахтіло так приємно. Та не те було дивом, дивом було інше — через певний проміжок часу середина озерця, яка безперестану ворухилась та булькала, несподівано оживала, вистрілювала лунко, вибухала живим сріблом, хльоскала лунко незримим батоном, з шипінням та шумовинням стрімким живим стовном злітала вгору, ніби прагла сягнути неба і, не здолавши височини,

безсило із злістю і розчаруванням сідала донизу, гасла у киплячому і паруючому вирівинні.

І стояли над тим озером зачаровані піддані і служки короля, і дивом був поійнятий могутній король Карел Четвертий. Дивився на те небачене нуртування живих, гарячих вод і не міг надивитись, вгадував, що то воно є, і не міг відгадати.

— Ну й вржидло! — тільки й мовив уражений король.

І пішла від того часу гуляти по білому світу та крилата і невимовно влучна назва — Вржидло!

І ніхто відразу не помітив, що в тому озерці купався-викупався поранений золоторогий олень. І вже тільки тоді, коли він почав вибродити з киплячої купелі, його побачили ловці і схопились за луки. Король зупинив їх владним рухом. То був його, королівський олень.

І ще більше подивувався Карел, коли роздивився, що той звір став зовсім здоровим, що з його боку вже не лилася кров і навіть сліду не зосталось від рани, а золота стріла випала та безсило крутилась у вржидловому вируванні. І зрозумів король: не просто вржить і нуртує ця вода, а вищими силами подарована вона йому, королю, та його народові для зцілення, для порятунку від усіх і всіляких недуг.

Віви пролетіли над Теплою, над Вржидлом, над усіма цілющими праменами, а води в них не поменшало і сила чудодійна їх не полишила.

Один із талановитих, хоч і не дуже прославлених художників, уже в порівняно недавні часи на великому полотні майстерно увіковічив постаті тих, славетних і вельможних, що з цілого світу приїздили сюди скуштувати цілющих вод і тим самим продовжити своє неоціненне буття на цьому прекрасному із прекрасніших світів. Замисел художника був простий, хоч від того й не підсилювалась його оригінальність — потвердити світові славу цілющих вод тим фактом, що їх побажали пити славні і прославлені царі та королі з багатьох і багатьох країн та держав, королеви і королівни, принцеси і маркізи, прославлені, мало не священні особи жіночої й чоловічої статі. Але що ж... Таке вже невдячне життя. Глядачі сучасні, хоч як намагаються розпізнати хто є хто серед них, безсилі і незугарні це зроби. Художник усіх їх, незалежно від того, хто коли жив і в який час сьорбав цілющу піяву Вржидла, посадовив і поставив без будь-якого, аби король, аби імператриця, а там хай уже глядач майбутній розбирається, в який час і сезон вони дудлили через вузьеньке рильце кухля цілюще

пійло, хай вгадає, звідкіля вони сюди примчали і на якому транспорті.

Не багатьох із них впізнає сучасний глядач. Хіба що отого велета чорноволосого, окатого, в чудернацьких солдатських ботфортах і без будь-яких імператорських ознак. Впізнає кожен з першого погляду. Бо ж немало тут, на березі річки Теплої, у мальовничих Карлових Варах живе легенд та переказів про російського царя Петра. Найстаріша будова в місті, тесана з кругляка і оздоблена дерев'яним плетивом, найменована іменем «Петер». І переконуватимуть вас старожили, що це сам Петро стругав ці колоде, переконуватимуть, забувши про те, що будований за участю Петра будинок вже давно згорів під час страшної пожежі, яка поглинула була майже все невеличке дерев'яне місто.

І ще розкажуть старожили та численні екскурсиводи про те, що за два свої приїзди на теплі води російський цар натворив такого, що й досі не забувається не лише старожилами, а й людьми молодшими та й взагалі павряд чи коли забудеться.

Не в ресторанах та кав'ярнях висиджував невпокійний Петро, а водився з людьми майстровими, кував у кузні разом із ковалями, стругав і пиляв разом із теслями, мурував поруч із мулярами, не об'їдалом сидів у місті, а чесним трудом заробляв собі прожиток.

Одного разу засперечався з лінкуватими міщанами, які протягом свого життя так і не спромоглися довідатись — а що ж воно там на горі високій, що брилою налягла на місто. «Не відаємо, — казали, — що там є. Недосяжна та верховина», — казали. Спалахнули очі Петрові бісівським вогнем, затис він люльку зубами, вирвав вуздечку із рук якогось їздця, скочив на коня верхи та й залопотів по незримій стежині у верховину. Помчав, мов божевільний, залишив співрозмовників з відкритими навстіж очима. «Дикун, — хитали осудливо головами. — Хіба то цар? Варвар то якийсь, та й годі».

Були певні, що нарешті зверне собі в'язи невгамовний гість із таємничої Росії, а він, мов диявол, вилетів на саму верховину, осадив коня над урвищем. «Ге-ге-гей!» — трубно покликав ніби з самого неба. «Ну й варвар, ну й цар, біс тебе побери, було б таких на людські голови побільше...»

І поставили на тому місці карловарці російському цареві пам'ятника, а стежку, якою промчав він верхи, з часом перетворили на вулицю і назвали її іменем Петра Великого, ще й руську церкву змурували, оздобивши її скульптурною групою: дружньо розмовляє чорноволосий цар-велет

із безіменними, але від того не менш за свого співрозмовника славними карлововарськими ковалями...

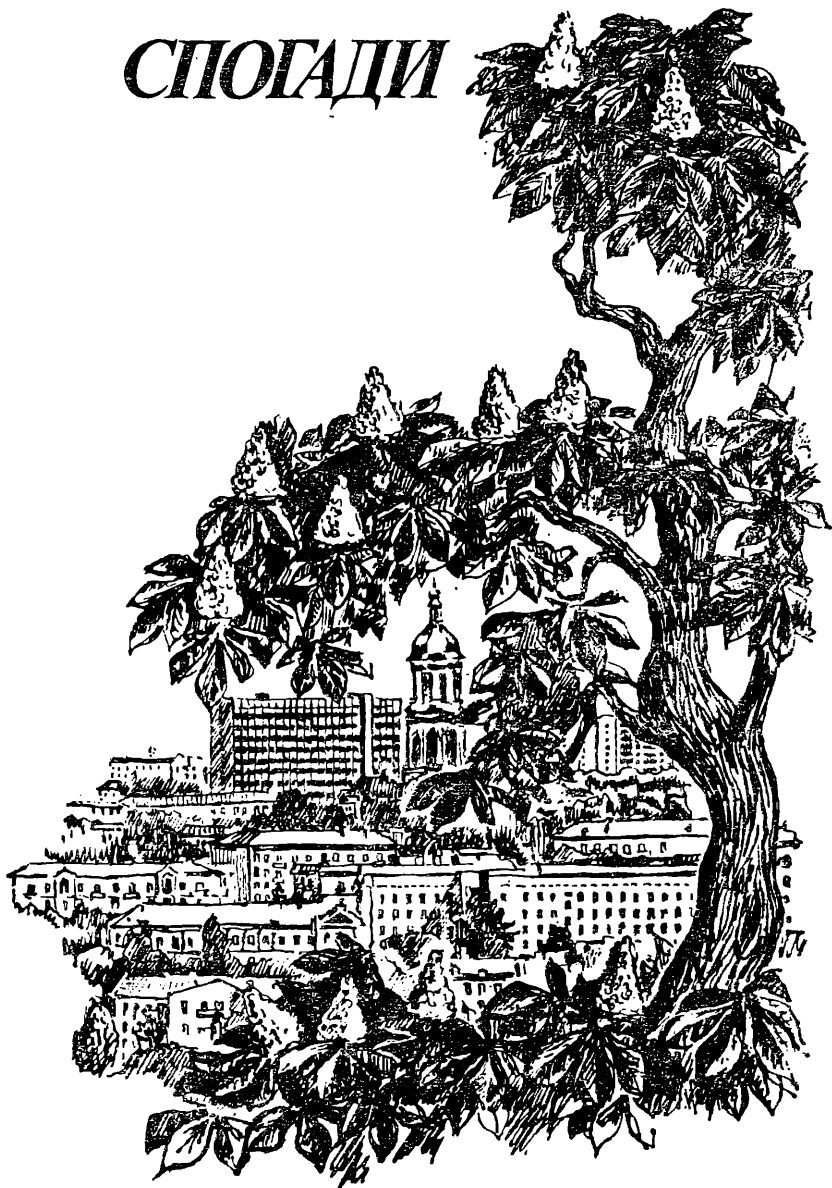
Легенди... легенди... Розказує їх невтомно річечка Тепла тихим і ясним зорям у погожі ночі, бубонить їх ледь чутно чорним урвищам та незрушним скелям. Про великого Гете, який у літа свої пророчі, певне, підбурений силою цілющих вод, унаслідувавши доктора Фауста, закохався у сімнадцятилітню юнку; про Миколу Гоголя, який шукав по світу рятунку від своєї пекельної недуги, що палила йому все нутро, сподівався виблагати його у щедрого і ласкавого до всіх страждущих Вржидла; Адама Міцкевича та Шіллера, не кажучи вже про багатьох великих чехів, іменами яких названі тут вулиці та будинки, скелі та навіть недовговічні кав'ярні, а по-нашому звичайні забігайлівки. До одної зі скель, що налягли на місто, як невмолима а чи ласкава доля, видатна актриса петербурзьких театрів Савіпа прикувала важку чавунну дошку, на якій від щирого серця складає дяку любим Карловим Варам за дивовижне зцілення від важкої і виснажливої хвороби.

Тут, у цьому легендарному місті дивовижних легенд, майже немає звичайних будинків. Кожний із них носить добре і світле ім'я або має дзвінку назву, починаючи від Петра і аж до рядового радянського міста Бузулука. Тут можна трапити в гості і до Пушкіна та Міцкевича, Шопена та Чайковського, Чапека та Ірасека, Сметани та Дворжака, Ярослава Гашека і Юліуса Фучіка...

Легенди, легенди... Але як на мене, то найкращою із них є та, в якій постає на повний зріст безсмертний Карл Маркс та чародій російського слова Іван Тургенев. В один і той же час у минулому столітті вони мешкали по сусідству, на знаменитій вулиці, що носить ім'я Петра Великого.

СПОГАДИ

ВМІВ БУТИ НА ЗЕМЛІ ЛЮДИНОЮ

Люди, як гори, стають видимі на повний зріст, і зміст їх повний розкривається тільки тоді, коли вони віддаляються, коли застаються в пам'яті неповторною казкою, тривожать і завдають болю тим, що вже більше ніколи не зустрічуться, не заговорять, як живі до живих.

Жив поміж нас, ходив серед людей дивний і неповторний чоловік, жив, як усі, був, здавалося, звичайним, як усі, робив те, що належало робити людині, віддав усі свої фізичні й духовні сили загальній справі. Його шанували і любили, всім нам здавалося, що він був завжди і завжди буде поміж людей, бо коли справедливо судити, то такі люди не мають права залишатися за горизонтом, бо вони дуже потрібні людству. Без таких, як він, не міг існувати і не може існувати світ.

Пощастило безмежно тим, хто був особисто знайомий з цим видатним майстром нашої літератури. Майстром, який свій перший твір написав ще в знаменному для всього людства 1917 році і потім йшов невтомно літературним полем до самої своєї кончини, сів щедро мудрість і добро, завжди перебував на найпершому рубежі, серед найперодовіших і найвідданіших бійців за велику народну справу.

Я мав щастя близько знати цю неповторну людину, йти поруч з нею багато років, вчитися в неї.

Познайомився з Юрієм Смоличем дуже рано, ще в дитинстві. Познайомився так само, як знайомилися з ним мільйони хлопчаків і дівчаток, перед якими революція відкрила новий світ, світ вільний, мудрий, добрий і прекрасний. Ми користалися великим правом, завойованим нашими батьками, зватись людьми, бути людьми, вчитися і виростати, озброюючись найвищими досягненнями людської культури. Нам стало все доступним, і в першу чергу знання і культура. Мов спрагли, допавшись до води, читали, читали, і не лише за себе, а за всіх своїх неписьменних і безправних попередників, за всіх предків. До нас прийшли Пушкін і Шевченко, Толстой і Франко, Маяковський і Тичина, Шоло-

хов і Головка. І, безумовно ж, відразу звернув на себе увагу молодий Смолич.

Пам'ятаю, з яким захопленням в школярські роки прочитав я «Фальшиву Мельпомену», «Останнього Ейджевуда», як довго і вперто ждав черги в бібліотеці на «Господарство доктора Гальванеску». Здавалось мені тоді, що написав ці захоплюючі книги якийсь мудрий і таємничий дідусь, людина, якої, можливо, вже й не було на світі, а авторові тих прекрасних творів ще в той час не було й тридцяти...

Згодом, уже працюючи в школі, я довідався про те, хто такий Юрій Смолич, дивувався і захоплювався талантом цієї невтомної молодої людини, бо кожного року мав нагоду знайомитися з його новими й новими творами. Творчість цього письменника була мені близькою за настроєм і духом, став він для мене близьким і дорогим, мов рідна людина, хоч ніколи я навіть помислити не міг про особисте знайомство.

А потім настала ніч. Фашистська навала мороком покрила рідні поля і стени, чорними стали і небо, і сонце, не до книг нам було, не до науки. Десь там, на Великій рідній землі, писалися книги, буяло життя, існувало, хоч і гірке, а щастя, а в нас, на землі поневоленій, — тільки надія, — тільки незламна віра в те, що все повернеться, що буде ще й сонце, буде щастя. Ми вірили, ми стояли на тій вірі, і ми вистояли.

...Однією з перших книжок, що потрапила мені до рук у Києві, була збірка оповідань «Мирні люди» Юрія Смолича. Прочитав і раз, і вдруге і не знав, що й думати. Мені, як і рапіше, подобалась мапера письменницька, образність, заглиблене проникнення в характери героїв. Та разом з тим я не міг сприйняти тієї дійсності, яку малював Смолич. Одне слово, не впізнавав я партизанської дійсності в оповіданнях улюбленого письменника, хоч мені й imponувало те, що цій темі він присвятив цілу книжку.

Трапилось так, що саме в цей час я розговорився про Смоличеві оповідання з одним відомим критиком. Він теж настроєний був критично, але, видно, не міг вловити основної вади цих творів. «Чи такою була партизанська війна?» — запитав він у мене, і я якось одразу ще ясніше побачив слабину в них. Таж справа вся в тому, що письменник писав, спираючись не на власний досвід, а на розповіді бувавших людей. Автор послугувався сюжетами й колізіями, щедро подарованими оповідачами, але проникнути в партизанську психіку, в ту буденність, без якої немає життя, у

нього можливості не було, і тому він скористався власними спостереженнями з часів ще громадянської війни. «Хай чабан,— усі гукнули,— за отамана буде!» — визначення партизанської війни Павлом Тичиною стало класичним щодо часів громадянської війни. Чабани та прості хлібороби стали організаторами партизанського руху, командирами загонів і в Юрія Смолича. Класичний характер партизанського руху тієї епохи помітний був і в Смоличевих оповіданнях.

Критик цілком погоджувався з моїми думками (критичних зауважень було значно більше від тих, про які тут згадано), більше того, він написав критичну статтю і десь другого чи третього дня запропонував її надрукувати як нашу спільну. Я спочатку вагався, згоджуючись передати свої міркування критикові, але він не захотів тим покористуватися й умовив підписати статтю.

Стаття з'явилась, не знаю, яку роль вона відіграла в критичній мислі того часу, скоріш, пройшла майже непоміченою, а мені особисто вона завдала чимало прикрощів.

Трапилося так, що десь невдовзі після появи тієї критичної розвідки Олександр Копиленко зупинив мене на вулиці і сказав:

— Знайтеся. Це Юрій Смолич.

Я так і спалахнув увесь, так і згорів на пні, як відомий герой з «Лісової пісні» Лесі Українки.

Юрій Корнійович дивився на мене допитливо і вивчаюче. Тільки тепер я зрозумів, яка то невдячна роль критика, яка то важка кара для людини, коли її доля наділить такою професією. Я одразу відчув перед цією людиною, моїм улюбленим письменником, свою провину, почувався так, ніби завдав близькій людині і хтозна-якого зла.

Юрій Смолич видався мені незвичайним чоловіком — і не таким, як мені уявлявся, і саме таким. Був він середнього, навіть нижче середнього зросту, трохи зсутулений, природний спокій і впевненість жили в його міцній, хоч і явно «інтелігентшеній» натурі. Міцно посаджена на широкі плечі голова була головою філософа і мудреця, яструбиний ніс зливався з масивними обідками окулярів, уста багатозначно і суворо затиснені, а очі гострі й проникливі, так і пронизують тебе наскрізь, від їхньої гіпнотизуючої сили ніде не сховаєшся.

Знітившись, я ждав, що Смолич коли не вилає, то висміє так, що не радий світові будеш. Готувався прийняти те як належне, бо ж сам винен.

Юрій Смолич, довідавшись, з ким знайомиться, помітно

пожвавішав, посміхнувся і приємним грудним голосом сказав:

— Радий познайомитись. Збирався вас розшукати пав-мисне...

«Ну, починається», — подумалося з відчаєм.

— Дуже вам вдячний за статтю...

«Так і є, їдким сарказмом і невловимо висловленою зне-вагою мало оплатитися те, що я зробив...»

— Мені так багато розповідали партизани про свої бойові подвиги, що не міг не написати... Але, як то буває завжди, коли візьмешся не за своє або не докопашся до суті, про все розпитав, а от до глибинного змісту і не торкнувся...

Я ще не збагнув: а чи то він щиро те говорить, а чи так тонко з мене кешкує, а він уже говорив Кошиленкові про те, що промахнувся він у своїх оповіданнях, описуючи партизанів Великої Вітчизняної. Не чабани неписьменні та хлібороби в них були командирами й організаторами, а люди нової генерації, самовіддані партійні і радянські ватажки, добре озброєні знанням військової справи, і діяли вони не на власний ризик, а підкоряючись військової дисципліні, керованій єдиним центром, виконували не дрібні операційки, а підпорядковували свої дії загальній справі, будучи не стихійною, а організованою силою пароду.

— Готую до видання свої «Партизанські романи», отож ваша критика дуже була вчасною.

Ми тоді довго й щиро розмовляли, він цікавився такими подробицями партизанського життя, про які навіть ми самі, учасники того руху, не задумувались. З того часу ми стали добрими друзями. І та дружба давала мені дуже багато, бо я вчився у старшого товариша великої премудрості життєвої, премудрості, яка починалася з того, як людина мусить сприймати критику. Критика, коли вона розумна, — то наука життя, і ніщо її в нашому побуті замінити не може.

Юрій Смолич знав дуже багато, гадаю, що нелегко буде назвати в письменницькому загалі когось більше ерудованим і поінформованим, озброєним більшими знаннями за нього. І все ж я ніколи не чув, щоб він хизувався тими знаннями. Навпаки, він увесь час був заклопотаний тим, що чогось ще не знав, у якісь таємниці людського буття і мислення не встиг проникнути.

Партизанам та підпільникам він присвятив два романи: «Вони не пройшли» та «Ми разом були в бою».

— Не міг про те не писати. От не відступав від мене

образ радянського патріота, що трапив у неймовірно важкі умови, та й годі. Снилось мені все те, намагався відтворити за розповідями очевидців і учасників боротьби, а головне, з того, що мені підказувало власне сумління. Уявляв собі: а як би повівся, що робив би і думав, коли б сам опинився в становищі тих людей.

Ці слова великого майстра літератури і мислителя мені запам'ятались особливо яскраво. Чи не вони є ключем за розгадки таємниць творчої лабораторії і особливостей Смолича-письменника? Гадаю, що так.

Про романи «Вони не пройшли» та «Ми разом були в бою» критика і читачі говорили по-різному. Їх хвалили за гостроту сюжету, за оперативне розкриття важливої й цікавої для масового читача теми, за яскраві образи патріотів. Одночасно критикували за надуманість сюжетних ходів, за поспішливість, яка зашкодила глибинному осмисленню, за образи, що не завжди були вмотивовані.

Юрій Смолич сприйняв ту критику дуже спокійно, як палєжне, не заперечував жодного положення. Але разом з тим і не відступався, не піддавав анафемі ним створеного.

— Так я розумів і таким уявляв собі цей невичерпно глибокий всенародний рух,— сказав він якось у розмові.

І, ошісля того, як ми заприятелювали, дуже любив слухати і просив розповідати йому про партизанську боротьбу.

— Писати хочете, Юрію Корнійовичу?

— Знати хочу. Тепер уже про це напишуть інші, а я хочу достеменно збагнути те, що невідомо мені було раніше, і вивірити: що вдалося в моїх романах, а де прорахунок.

Я йому розповідав про Чернігівщину партизанську. Про певнокорену Остерщину і про самий Остер. І мені здається, не випадково саме це заповітне місце обрав Юрій Смолич у п'ятдесятому році для літнього відпочинку. Я заїздив туди при нагоді, ми гуляли вечорами понад красунею Десною, обходили найтихіші, а тому й найтаємничіші остерські вулиці і говорили...

А то якось попросили мене земляки провести екскурсію по партизанських місцях між Дніпром і Десною. Зібрались колишні партизани, комсомольці, піонери, запрягли кілька автобусів та машин для такої нагоди. І як же зрадів Смолич, коли і його з дружиною Оленою Григорівною запросили в похід. Я застерігав, що той похід не буде легкою прогулянкою, але перспектива стрінутися з труднощами і зовсім захопила письменника.

Та триденна мандрівка по лісах, степах та дорогах між-

річчя справді була стомливою, але стала для нас незабутньою. В усі наступні роки ми при нагоді її згадували, і я помічав, як щоразу при такій згадці тепліли очі в Юрія Корнійовича і на уста лягала скупа усмішка — ознака того, що письменник дуже і дуже чимось вдоволений. Таж чи можна забути подібну маандрівку? Над нами не висіли набридливі ворожі літаки-розвідники, нам не загрожувало потрапити під кулі ворожої засади, ми не боялися залізних лещат оточення. Ми просто стрічалися з лісами, хащами, болотами і болотянками, в яких жили колись народні месники, ми заглиблювалися сюди ледь помітними, а то й непомітними для недосвідченого ока стежинами а чи зарослими споришем дорогами, і на велике моє, а ще більше Смоличеве розчарування не знаходили тут ніяких слідів партизанських. Тільки могили під розкішними дубами, тільки дерева, поранені осколками снарядів, із стятими вершинами свідчили про те, що тут пройшла смертоносна гроза війни. Співали на всі голоси птахи, здіймала до неба зелені руки молодя парость, торжествувала стихія життя.

З трудом розшукали те місце на межі Київщини і Чернігівщини, де був розташований наш зимовий табір. Хоч я знав це місце так, як піколяр-відмінник табличку множення, але коли б це лісник, то, мабуть, і я не впізнав би його. Стояли тоді отут просторі бараки, обкладені сіном, застелені зверху сніговою ковдрою. І сліду від них не залишилося.

— Де поділися? — допитуюсь у лісника.

— Та де ж. Ніхто інший як самі партизани опісля і вивезли в села. Прийшла перемога, а села спалені, треба відбудовувати. А тут готовеньке брусся, бери, складай вже не барак, а хату.

Що ж, цілком резонно, не пропадати ж добру. Але де ж тоді поділися цегляні пічки, в яких вдень і вночі палав вогонь, розігрівав партизанські душі?

— Цеглу вибрали в першу чергу. До останньої цеглини, нелегко тоді було з цеглою.

Я випувато дивився на Юрія Корнійовича. Ось і похвалився — побачите, любий письменнику, справжнє партизанське місто на болотах, в хащах, у вічному затінку, у мертвій тиші лісовій, а воно... Хто ж повірить, що тут, де не залишилося й найменшого сліду людської присутності, й справді могло щось бути?

Юрій Смолич не лише в те повірив, більше того, він правильно все зрозумів і зробив з того життєвий висновок:

— Людина на землі робить тільки те, що їй корисне і необхідне. Не було б війни — не було б і партизанського

руху. Ворог примусив людей взятися за зброю і шукати в цих хащах собі оселі. Розбили, вигнали ворога, і люди знову повернулися до звичайного. То й добре, що тут знову первозданна краса, вона є характерною для нормального існування.

Зате коли ми вступали в села, то тут уже сумніватись не доводилося, що вони партизанські. Нас стрічали й старі і малі, точнісінько так, як це було в ті грізні часи. І не було меж радості людській і торжеству. І не було кінця спогадам і розповідям. Ми ходили сільськими вулицями. Тут не залишилось навіть слідів чужинського господарювання, і дух ворожий вивітрився. Лише подекуди ще стояли присадкуваті землянки — їх тримали замість погребів.

Юрій Корнійович усе більше горнувся до людей старшого віку. Йому щось розповідали, хто захоплено і хвилюючись, а хто статечно, спроквола, а він усе те уважно вислуховував, вбирав у себе, запам'ятовував падійно. У цьому я переконався значно пізніше — вже в самому кінці життя Юрій Корнійович, не раз згадуючи ті наші зустрічі, безпомилково називав місця й імена людей, з якими познайомився.

Можна багато розповідати про цю незабутню мандрівку. Була вона насичена глибоким змістом, тут стрічались й сліди важких трагедій та людського горя, було тут і багато такого, що викликало веселий настрій, а то й гомеричний сміх.

Так, в одному місці переїздили болотянку. Одна з машин вбейкалась по кузов у грязюку і хоч що, а вилазити звідтіля не хотіла. Неподалеку жінки гребли сіно. Вони дивились на нашу горе-пригоду і весело сміялися, кепкували з нас, пророкували нам тут і дощову осінь, і холодну зиму.

Наблизившись до нас, враз замовкли. Прошепотіли про щось, а потім дружно приступили до нашого норовистого тягла, і ми й незчулися, як машина опинилась на березі. Не знали, як і дякувати. Жінки зіпчено помовчували, а одна, найбідовіша, видно, озвалася до мене:

— А ми вас знаємо. Ваш батько тут партизанами командував. Веселий такий і добрий дідусь, з такою борідкою...

Ох і сміялися ж тоді ми всі! Це ж я в час війни посив бороду, то й видавався людям старим дідом. Щиро сміялися всі, та чи не найбільше розсмішило те Юрія Корнійовича. Він аж окуляри зняв, сльози витирав долонею, а опісля признався:

— Відколи живу, мене не навідував отакий сміх... Оце життя...

Побували ми на місці партизанських переправ на Десні та Дніпрі, через які восени 1943 року пройшла 60-та армія генерала Пухова, проїхали десятки сіл, в яких усі жителі були партизанами.

Я здогадувався, що Юрій Корнійович збирає матеріал для нової книги. Принагідно запитав його про це.

— Ні, про партизанів і підпільників більше не писати-му. Інші теми, часи громадянської війни не дають спокою. Одеса-мама та Чорне море...

Видно, помітивши моє розчарування і подив, пояснив:

— А ці зустрічі — як життєдайна злива. Адже в житті багато чого дуже подібно до того, що вже було, багато що повторюється. Окрім того, я переконався, що мої партизанські романи не такі вже й ущербні. Читати тільки треба з головою і без упередження.

Я тоді чи не вперше збагнув: дуже розумним і проникливим художником був Смолич, саме художником, бо умів побачити в маленькій крапці сонце, міг побачити в себе на долоні цілий весвіт.

...Запам'яталось мені багатоденне перебування на Волині та Ровенщині десь у 1951 році. У групу, що об'їжджала тоді багато міст і сіл північного заходу республіки, окрім нас, входили ще Іван Нехода, Терень Масенко, Іван Цюпа, місцеві товариші. Були ми всі тоді молодими, запальними, здавалося нам, що дарували ми своїм читачам неймовірні скарби, тож віяв з більшості виступів непідробний пафос, а пафос, як відомо, хоч і гарна річ, а виручає він, головним чином, тоді, коли не вистачає чогось суттєвішого.

У виступах Юрія Смолича пафосу не чулось. Говорив він спокійно, буденно, навіть трохи занадто раціонально, і мені спочатку було здалося — не вміє наш видатний письменник запалювати «вогненним глаголом» людські серця. Та невдовзі помітив, що бадьорий пафос, яким ми щедро частували слухачів, почав мені самому дуже приїдатись, а раціональна мова Смолича все владніше і владніше почала полонити, будити власні думки. І я остаточно збагнув: сила слова — у його глибинному значенні; коли воно мудре й переконливе, тоді не обов'язково його вбивати патетичним молотком у свідомість, воно природно в неї ввійде. Смоличева мова, кожна його фраза і кожне слово лягали в ціль, впливали на слухача, примушували його думати. І ще в той час відкрив я в характері Смолича його непідробну

скромність і потенціальну витривалість, яка межувала зі справжнім героїчним началом.

Відомо, що Юрій Корнійович не відзначався міцним здоров'ям, усе життя його не те що турбували, а тяжко мучили різні хвороби. Але ніхто ніколи не чув від нього скарг, зносив він усі ті фізичні недуги стоїчно, мовчки. Захворів він і тоді. Видно було, що ледь на ногах чоловік тримається. А ми саме збиралися з Острога поїхати в глибинні села, по бездоріжжю, а головне — в ті місця, де ще показували свої хижі пазури бандерівські недобитки.

Я радив Юрієві Корнійовичу зостатися в готелі, відлежатися, полікуватись. Але він і чути того не захотів, сказав, що не настільки вже хворий, щоб лежати пластом. І ми поїхали. Зустріч із трудівниками глибинного села була гарячою, бо ж це вперше сюди заїхали письменники. Нас радо приймали, влаштували товариську вечерю, приготували нічліг. Але почувати було не з руки, оскільки другого дня ми мали бути вже в іншому районі області. Господарі не хотіли й слухати про наш нічний від'їзд.

Я радився з Юрієм Корнійовичем — їхати чи не їхати?

— Покладаємось на ваш партизанський досвід, — сказав він.

Я скористався тими повноваженнями. По-перше, повідомив, що поїдемо на світанку, а по-друге, визначив із водія маршрут. А коли вже закінчилась вечеря, що затяглася до другої ночі, я повелів заводити мотори. І рушили ми не накатаною, а глухою дорогою, через поля і переліски, хутори та села. Був переконаний, що в такий час і саме тут ніхто нас не ждатиме.

Проїхали ми без пригод, жодна душа не стрілася на шляху. На дорозі ж, якою ми мали їхати, як про те стало відомо пізніше, була влаштована засідка. Тільки стрілися там лісовики не з нашою бригадою, а із спецзагоном міліції.

Тільки тоді, коли повертались додому, Юрій Корнійович признався, чому, зневажаючи хворобу, поїхав разом з нами. Він хотів відчути стан людини, яка свідомо наражається на смертельну небезпеку.

— Чогось подібного уявити собі неможливо, — казав він, — таке треба пережити. Усю дорогу я сидів, немов під прицілом ворога, чекаючи пострілу. Тепер я знаю, як почувалися ви...

Юрій Смолич за станом здоров'я не призивався до армії. Але писав про війну дуже багато. Саме в той час він працював над романом «Світанок над морем», визрівали в його

уяві епічні полотна «Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий». Матеріалів, знайдених в архівах, зібраних по краплині від безпосередніх учасників та героїв тих битв, у нього було доволі. Не вистачало лише особистого відчуття смертельної небезпеки, тієї самої, яку переживає людина в бою і яку можна відчутти, лише трапивши в скрутне становище.

— Я дуже вдячний вам за ту нічну мандрівку...— якось винувато і зніяковіло подякував тоді Юрій Смолич.

В час нашої мандрівки по міжріччю Дніпра та Десни я помітив, що Юрій Корнійович дуже любить природу. Ледь трапимо в ліс а чи навіть в лісок, аж помолодшає Смолич. До кожного деревця приглядається, прислухається до лісової симфонії, так і скинеться, коли птах десь з трави випурхне або звіратко у верхів'ї дерев промайне.

Чув якось я від одного з товаришів, що нібито письменник байдужий до природи, що на сторінках його творів майже не приділено їй уваги. Заперечити було нічим, я й сам якось не запам'ятав у його творах картин живої природи, головну увагу звертав письменник на своїх героїв, на людей. Оскільки писав він переважно про міських мешканців, то й видалось це мені цілком природним.

Та ось побував я у Кончі-Заспі — там, де поселився письменник в зрілих літах, побачив який садочок він викохував, якими квітами втішився, як любив прогулянки на луках подніпровських, як виховував і дресирував улюбленого собачку Мишка і зрозумів: Смолич не лише не байдужий, а навпаки, глибоко закоханий у природу і розуміє її та відчуває дуже глибоко, вмів проникнути в її таємниці.

Осмівився одного разу запитати: а чи то випадково, а чи навмисне на сторінках його книг мало уваги приділено картинам природи. Юрій Корнійович розуміюче посміхнувся, мудро так посміхнувся, і сказав:

— До картин природи, до опису рослин та тваринного світу я справді звертався недостатньо, лише тоді, коли без того не обійтись було, але гадаю, що ще встигну надолужити...

Невдовзі ми прочитали його чудове оповідання «Мишко», в якому письменник зумів так глибоко і достовірно проникнути в «психологію» свого чотириноного друга, що його можна поставити в ряд найкращих оповідань про живу природу.

Про Юрія Корнійовича згадуватиметься завжди. Згадуватимуть усі, хто знав його особисто, не забудуть ті, хто любить справжню, високу літературу.

Ті, хто жив поряд з ним, хто мав щастя разом із ним працювати, робити спільну справу й бути його однодумцем, ніколи не сприймуть його фізичної відсутності за факт докочаний. Для нас, його соратників і друзів, він завжди буде живим, йтиме в єдиному з усіма строю.

Трапилось так, що, починаючи з тих далеких часів, коли ми були ще молодими, і до останнього дня життя Юрія Корнійовича мені, як і багатьом товаришам, довелося робити з ним одну справу. Юрій Корнійович був незмінним членом президії Спілки письменників, був одним з її керівників, кілька років очолював Спілку. Тож ми знали його як самих себе, бо він справді був нашим однодумцем, невтомним діячем на ниві літературній і в житті суспільному.

Був він дуже чулою і доброзичливою людиною. І весь час шукав у людині людину. Ненавидів зрадників і перевертнів, але тим, хто помилявся, хто готовий був, усвідомивши помилку, виправитись, вірив, хотів вірити, сподівався, що позитивне почало в людині переможе, бо повинне перемогти.

Пам'ятається, коли збирались ми на засідання секретаріату Спілки або коли розмовляли про щось наодинці, Юрій Корнійович перш за все починав мову про когось із наших товаришів. І не тому, що той писав заяву або просив допомоги. Смолич просто якимось шостим чуттям визначав, що тій людині потрібна допомога. Хай незначна, хай добре слово, але й воно людині буває необхідним. І кожній людині — а чи то молодому письменникові, а чи й тому, що вже заслужив на відпочинок.

По-людському щиро і непідробно вмів він порадити творчому успіхові товариша. Знаходив завжди для нього добре слово чи то в товариській розмові, а чи в пресі. В останні роки життя невтомно трудився над спогадами про письменників, митців, з якими зводила його доля на довгому життєвому шляху. Не все йому вдалося, не все ним написано про декого з тих людей сприймалось критикою, громадськістю, авторові тих спогадів доводилося переживати й прикрі хвилини, але він стійко й мужньо сприймав критику. Доробляв, переробляв, уточнював. А в особистих бесідах говорив:

— Тільки святі роблять усе відразу й до ладу. Кажуть, що бог створив ідеальний світ, та і його лаємо й досі за ті прорахунки й дурниці, яких він допустився. Ми ж з вами не боги. Критика нам ніколи і не зашкодить, і не завдасть...

Мудрою і величною людиною він був. Справжнім дру-

гом і справжнім учителем. Ніколи не забував товаришів, коли ті були і в radoцax, і в горі.

Захворів я важко, трапив до лікарні. Рідко хто дзвонив і навідувався — не хотіли турбувати. Юрій Корнійович впрорився, зайшов у палату. Не про хворобу розпитував, про велике і мудре життя говорив. Тільки тому, мовляв, зайшов, що прочитав мої спогади і дуже ними захопився, бо ж іще раз згадалась йому наша мандрівка по міжріччю партизанському. І ще сказав, що пише про це статтю, бо не може не написати.

Поговорив, як батько, як брат, і пішов. А в мене на серці стало так легко і так спокійно та лагідно, ніби я щойно прийняв найцілющі ліки, немов омився живою, животворною водою із казки.

Умів Юрій Смолич бути на землі справжньою Людиною.

ЗОЛОТИЙ ЧАС ЦВІТІННЯ ВИШНІ

Вже не відаю чому, а тільки здається мені, що ніхто не скаже про Остапа Вишню в своїх спогадах так, як сказав про себе сам письменник. З колодязя його витягли, коли папували корову, ось яка дивовижна подія трапилася понад дев'яносто років тому на хуторі Чечві біля полтавської Групі.

Пощастило малому Павлусеві — батьки були нічого собі люди, підходящі. За двадцять чотири роки спільного життя послав їм бог сімнадцятеро дітей — бо вміли молитися милосердному.

Життєдайна і неповторна природа полтавська, ота сама найвища краса українська, яка породила і Наталку Полтавку, і чарувала людей своїми неповторними вечорами поблизу Дикацьки, остаточно і безповоротно визначила професію Павлові Губенку — з дитячих літ почав він формуватися на письменника. І вже ніщо не змогло стати тому на перешкоді. Ні «Катехізіс» Філарета, ні «Русскпй паломник», яким рідна мама намагалася вибити з сина любов до літератури. Не захопила його перспектива поштово-телеграфного чиновника, хоч і набув високого розряду, ані фельдшерська діяльність, яка закінчилася і швидко, і прикро: замість борної закапав комусь очі чимось іншим...

Уже за Радянської влади почав він працювати в газеті «Вісті» перекладачем. Перекладав, перекладав та й подумав собі: чому ж я перекладаю чуже, коли можу власні фейлетони писати. Та й став Остапом Вишнею. На велику віху і радість мільйонам читачів, на славу нашої рідної літератури. На многі літа.

Хто на Радянській Україні не знає великого сміхотворця Остапа Вишні? У яких краях і яких країнах він невідомий?

Кожному в життя і свідомість він входив і входить з

дитячих років. Я мав велике щастя знати його змалечку по творчості, а в зрілі літа жити по сусідству, дружити з неповторно-лагідно-чудовою людиною.

А познайомився з Остапом Вишнею завдяки тому, що мав у житті прекрасного наставника, учителя Григорія Овдійовича, який подібно до того учителя, що навчав Павлика Губенка, старанно навчав і мене, тільки вже без допомоги традиційної лінійки. Можливо, що саме ця обставина і змусила його уклінно умовляти моїх батьків передплатити для свого вихованця газету, яка остепенить невгмонного школяра та скерує його енергію в розумне річище. У мене теж були батьки підходящі, щоправда, не такі молільники, як Губенки, у моїх було нас тільки двоє, отож вони опісля довгих дебатів та міркувань вирішили передплатити для мене газету «Радянське село», хай, казала мама, гризе її, як ріпу, бо ж уже таке воно читуче, таке читуче...

То був час мого золотого дитинства, бо та газета і прикрасила його, і ошчасливила та й чого там таїтися, напевне ж зробила мене людиною. Прочитував я ту чудову газету від «Пролетарі всіх країн, єднайтеся», до повідомлення про те, де ця газета і яким тиражем друкується і який редактор її редагує.

Сторінки «Радянського села» і познайомили мене з Остапом Вишнею. І з першої гуморески став він для мене найдорожчою людиною. Найдотешнішою людиною. Уявляв я його собі і не міг уявити. Був він для мене якимось вишневим, усміхненим і добрим-добрим, найдобришим від усіх наших сільських дідів. Дуже мені хотілося його побачити хоч на портреті, і я написав свій перший-найперший в житті лист і не куди-небудь, а в самий Харків, туди, де друкувалась моя радість-газета, і просив я дрібниці — надрукуйте портрет Остапа Вишні. Видно, не один лист з подібним питанням надійшов до редакції, бо невдовзі на сторінках «Радянського села» з'явилось: «Все просите — покажіть та її покажіть нам Остапа Вишню. А оце ж він і є». І фото. Веселою людини зрілого віку. Не парубка, але й не дідуся. Звичайної людини. Звичайної та незвичайної. Найкрасивішої, найвеличнійшої людини. Я хотів був спочатку вирізати портрета та приліпити на стіні, але газет я жалів, оберігав свій архів, як найдорожчий скарб. І я мобілізував увесь свій художницький талант та на клапті паперу змалював Остапа Вишню. І приліпив на стіні на найвиднішому місці. Хто не заходив — питали: «А це ж хто?» — «Та це ж сам Остап Вишня, — гордо оновіщала мама. — Це мій на-

малював». Я скромно помовчував. Глядач скидав псбожно капелюха: «Та ось який він! Лобастий...»

Тепер у нашому селі, що несправедливо довгий час іменувалося хутором, Остапа Вишню знали всі. Хоч і приходила до нас одна-єдина газета на моє ім'я. Ще в сільраду йшла якась, але ту вмєкт розривали на цигарки зголоднілі до куріння сільрадівські чини, посильні та постійні відвідувачі.

Кожної неділі або свята — а свят було достобіса,— пригнавши на обід з пасовиська худобу, мусив виконувати обов'язки ніким не призначеного агітатора-пропагандиста. Під вербами, в холодку, збиралось півсела. Старі і молодь. Веселі й похмурі, доброзичливі і жовчні. Прогресивні й найвідсталіші елементи. Але об'єднані єдиним бажанням: читай, хлопче, газету. Отого Остапа, що Вишнею прозивається, давай. Та голосніше, щоб усі чули.

І я читав. Найперше Остапа Вишню. А його фєйлетони лилися, мов щедрий дощик накрапав, якщо не підряд, то через номер газети. Збиралось в мене їх за тиждень по кілька. Та все ж смішні та веселі, уїдливі та дошкульні, розумні та людяні, та такі ж уже... Їх дебатували та переказували, а в кінці ще й робили підсумки: «Правду пише Остап, а вже яку правду. І звідкіля ж ото все знає? Ніби оце сидить в тебе під хатою на призьбі та й підслухує...»

Не одні Вишневі усмішки читав я односельцям. Мусив усю газету перечитувати. І про різних Керзонів та Ван Двінвеїв, про трагедію Сакко і Ванцетті, про убивство Войкова у Варшаві, про зловорожий лемент на Заході, спрямований супроти нашої країни. Слухали уважно, хитали головами, запитували: «І чого їм треба?» Самі ж і відповідали: «Хіба не знаєш чого? Земельки твоєї». Гнівно блискали очима: «Хай спробують, хай сунуться...»

Згодом і сам почав писати фєйлетончики та гуморесочки. Не для друку в пресі. Для стінної газети. Домашню газету почав видавати, і головним об'єктом мого висміювання стала мала сестричка, яка, не визнаючи і не шануючи критики, кожного разу протестувала голосним плачем, тим самим привертаючи до хатньої стіннівки увагу суворого редактора-мами. Редактор рішуче і безжално кожного разу конфісковував мої творіння. І вже тільки навчаючись у семіріччі, я не пропускав нагоди обнародувати фєйлетон «під Остапа», підписавшись теж вигаданим «Отап Карий».

Магічну силу мали наді мною твори Остапа Вишні, але,

на жаль, навіть вони не викристалізували в мене гумориста, кебети не вистачило...

Зосталось мені все ж багатство — постійна і трепетна любов до гумору Остапа Вишні, любов до самого письменника.

І яким же то щасливим для мене був день, коли хтось із товаришів ще в дні війни у звільненому Києві підвів мене до зовні нічим непримітного кандидата в дідусі та сказав:

— Знайомтесь, це сам Остап Вишня.

Теплими, розумними і добрими очима дідусь зиркнув допитливо мені в очі, густі зморшки покрили його сухорляве, хворобливо жовтувате обличчя, став він враз таким знайомим і близьким, що я мимоволі вигукнув:

— Та я ж вас, Павле Михайловичу, знаю з отакого...

Остап Вишня впіймав мене на обмовці:

— Звідкіля ж вам знати мене з отакого, коли я супроти вас вже «дама у возрасті».

Постарався якнайкоротше, але з деталями, розповісти про наше знайомство.

— То був золотий час Вишні...— сумовито посміхнувся Павло Михайлович.

А в дні нашого знайомства був час ще золотіший, час «Зенітки».

«Сидить дід Свирид на колодках. Сидить, стружить верболозину»,— віртуозно читав її Юрій Шумський.

«Як заверещать вони там, як закличуть: — «Вас іст дас?» — священнодійствував вишневим словом не то Терешко, не то Гнат Юра.

«Держись,— кажу,— куме, битва буде!» — не то читав, не то пів арію молодий Дуклер.

Взяли на озброєння в той грізний час військовий «Зенітку» всі — і старі і малі. І прямою, і іншою наводкою палили з неї і актори-професіонали, і самодіяльні читці. І ті, хто слухав, лягав, падав, забитий на смерть. Падав і доходив від сміху. Брався за живота. Витирав сльози...

«Мокнете? Мокніть, іродові душі, я з вас конопель натіпаю!»

І все ж ніхто, жоден артист, ані народний, ані атестований, ані аматор не був здатен читати так, як читав свою «Зенітку» сам автор.

На трибуну йшов неквапом, якимось так чи то ліниво, чи зовсім неохоче. Брався обома руками за обіддя трибуни і на хвилину задумувався. Не піднімаючи очей на слухачів,

думав, здавалося — забув чоловік те, що сам же й написав.

Добрими, трохи примруженими очима з-під круглих великих окулярових коліс оглядав присутніх, потім, піби чогось засоромившись, зішмав ті колеса, йшов на цілковите зближення з слухачами і поквапом, не форсуючи голосу, читав-роздумував. І лилася та мова ніжним і джюркотливим струмком, і не заглухав у ній жодний сміхотливий поанс. Стріляла «Зенітка» в Остапових устах, як бог, жодного промаху, жодної заминки, гриміла справжньою царицею літературних бойовищ. А то ще «Великомученик Остап Вишня». Як він читав його, як читав!

«Сильно вони його мучили. І особливо один: сам чорний, очі йому білі і в руках у нього кинджал, із чистісінького загартованого національного питання викутий. Гострий-гострий кинджал».

І сміялося кожному довпаду, і очі свербіли, і сльози щасливі лилися...

При особистому знайомстві як умів, на всю силу хвалив я авторові його «Зенітку». Павла Михайловича, видно, схвилювало мос слово, допитливо заглянув у очі, запитав:

— Не пахомутав? Були у вашому загоні подібні зенітки? Тільки відверто, бо для мене це важливо, самі знаєте — з голови писалося...

Така відвертість, таке зацікавлення, бажання знати правду поставило в тупик. Не можна було відповісти абияк. Правду, тільки правду мусив сказати. Подібних до дідів Свирида та його хороброго кума я стрічав на кожному кроці, але щоб здібуватися з отакими зенітками... Воювали діди, але не вилами...

— Правду кажучи, у нас подібних не було, але не виключено...

— То-то й воно,— якось переможно зупинив мене Павло Михайлович,— що виключено. Вже досі хто-небудь би написав, а то й сам дід Свирид би озвався. Усім «Зенітка» до серця, а прообразу дідового немає. От, хлопці, вигадав, о, як кажуть одесити, сканістролив. Одна читачка стверджувала, що подібне було в їхньому селі. Але не з дідом, а з бабою. Ще, видно, не старою, бо не тройчатами з противником соприкоснулась, а пляшку пального на їхні голови кинула. І не на горіще, а на власну хату, де п'яна солдатня розляглася. Правда, і дідусь якийсь писав, що палякав фриців, але теж не вилами, а з шомполки рубаним з дроту шротом.

Павло Михайлович весело оповідав, а я гарячково згадував популярні положення з літературознавчої науки — було в ній що-небудь на захист вишнівської позиції а чи не знала подібної практики висока наука?

Рятівна думка з'явилась опісля того, як Павло Михайлович завершив свою оповідь сумовитою смішинкою.

— Не було в житті ніякого Свирида, вигадав старий писака сміховинного діда. А «Зенітка» стріляє... На танкову колону Остап Вишня не спромігся, літака не вибудував, а на «Зенітку» якось спромігся. Що з нею тільки критики робитимуть?

— А що вони зробили з «Сорочинським ярмарком?» Там теж містична свинюка вікно вибила та людським голосом запитала: «А що робите тут, люди добрі?» Жоден читач, жоден критик не засумнівався. Бо справжня велика література.

— Мудре слово і вчасно сказане.

— А Свиридів таких хоч відбавляй! І в кожного була своя зенітка. Воювали і воюють, як хто зумів і чим зміг...

— Так що й з моїм Свиридом «могло таке іметь мество»?

— Не тільки могло, а й мало...

Мені здається, що саме з того часу Павло Михайлович і прийняв мене «всурйоз» і в нас зав'язались дружні і щирі стосунки.

А тут невдовзі ще й сусідами стали, в одному під'їзді замешкали, розділялись тільки одним поверхом. Частенько тоді стрічались то біля ліфта, то на вулиці.

— Як життя, Павле Михайловичу?

— Простеєкає...— добродушно, посміхаючись одним очима, відповідав Остап Вишня.— Як кажуть мудрі люди: сьогодні гірше, ніж учора, а завтра буде гірше, ніж сьогодні.

— Нездоровиться?

— Як тій бабусі, що до печі звикла...

Умів жартувати Павло Михайлович, увесь зітканий був із гумору та жартів. Про що б не запитали його — відповідь вже готовеньке. І тепленьке. Коли не зарекочешся, то засмієшся обов'язково.

— Що поробляємо, Павле Михайловичу?

— Хіба невідомо, що в нашому віці роблять?..

Він весь вік займався одним. Він писав. Невтомно писав і, як тепер любимо казати, доброякісно. Роки, час не був над ним владний. «Який тягар в шістдесят літ! — вигукнув

він сам до себе в щоденнику.— Іноді так хочеться «підскочити», «перевернутись», пограти в покотьола... А подумаєш: шістдесят літ. І... зупинишся. Скажуть же: старий збожеволів! Не хочеться бути старим, і я ним ніколи не буду».

У цьому весь Остап Вишня.

У 1954 році схопило мене за серце. Вперше, але так, що було недалеко й до останнього. Спасибі медицині, якось витягнула з ями. Отоді вже і я перестав «підскакувати», почав горнутися до дідівського гурту. І в першу чергу прихилився до Павла Михайловича. Він теж приділяв велику увагу «сердечним ділам».

— Нічого страшного,— мовив він оптимістично,— сто биваєть з нашим братом. Це перший дзвінок. Добре, що не останній. Тепер треба по дощечці ступати. Ані спиртного, ані курива. І режим. Дієта. Процедури. Спокій. Одне слово: тихше їдеш — далі будеш...

— А як же жити?

— Отак і жити. І ніскілечки не інакше.

— Павле Михайловичу,— замолився я.— Але ж ви працюєте невтомно, майже щодня щось видаєте «на-гора», певже ж це при такому суворому режимі?

— Спитайте в моєї дружини... Або краще попросіть, щоб проконсультувала вашу. І буде влаштований вам такий режим, як при Бенкендорфі. Іжа — мінімум, найнеобхідніші для підтримки горіння в організмі калорії, пити — боже сохрани, зате в необмеженій кількості повітря. Хоч цілодобово ковтай, чим більше, тим краще.

— Таке, як у нас на Бессарабці повітря...

— Придбайте кисневу палатку. Ось таку, як у мене...

Павло Михайлович таємниче кивнув пальцем, навшпильках пройшов у сусідню кімнату, очима вказав мені на диво, що зайняло цілий куток. То була киснева палатка, точнісінько така, які бувають у лікарнях. Та й то не всіх.

— Звідкіля вона у вас? — пошепки запитав я.

— Це мені робітники заводу...— вже не пам'ятаю, саме якого заводу,— вимаїстрували. Почули, що мені повітря не вистачає, й спорудили.

— І дорого обійшлося?

— Що ви! Ні копійчки не взяли, як не молив. Просили тільки директора їхнього проперчити...

— Проперчили?

— Так ще ж не провинуватися. Це вони так, на всякий випадок...

Ну, й Павло Михайлович! Ну, й Остап Вишня! Навіщо йому та їжа, навіщо питво? Навіть повітря йому і кисень непотрібні. Зітканий же він весь із сміху, з чистісінького гумору, хіба ж він земне створіння?

Цікавило мене дуже: як то Остап Вишня матеріал збирав. А чи в час творчих відряджень, а чи від знайомих, а чи ще яким хитромудрим способом. Але не знав, як про те запитати. Павло Михайлович був такий чоловік, що питань в лоб не сприймав, обов'язково вони рикошетом відлітали до того, хто осмілювся б запитати.

Пам'ятається, хтось із товаришів у моїй присутності поцікавився:

— Павле Михайловичу, коли не секрет, як ви пишете?

— А так і пишу: беру папір, беру олівця, сідаю собі й пишу собі...

Та й порадив читати гумореску «Отак і пишу». Сказав, що як на духу всі свої творчі секрети там виклав, не затаїв нічого.

З'явилась друком гумореска «У ніч під Новий рік». І відразу ж сколихнула всіх — сміялися на селі, сміялися в місті. Найкращі читці естради на всі лади її вичитували. Павло Михайлович вдоволено мружився.

— Вцілилось у саме яблучко.

— А в якому ж це колгоспі, якого району, якої області трапилася та страшна пригода, Павле Михайловичу?

— Та, мабуть, так, що й у будь-якій з областей. Є кого красти...

Та й розповів, як-то йому такий сюжет придумався.

— Люди добрі підказали. Дуже їм оті сторожі в печінки в'їлися. З усіх кінців листи йшли... Ну, а вже як те висміяти дошкульніше — то вже діло Остапа Вишні. Й сам не знаю, звідкіля воно з тією кражею навіялось. Мабуть, від того ж поняття: сторож. Стерегли — не встерегли. А коли не встерегли, то висновок сам по собі напросився — подвоїти штат, у два, а чи й три ешелони вистроїти... Воно й смішно. А от коли б уже у чотири — то й не дуже. Мабуть, уже й три ешелони недоречні. В усякому ділі мусять бути почуття міри.

Вмів Остап Вишня власний досвід молодим передавати. По-своєму, по-вишнівському, не нав'язливо, з гумором. І слово добре вмів про молодих друзів уголос сказати. Прочитайте його виступ про Степана Олійника, про Сергія Воскресенка, про Дмитра Білоуса, Анатолія Косматенка, зверніть увагу, як він захищав їх від голобельної критики.

«Дивує нас спосіб виховання своїх поетів, що його добрала одна газета: голобля! Виходить: я тебе породив, я тебе і вб'ю!

Не треба вбивати: хай живе!»

Могутньою і сильною зброєю володів Остап Вишня. Але ж як обережно нею користувався. На повну силу, бив солдатському, разив лише ворога. По своїх жаканом не бив ніколи. Був справжнім письменником-гумористом та ще й гуманістом.

На подив чуйним та уважним був Павло Михайлович до товаришів та друзів. Ледь зачував, що комусь із нас нездоровилось або й приковувала хвороба до ліжка — цікавився:

— А що з вами, чоловіче?

— Скрутило, Павле Михайловичу, видно, передав куті меду, сидячи за робочим столом...

— Біля меду не обов'язково старатись ложкою. Відпочити треба, на лоно природи вибратись. Беріть з мене приклад. Ні на кого не зважаю — беру вудку, беру рушницю та й у Кримку. До чого вже райські місця. І насидишся біля води, і повітрям надишешся, і наполюєшся...

— Так кажуть же, що качка порозумнішала — не йде на мисливця.

— Зате мисливець за нею набігається, нафізкультуриться.

— Павле Михайловичу, і справді в тій Кримці риба на гачок не роздумуючи чіпляється?

— Чіпляється. Але добре подумавши. І коли й день думає і два. А тоді змилюється: дай, каже, почіплюся, бо рибалка з голоду гине.

— Так що, порозумнішала риба?

— Грамотна стала, з середньою незакінченою. Тож їдьте лініше до Кисловодська. А по дорозі у Марцево під Ростовом рибця та таранки припагідно прихватить... А коли Кавказькі гори побачите та в санаторії облаштуєтесь, то не ліпуйтеся кисловодським озоном дихати, побігайте по горах. Тільки вже не як гуморист, а як несостоявшийся лікар раджу: не відразу в «Сідло» скакайте. Спочатку проشناціруйте по вулицях, втопчіть дорогу до лермонтовського «Демона», потім вже рушайте в «Долину троянд», викидайтесь десантом до «Червоних каменів», від яких рукою подати до самого «Храма воздуха». «Червоне сонечко» та «Сідло» відкладіть на завершення лікувальної операції... та, власне, військової справи не мені вас учити...

Я й справді послухався Павла Михайловича та в далекому 1957 році поїхав до Кисловодська. І керувався тут

мудрими порадами старшого товариша. І в мене почало за-
спокоюватись серце.

Одного дня воно мало не лопнуло з жалю та розпуки. Розгорнув «Правду», а там повідомлення: помер Остап Вишня.

Не був я на його похороні, не бачив його на смертному одрі. Тому Остап Вишня залишився в моїй пам'яті назавжди усміхненим, живим.

Смерть над ним невладна.

З М І С Т

ПООВІЧ ТАЛІ. Повість

8

ПОЛІКАРП. Повість

112

ОПОВІДАННЯ

Шукайте — і знайдете

172

Чекання

193

Кугаф'я

210

Німмова

235

Феномен

255

Знайомство через вулицю

275

СПОГАДИ

Вмів бути на землі людиною

296

Золотий час цвітіння Вишні

307

Збанацький Ю. О.

341 Пообіч Талі: Повісті, оповідання, спогади.— К.:
Молодь, 1984.— 320 с.

Повісті та оповідання, що увійшли до нової книги відомого українського радянського письменника, приваблюють своєрідністю тематики, глибиною художнього проникнення в складні проблеми виховання й громадянського становлення нашої молоді.

У цих творах — і неспокійний час планети, і незабутні сторінки з життя країни.

З $\frac{4702590200-003}{M228(04)-84}$ 41.84.

У2

